

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

На правах рукопису

ПАМПУРА СВІТЛАНА ЮРІЇВНА

УДК 81'373.613:930

ЕТИМОЛОГІЗАЦІЯ ЗАПОЗИЧЕНЬ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ:
ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Спеціальність 10.02.15 – загальне мовознавство

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Науковий керівник –

Глущенко Володимир Андрійович,
доктор філологічних наук, професор

Слов'янськ – 2015

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	4
Вступ.....	6
Розділ 1. Лінгвоісторіографічний аспект вивчення етимологізації запозичень у різноструктурних мовах. Метод і напрями дослідження.....	13
1.1. Лінгвоісторіографічний аспект вивчення етимологізації лексичних запозичень.....	13
1.2. Термінологія основних категорій етимології.....	23
1.3. Метод дослідження.....	30
1.4. Напрями дослідження.....	39
1.5. Висновки.....	41
Розділ 2. Принципи етимологізації запозиченої лексики в мовознавстві XIX ст. – початку XXI ст.....	44
2.1. Принципи порівняльно-історичного дослідження в етимології.....	46
2.1.1. Принцип історизму.....	46
2.1.2. Принципи системності та причиновості.....	55
2.2. Принципи відокремлення запозиченої лексики.....	82
2.2.1. Принцип самобутності.....	85
2.2.2. Принцип кінцевого джерела.....	89
2.2.3. Принцип неединичності мови.....	93
2.3. Висновки.....	96
Розділ 3. Критерії етимологізації запозиченої лексики в мовознавстві XIX ст. – початку XXI ст.....	100
3.1. Фонетичний критерій.....	102
3.2. Словотвірний критерій.....	128
3.3. Семантико-етимологічний критерій.....	145
3.4. Екстралінгвальні критерії.....	158
3.5. Висновки.....	171

Загальні висновки.....	175
Список використаних джерел.....	181

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

алб.	албанська мова
англ.	англійська мова
араб.	арабська мова
арм.	армянська мова
блр.	білоруська мова
в.-луж.	верхньолужицька мова
в.-нім.	верхньонімецька мова
герм.	германські мови
гр.	грецька мова
нідерл.	нідерландська мова
гот.	готська мова
данськ.	данська мова
д.-англ.	давньоанглійська мова
д.-болг.	давньоболгарська мова
д.-в.-нім.	давньоверхньонімецька мова
д.-гр.	давньогрецька мова
д.-євр.	давньоєврейська мова
д.-інд.	давньоіндійська мова
д.-ірл.	давньоірландська мова
д.-ісл.	давньоісландська мова
д.-італ.	давньоіталійська мова
д.-монг.	давньомонгольська мова
д.-прус.	давньопруська мова
д.-рус.	давньоруська мова
д.-сакс.	давньосаксонська мова
д.-фриз.	давньофризька мова
д.-швед.	давньошведська мова
євр.	єврейська мова
і.-євр.	праіндоєвропейська мова
іран.	іранська мова
ірл.	ірландська мова
ісл.	ісландська мова
ісп.	іспанська мова
італ.	італійська мова
калм.	калмицька мова
лат.	латинська мова
лит.	литовська мова

лтс.	латиська мова
мар.	марійська мова
монг.	монгольська мова
морд.	мордовська мова
нім.	німецька мова
ненецьк.	ненецька мова
н.-луж.	нижньолужицька мова
н.-нім.	нижньонімецька мова
осет.	осетинська мова
півд.-слов.	південнослов'янські мови
півн.-нім.	північонімецька мова
польськ.	польська мова
прагерм.	прагерманська мова
праслов.	праслов'янська мова
рос.	російська мова
с.-в.-нім.	середньовісньонімецька мова
сер.-нім.	середньонімецька мова
скр.	санскритська мова
слвц.	словацька мова
слов.	слов'янські мови
ст.-блр.	старобілоруська мова
ст.-слов.	старослов'янська мова
серб.	сербська мова
угорськ.	угорська мова
укр.	українська мова
фінськ.	фінська мова
фр.	французька мова
хорв.	хорватська мова
ц.-слов.	церковнослов'янська мова
чес.	чеська мова
шведськ.	шведська мова

ВСТУП

Дослідження мови неможливе без залучення знань, здобутих етимологією. Без даних етимології важко, а іноді й неможливо розібратися в складних семантичних змінах, що відбулися в словах у їхньому історичному розвитку. Багато питань словотвору, морфології розв'язуються з опорою на дані етимології. Дослідження семантичного рівня мови в діахронічному аспекті на наш час є одним з провідних лінгвістичних напрямів (В. Г. Таранець, В. В. Левицький, В. Д. Каліущенко, Ю. Л. Мосенкіс та ін.). О. М. Трубачов зазначав, що «жодна інша лінгвістична дисципліна не збирає такої повної інформації про значення слова, як етимологія, яка в цілях свого дослідження поєднує сучасний матеріал, писемну історію, дописемну реконструкцію та семантичну типологію» [212, с. 65].

Місце етимології в сучасному мовознавстві визначається складним співвідношенням її завдань і завдань інших лінгвістичних дисциплін, без яких вона не може існувати. В. М. Топоров, указуючи на особливе місце етимології серед таких галузей мовознавства, як фонологія, морфологія, синтаксис, лексикологія та семантика, стверджує, що етимологія «становить комбінацію низки засобів аналізу, запозичених з фонетики, словотвору, морфології, лексикології, семантики та інших дисциплін з метою розв'язати проблему, яка стосується сфери історичного мовознавства, – проблему походження слова» [195, с. 24].

Етимологія – наука про походження та історію слова – є однією з найважливіших і найцікавіших царин історичного мовознавства. Історія слів найщільніше пов'язана з історією народу, тому етимологічні дослідження мають першорядне значення при розв'язанні історичних й етногенетичних питань. Слова легко передаються від одних народів до інших, і за такими запозиченнями можна

робити висновки про взаємовідношення та культурні зв'язки між народами навіть у такі далекі епохи, від яких до нас не дійшли писемні пам'ятки.

Основи наукової етимології тісно пов'язані з порівняльно-історичним мовознавством. Як будь-яка інша наука, етимологія базується на певних закономірностях в утворенні та зміні слів, які вивчають історична граматики, фонетика, семасіологія та інші лінгвістичні дисципліни, та ставить за свою мету не тільки з'ясування походження певних слів, але й виявлення закономірностей, за якими ці зміни відбуваються.

Етимологізація лексики значно ускладнюється, якщо досліджуване слово вживається в декількох мовах. Проблема етимологізації лексики, виявленої в іншомовному оточенні, недостатньо вивчалася як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві. Дослідження з лінгвістичної історіографії містять важливі твердження щодо історії вивчення етимологізації запозичень; водночас спеціальних праць, присвячених цій проблемі, у лінгвістиці немає. Постає завдання дослідити погляди лінгвістів-науковців на етимологізацію запозичень у різноструктурних мовах у лінгвоісторіографічному аспекті.

Як відомо, теоретичні питання етимологізації запозичень плідно вивчалися в мовознавстві XIX ст. – початку XXI ст. на матеріалі індоєвропейських мов, у тому числі мов германської, романської та слов'янської груп. Здебільшого саме цей матеріал (майже не досліджений у лінгвоісторіографічному аспекті) залучений до розгляду в дисертації. Проте у деяких випадках залучено приклади з інших індоєвропейських мов та мов, що не належать до індоєвропейської сім'ї.

Отже, наукова **новизна** роботи полягає в тому, що в дисертації вперше на широкому фактичному матеріалі здійснено спробу комплексного лінгвоісторіографічного дослідження проблеми принципів та критеріїв етимологізації запозиченої лексики в різноструктурних мовах індоєвропейської

сім'ї з урахуванням еволюції поглядів мовознавців на різні аспекти аналізованих питань.

Актуальність теми зумовлена браком лінгвоісторіографічного вивчення питань етимологізації лексичних запозичень, значністю внеску мовознавців ХІХ ст. – початку ХХІ ст. у методику розмежування питомої та запозиченої лексики на основі певних принципів та критеріїв.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дослідження пов'язаний з фундаментальною науковою роботою кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету «Лінгвогенетичні методи в мовознавстві ХІХ ст. – початку ХХІ ст.», затвердженою Міністерством освіти і науки України та зареєстрованою в Українському інституті науково-технічної та економічної інформації за номером 0112U000373. Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні вченої ради Слов'янського (Донбаського) державного педагогічного університету (протокол № 4 від 28 грудня 2011 р.) і погоджено в бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України (протокол № 2 від 26 квітня 2012 р.).

Метою дослідження є аналіз поглядів мовознавців ХІХ ст. – початку ХХІ ст. на проблему принципів та критеріїв етимологічного аналізу запозиченої лексики в індоєвропейських мовах.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- висвітлити лінгвоісторіографічний аспект вивчення етимологізації запозичень у різноструктурних мовах;
- обґрунтувати застосування актуалістичного методу як методу студій з лінгвістичної історіографії для дослідження еволюції принципів і критеріїв етимологізації лексичних запозичень;

- проаналізувати базові терміни, що використовуються при дослідженні питомої та запозиченої лексики;
- розкрити погляди науковців XIX ст. – початку XXI ст. на принципи та критерії етимологізації запозичень;
- визначити роль лінгвістичних шкіл і провідних мовознавців XIX ст. – початку XXI ст. у розв’язанні питань етимологізації лексичних запозичень з урахуванням наступності;
- виокремити принципово нові лінгвістичні підходи науковців до етимологізації запозичень;
- виявити значущість тверджень етимологів XIX ст. – початку XXI ст. для сучасної етимології та перспективи подальших досліджень запозиченої лексики.

Об’єктом дослідження є розглянута в лінгвоісторіографічному аспекті сукупність наукових праць з етимології індоєвропейських мов, авторами яких є мовознавці XIX ст. – початку XXI ст.

Предметом дослідження виступають погляди мовознавців зазначеного періоду на проблеми принципів та критеріїв етимологічного аналізу лексичних запозичень (на матеріалі мов слов’янської, германської та романської груп індоєвропейської сім’ї).

Метод дослідження ґрунтується на принципі історизму. Відповідно до поставлених завдань застосовано *актуалістичний метод*. Без застосування цього методу неможливе існування історіографії будь-якої науки, зокрема історіографії мовознавства. Сутність актуалістичного методу полягає у використанні сучасних знань для вивчення минулого та передбачення майбутнього. Той чи інший об’єкт вивчають у розвитку, у часі, у становленні його як системи. Минуле об’єкта досліджують на основі його відбиття в сучасному, що стосується й праць з лінгвістичної історіографії. Операційний компонент актуалістичного методу в

працях з історіографії мовознавства становить сукупність таких *прийомів і процедур: аналіз джерел (лінгвістичних текстів) і синтез одержаних даних, порівняння, абстрагування та історико-наукова реконструкція*, що посідає центральне місце серед прийомів та процедур і протистоїть так званій «асиміляції минулого», що виявляється в модернізації поглядів лінгвістів попередніх поколінь.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації вперше на широкому фактичному матеріалі здійснено спробу комплексного лінгвоісторіографічного дослідження проблеми етимологізації запозичень у різноструктурних мовах з урахуванням еволюції поглядів мовознавців ХІХ ст. – початку ХХІ ст. на цю проблему й наступності. Визначено внесок лінгвістичних шкіл і провідних дослідників зазначеного часу в розв’язання питань етимологізації лексичних запозичень. Нами вперше здійснено фронтальне дослідження – під зазначеним кутом зору – масиву лінгвістичних текстів учених ХІХ ст. – початку ХХІ ст. (Р. Раска, О. Х. Востокова, Г. Пауля, І. І. Срезневського, Б. Дельбрюка, О. О. Потєбні, В. Томсена, В. Пізані, Дж. Бонфанте, А. О. Білецького, Л. А. Булаховського, О. Семереньї, Е. А. Макаєва, А. Мейє, О. М. Трубачова, В. М. Топорова, В’яч. Вс. Іванова, Ю. В. Откупщикова, В. І. Абаєва, О. С. Мельничука, Ж. Ж. Варбот, Л. П. Крисіна, О. І. Іліаді, Т. А. Амірової, К. Г. Красухіна, С. А. Бурлак, С. А. Старостіна та ін.).

Теоретичне значення дисертації пов’язане з розробкою методики лінгвоісторіографічного дослідження проблем етимологічного аналізу запозиченої лексики. Хронологічний та концептуальний підходи до упорядкування фактичного матеріалу зумовили специфіку його систематизації. Принцип об’єктивності в опрацюванні матеріалу в поєднанні з принципом історизму має сприяти розкриттю закономірностей розвитку етимологічних концепцій. Результати дослідження доповнюють і розвивають наявні в сучасній лінгвістиці

теоретичні і практичні засади компаративістики, сприяють удосконаленню методології та методики етимологічних досліджень.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути застосовані у викладанні курсів історії лінгвістичних учень, вступу до мовознавства та загального мовознавства на філологічних факультетах вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження пройшли апробацію на засіданнях кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету (2012-2014) та висвітлено на науково-теоретичних і науково-методичних конференціях «Актуальні питання сучасної науки» (м. Слов'янськ, 2012, 2014), на засіданні Круглого столу «Актуальні питання розвитку української мови у науковій ретроспекції та перспективі» (м. Миколаїв, 2012), на X Міжнародній науково-практичній конференції «Современная филология: теория и практика» (м. Москва, 2012), на VI Міжнародній науковій конференції «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (м. Дніпропетровськ, 2013), на Міжнародній науково-практичній конференції «Мова, література і культура: актуальні питання взаємодії» (м. Львів, 2013), на II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції розвитку та функціонування слов'янських та германських мов» (м. Миколаїв, 2014), на Міжнародній конференції «Северное Причерноморье: к истокам славянской культуры. VIII Чтения памяти академика О. Н. Трубачева» (м. Феодосія, 2014).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи викладено в чотирнадцятьох публікаціях: 5 статей, опублікованих у фахових виданнях, визначених ДАК України, 1 – у закордонному фаховому виданні, 7 – у матеріалах доповідей на конференціях, 1 – у додатковому виданні.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів із висновками до них, загальних висновків, списку використаних джерел (284 позиції). Повний обсяг тексту дисертації складає 210 сторінок, основний текст дослідження викладено на 180 сторінках.

РОЗДІЛ 1
ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ
ЕТИМОЛОГІЗАЦІЇ ЗАПОЗИЧЕНЬ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ.
МЕТОД І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Лінгвоісторіографічний аспект вивчення етимологізації лексичних запозичень

Етимологія – одна з давніх галузей мовознавства. Її засновниками були давньогрецькі філософи, які вперше використали термін *ετυμολογία*. Таємниця походження мови та різноманіття мов, питання про виникнення назв предметів у різних мовах цікавили людство споконвіку. Численні свідоцтва того знайдені в міфології народів давнього Близького Сходу, у яких знаходила своє вираження віра у створення мови богами. Перші спроби подібних пояснень знайдені в шумерських, єгипетських, хетських переказах, у давньоєврейських міфах, пізніше об'єднаних у Біблію: і назвав Бог світ днем, а темряву – ніччю, і назвав Бог твердь небом, а сушу землею, а склепіння вод морем. Звичайно, ці спроби не можна віднести до наукових досліджень про мову, але перші кроки до мовознавства були зроблені ще в часи давнини. Найбільш багату спадщину для нащадків у галузі дослідження мови лишили індійці та греки [146, с. 143].

Мовознавство індійців виникло з вивчення священних гімнів – Вед. Таким чином сформувалась спеціальна дисципліна – нірукта, (санскр. «*пояснення, етимологічні інтерпретації*»), що займалась поясненням та етимологічним тлумаченням слів, які використовувались у жрецьких ритуалах. «Нірукта» Яски – це перша велика лексикографічна праця, що дійшла до нас. Цей труд складається з п'яти частин і включає в себе синонімічні ряди й тематичні групи назв предметів,

списки іменників, прикметників, дієслів та віддієслівних імен. Особливу увагу Яска приділяв етимології [146, с. 143].

Найвидатнішим дослідником індійської граматики після Яски був Паніні (Pāṇini — бл. V ст. до н. е.). Хоча головною метою Паніні було дати чіткі правила класичного санскриту, він все ж таки зазначав і більш давні особливості мови, наявні у ведах, зіставляв їх із санскритськими формами. Принципи Паніні стали підґрунтям для опису низки інших індоарійських мов.

Але найвизначнішим даром Індії світовій лінгвістиці була сама санскритська мова, знайомство з якою стало головним стимулом до виникнення порівняльно-історичного мовознавства. Європейські вчені познайомились із санскритом у кінці XVIII ст. – на початку XIX ст., що вплинуло на створення порівняльно-історичного мовознавства та його методу.

Іншим шляхом розвивалася національна граMATика в Греції, де до аналізу мови спонукали філософські дослідження про співвідношення між думкою та словом, між речами та їх назвами. Це питання цікавило вже Геракліта (540–480 р. до н. е.) та Демокрита (460 – 370 р. до н. е.). В етимологічному аналізі слова вчені шукали пояснення природи предмета. Першою працею, у якій розглядається ця проблема, є діалог Платона «Кратил», який, незалежно від того, які наміри мав його автор, покладає початок мовознавству, насамперед етимології. Афіський філософ уперше окреслив межі міркувань, які тривали протягом сторіч, з'ясував цілі та напрями етимологічних досліджень. Дискусії давніх греків про природу імен (*physei* 'за природою' або *thesei* 'за договором') стали джерелом для формування найдавнішої в Європі філософії мови.

Вагомий внесок у формування основ лінгвістичної теорії зробили філософи елліністичного періоду (III–I ст. до н. е.), особливо представники стоїчної школи (Зенон, Хрісіпп, Діоген Вавилонський). Дотримуючись твердження, що слова «первісно істинні», тобто відповідають дійсній сутності речей, що позначають, і

що, аналізуючи слово, можна проникнути в саму суть речі, стоїки поставили завдання знайти дійсну сутність слів – етимон. Це спонукало до створення нової галузі мовознавства – етимології, або науки про «дійсне значення слів» (етимології). Слід пам'ятати, що стоїки не займалися історією мови, адже для цього в них не було ніяких засобів. Вони лише відшукували певні асоціації, які відповідали їхнім уявленням, вкладеним у певні слова, і тим самим доводили їхню «істинність». Неувага та байдужість стоїків до змін мови в часі та до відмінностей між певними мовами зажили етимології неслави, яка була розвіяна лише з виникненням порівняльно-історичного мовознавства [146, с. 144-145].

На особливе місце в римському мовознавстві заслуговує Марк Теренцій Варрон (116–27 р. до н. е.). У своїй головній лінгвістичній праці – трактаті «Про латинську мову» – Варрон указує на необхідність послідовного опису мови в трьох науках: етимології, морфології та синтаксисі. Для нього етимологія – це частина граматики, яка вивчає *cur et unde sint verba* – «чому й звідки з'явилися слова». Етимологія має боротись із п'ятьма труднощами: деякі слова зникли з часом; інші «утворились помилково» (тобто не відповідають точному розумінню речі, яку позначають); багато слів змінили звуки, інші – значення, і не всі слова є питомими. Стосовно звуків Варрон стверджував, що «той, хто звертає увагу на те, як відбулася зміна звуків, легше може простежити походження слів». Виокремлюючи питомі та запозичені слова, він правильно зазначав, що для перших важливо встановити, як вони виникли, а для других – звідки вони походять. В етимологічних цілях він використовує діалектний матеріал [142, с. 227; 146, с. 145].

Учення про мову, які склались у Греції та Римі, складають два взаємопов'язані та водночас досить самостійні компоненти єдиної середземноморської мовознавчої традиції, що утворили вихідну античну ступінь у формуванні єдиної європейської лінгвістичної традиції. Граматична система

Європи аж до XIX ст. ґрунтувалась на лінгвістичному вченні греків у його зміненому римлянами виді.

Наприкінці XVIII ст. в науці формується принцип історизму, виникає й у XIX ст. утверджується погляд на мову як історичне явище, яке розвивається за чіткими законами. Із прийняттям цього принципу мовознавство відокремилось у самостійну науку зі своїм об'єктом дослідження та власними дослідницькими методами. Застосування в мовознавстві принципу історизму зробило актуальним висунення кожної окремо взятої мови на роль об'єкта, який заслуговує на особливу увагу серед багатьох окремих мов. Учені стали переключати свою увагу на дослідження специфічних, індивідуальних особливостей конкретної мови, які забезпечували їй особливе місце в складі тієї чи іншої мовленнєвої спільності, на виявлення власного шляху розвитку кожної певної мови. Відтепер у лінгвістичних дослідженнях усе більшої уваги приділяється не стільки спільному, універсальному в мовах, скільки відмінностям між мовами (і різним станам у часі певної мови).

Поєднання вже не нової ідеї різноманіття мов та нової ідеї історичної мінливості мов створило основу для формування лінгвістичного компаративізму, головна роль у якому відводилась порівняльно-історичному мовознавству, яке аж до 10 – 20-х рр. XX ст. вважалось єдиним науковим мовознавством.

Так поступово, крок за кроком, ученими різних країн створювалася основа для виформування історичного мовознавства й порівняльно-історичного методу дослідження мов. За час існування етимології трактування її цілей, так само як і методики етимологічних досліджень, неодноразово змінювалося. У сучасному мовознавстві існують два різні погляди щодо завдань етимології.

Перший з них відбиває етимологію самого терміну (ἔτιμον 'істина' та λόγος 'слово, учення', що спочатку значило 'наука про істину', або про істинне значення слів): етимологія прагне встановити значення слова не в будь-який період його

існування в мові, а те значення, яке слово мало в момент свого виникнення. Ще Варрон писав, що етимологія – це розділ граматики, який вивчає *cur et unde sint verba*. В. Пізані додає до цього ще одне завдання словотвірного характеру. Він так визначає завдання етимолога: визначити формальний матеріал, використаний тим, хто перший створив слово, і те поняття, яке він хотів виразити цим словом [155, с. 70; 138, с. 116].

Принципово інший погляд полягає в тому, що завдання етимології на сьогодні не може бути обмеженим тільки порівнянням вихідного та кінцевого шляху розвитку слова. Необхідно простежити всю історію існування слова та взяти до уваги всі зміни його значень. На думку Ж. Ж. Варбот, сучасна етимологія визнає однаковою мірою необхідними реконструкцію первинної структури й значення слова та вивчення його змін до часу писемної фіксації слова, але акцентування того чи іншого аспекту дослідження визначається науковою позицією автора [24, с. 3; 279, с. 4; 25, с. 8]. Цієї ж думки дотримується А. О. Білецький, який зазначає, що тлумачення «етимології» не обмежується встановленням первинної форми та її значення при дослідженні будь-яких вторинних форм. Для нас не існує межі між «етимологією» та історією певної форми [161, с. 28].

На думку В. М. Топорова, місце етимології в сучасному мовознавстві визначене складним співвіднесенням її завдань і завдань інших лінгвістичних дисциплін. Є підстави говорити про особливе місце етимології серед таких галузей мовознавства, як фонологія, морфологія, синтаксис, лексикологія та семантика. Незважаючи на тісні зв'язки між названими дисциплінами, кожна з них має досить чітку автономію, припускає вивчення у двох вимірах (діахронічно та синхронічно), має власні одиниці. Цього не можна сказати про етимологію. За своєю суттю етимологія становить комбінацію низки засобів аналізу, запозичених з фонетики, словотвору, морфології, лексикології, семантики та інших дисциплін,

з метою вирішити проблему, яка стосується сфери історичного мовознавства, – проблему походження слова [195, с. 24].

Встановлення звукових відповідностей між індоєвропейськими мовами та історичних фонетичних законів, що лежать в основі компаративістики, стало наслідком порівняння давніх лексем цих мов і висунення гіпотези про їхню спорідненість, тобто наслідком етимологічних операцій. У свою чергу, фонетичні закони, а також встановлені мовознавцями закономірності розвитку мови (зокрема, тези про безперервність та наступність у розвитку мови, про еволюційний характер цього процесу) стали методичним фундаментом етимології.

Ці особливості відбилися вже в студіях Р. Х. Раска і А. Ф. Потта. Р. Раску належить перший теоретичний виклад етимології як науки. У своєму «Дослідженні походження давньопівнічної, або ісландської мови» (1814 р., опубліковане у 1818 р.) Р. Раск визначив сутність етимології, її завдання («дійсне пояснення мови, завдання якого пояснювати не тільки окремі слова, але й їх відмінювання, дієвідмінювання та всю будову мови») [193, с. 52]. Порівнюючи ісландську мову з іншими з метою встановити їхню спорідненість, Раск встановлює методичні критерії, які є актуальними й у сучасному порівняльно-історичному мовознавстві. Він першим розмежував класи лексики, які мають значення для компаративістики. Досить докладно Р. Раск описує розпізнавальні ознаки питомої та запозиченої лексики, акцентуючи увагу на необхідності урахування позалінгвістичних фактів для її відмежування. Р. Раск ще раніше за Я. Грімма встановив закон пересування приголосних у германських мовах типу *p, t, k – f, p, h* (лат. *pater* – давньоісл. *fadir* «батько», лат. *tu* – давньоісл. *þu* «ти», лат. *cornu* – давньоісл. *horn* «ріг»), така ж регулярність спостерігається і для *d, g* та *bh, dh, gh*, яким відповідають *t, k* та *b, d, g*. Слідом за Р. Раском Я. Х. Бредсдорф (у своїй праці «Про причини мовних змін», 1821 р.) та Я. Грімм (у 4-томній

«Граматичі німецької мови», 1822 р.) опублікували це ж саме відкриття першого германського пересування приголосних [148, с. 28-29].

У слов'янському мовознавстві в цьому ж напрямі працював О. Х. Востоков. У своїх численних роботах (1802 – 1858 рр.) учений описав фонетичні ознаки східнослов'янських мов, які відрізняють їх від старослов'янської та південнослов'янських мов, указував на звукові відповідності, властиві досліджуваним ученим мовам. Подібно Р. Раску, виокремив класи слів на групи залежно від їхнього походження й уживання. О. Х. Востоков є автором «Словника церковнослов'янської мови» (Т. 1–2, 1858–1866), учений брав участь у складанні «Словника церковнослов'янської та руської мов» (Т. 1–4, 1847).

У подальших лінгвістичних дослідженнях фонетичні закони уточнювалися та доповнювалися наступними поколіннями вчених (Г. Грассман, К. Бругман, К. Вернер, Г. Остгоф, Ф. де Соссюр, П. Ф. Фортунатов та ін.).

На необхідність установлення чітких звукових відповідностей між спорідненими мовами та їх одиницями указав А. Ф. Потт. Без урахування чітких звукових відповідностей між словами споріднених мов, за його твердженням, етимологічні дослідження не мають ніякої доказової сили. Він наполягав на послідовному застосуванні встановлених звукових відповідностей в усіх випадках. Основною працею А. Ф. Потта вважають «Етимологічні дослідження в галузі індоєвропейських мов» (1833–1876).

Формулювання чітких фонетичних законів, що мали місце в історії тієї або іншої мови та дали певні наслідки, стало важливим науковим критерієм відмежування питомої лексики від запозиченої та виявлення джерела запозичення (пор. рос. *сторона* і *страна*).

Цьому значною мірою сприяли праці молодограматиків – учених Лейпцизької лінгвістичної школи (Г. Остгофа, К. Бругмана, Б. Дельбрюка, А. Лескіна, Г. Пауля), у центрі уваги яких були фонетичні закони, новоутворення

за аналогією та запозичення слів з іншої мови або діалекту. Основні твердження теорії молодогограматиків виклав Г. Пауль у «Принципах історії мови» (1880 р.). У звукових змінах молодогограматики вбачають непорушні звукові закони, які не мають винятків. У своїх дослідженнях на перше місце вчені висувають вивчення живих мов і діалектів, що спричиняє зародження діалектології та лінгвогеографії. Мовознавство належить до історичних наук, досліджувати мову необхідно з урахуванням її історичного розвитку.

Було складено перші етимологічні словники (Г. Курціус, А. Фікк, А. Вальде, Е. Бернікер, Ф. Міклошич, Ф. Х. Діц, Г. Мейер, У. Стокс, Я. Фальк, А. Торп та ін.).

Важливими етапами історії етимології слід вважати визнання значущості діалектів й оволодіння прийомами лінгвістичної географії (Ж. Жильєрон), дослідження специфіки змін значень й аналіз лексики за семантичними полями (Й. Трир), увагу до зв'язку семантики з реаліями (напрям «Слова і речі», який висунув принципи вивчення лексики у зв'язку з культурою й історією народу: Р. Мерінгер, В. Мейер-Любке, Г. Шухардт, В. фон Вартбург), звернення до історичних змін, що відбулися з первинною формою та значенням слова, тобто до історії слова (етимологія як біографія слова на противагу трактуванню етимології як походження слова: Г. Шухардт, Ж. Жильєрон та ін.).

Під впливом теорії хвиль Й. Шмідта Г. Шухардт висуває концепцію мовного змішування, яке він вважав найважливішою причиною розвитку мови. Г. Шухардт приходить до висновку про неможливість визначення області розповсюдження окремого діалекту, так само як й області розповсюдження всіх окремих його фонетичних особливостей. Замість генеалогічної класифікації мов Г. Шухардт висуває теорію географічної безперервності.

Нове трактування фонетичних законів і теорія лінгвістичної географії спричинили виникнення нового напрямку – неолінгвістики, найбільш відомими представниками якої стали В. Пізані, Дж. Бонфанте, Дж. Бартоні та М. Бартолі.

Неолінгвістиці належить розробка прийомів ареальної лінгвістики, що сприяло поглибленому дослідженню проблеми розмежування питомої та запозиченої лексики, її етимологізації. На думку неолінгвістів, еволюція будь-якої мови визначається дією екстралінгвальних факторів, відповідно, мову слід вивчати з точки зору територіального розповсюдження мовних явищ. Вельми цікавими в плані вивчення проблем змішування мов, утворення мовних союзів і використання критеріїв ареальної лінгвістики є праці В. Пізані, які є своєрідним синтезом принципів молодогограматизму та неолінгвізму. Особливої уваги вчений приділяє етимологічним дослідженням. У своїй праці «Етимологія. Історія – проблеми – метод» він викладає свої погляди щодо завдань етимології, дослідження мовних змін, методики етимологічного аналізу. Значне місце в його творчості посідають етимологічні дослідження запозичень, розробка критеріїв відмежування запозиченої лексики від питомої.

Отже, у 30-і рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. проблема етимологічних досліджень набуває особливої ваги. Для цього часу було характерним розширення етимологічних досліджень, засвоєння нових методичних принципів і нових лексичних матеріалів. Розвиток етимології відзначений використанням структурних принципів у етимологічних дослідженнях (аналіз лексики за групами – семантичними, кореневими, афіксальними, лексико-граматичними, урахування різних принципів організації систем – опозиції, асоціації тощо: Е. Бенвеніст, Р. Якобсон, В. В. Мартинов, О. С. Мельничук та ін.). Представники чеської етимологічної школи (В. Махек, Ш. Ондруш та ін.) надають перевагу реконструкції первинного слова (а не тільки кореня), звертаються до нерегулярних мовних змін, які є особливо актуальними для етимології внаслідок індивідуальності історії кожного слова. Визнання нерегулярних змін протистояло трактуванню визначальної ролі фонетичних законів (О. Семереньї, Я. Малкієл, О. М. Трубачов та ін.).

На особливу увагу заслуговує розробка проблем взаємозв'язку етимології з іншими галузями мовознавства, особливо з історичною граматиною, а також орієнтація етимологічних досліджень на граматичні проблеми (Я. Малкіел, Ф. Славський та ін.). Характерною особливістю для мовознавства 30-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. стало поглиблення соціологічного аспекту етимологічних досліджень, тобто зв'язку вивчення походження лексики з історією суспільства, його духовною та матеріальною культурою (Е. Бенвеніст, О. М. Трубачов, В. М. Топоров, В'яч. Вс. Іванов, В. І. Абаєв). Дослідження В. М. Топорова вирізняються виключно надійною філологічною базою, базуються на досить повному знанні широкого спектру літератури, цікаві своїми етимологічними ідеями. Виходять у світ праці індоєвропеїста В'яч. Вс. Іванова, головним чином щодо клинописної та інших споріднених давніх мов Анатолії, частково у зв'язку з балтійськими і слов'янськими. Низка книг О. М. Трубачова, у яких автор продовжує серію «Слов'янські етимології», праця з етимології балтійських та інших індоєвропейських слів, про принципи етимологізації та реконструкції груп лексики, про лексичні зв'язки слов'янської з іншими індоєвропейськими мовами мають велике значення для розвитку сучасної вітчизняної етимології.

Над етимологічною проблематикою продовжує працювати В. І. Абаєв, досліджуючи переважно походження іранських мов та східні запозичення у російській мові. Особливим внеском В. І. Абаєва в етимологічну науку став його «Історико-етимологічний словник осетинської мови».

Дослідженнями з етимології слов'янських та балтійських мов займається Ю. В. Откупщиков. У своїх працях учений приділяє увагу вивченню принципів та критеріїв етимологічного аналізу, вказуючи на перевагу словотвірного аналізу в таких дослідженнях. Привертають увагу лінгвістів дослідження Ж. Ж. Варбот зі слов'янської етимології.

Важливим етапом у розвитку етимології як науки стало видання численних етимологічних словників, зокрема орієнтованих на реконструкцію та етимологізацію праслов'янського лексичного фонду, які стали основою для виникнення лексикології та лексикографії праслов'янської мови. Авторами та редакторами цих словників стали Ф. Славський, О. М. Трубачов, В. Махек, П. Скок, Ф. Безлай, Х. Шустер-Шевц, О. С. Мельничук, В. Г. Склярєнко та ін. Серед сучасних етимологічних словників слід відзначити колективну працю «Етимологічний словник української мови» в 7 томах (опубліковано 6), у якому плідно втілено принципи й використано прийоми етимологізації питомої й запозиченої лексики.

1.2. Термінологія основних категорій етимології

Найважливішою передумовою ефективності наукових досліджень є їхня методологічна забезпеченість. Методологія, яка складається з філософських основ, загальнонаукових принципів і конкретно наукових методів, визначає характер дослідницької роботи та значною мірою зумовлює її результати. [118, с. 3; 119, с. 3]. Тому перш, ніж перейти до вивчення проблеми етимологізації запозичень, нам виявляється доцільним з'ясувати питання про використання певних термінів у мовознавстві й власне в етимології. Дослідження наукового матеріалу із зазначеної теми показало, що в сучасній лінгвістиці існують різні погляди щодо значень певних термінів, а саме значення терміну *запозичення* в історії мовознавства трактувалося по-різному, також існує тенденція ототожнювати поняття *принципу* та *критерію*.

У науці про мову важливо розрізнити методологічні та методичні поняття та категорії, адже заміна одних іншими призводить до неправильної оцінки окремих явищ, їх місця в системі певної науки і, врешті-решт, до невірної напруги дослідницької роботи. Коли методологічні категорії зводять до стану методичних,

це дезорганізує науку. Проте з іншого боку, коли будь-яке можливе рішення певної проблеми ставлять в один ранг із методологічно непорушним, то це не тільки викликає труднощі у вирішенні певної проблеми, але й спричиняється до «паралізуючого науковий розвиток догматизму» [63, с. 105].

Принципи – це наукові твердження, що лежать в основі низки законів. Сукупність законів тільки тоді стає теорією, коли ці закони можуть бути зведеними до одного або декількох принципів. У дослідницькому процесі принципи виконують синтезувальну функцію: вносять єдність у тлумачення знань, об'єднують відкриті закони до певних засад і цим спрощують їхнє розуміння. Різноманітність форм, які виступають у ролі принципів, зумовлена відмінністю методологічних завдань, для розв'язання яких використовують ті чи інші принципи. В основі поняття «принцип» лежить важливість твердження, яке виступає в ролі принципу, його загальна значущість, можливість бути засадою для пояснення явищ, для їхнього передбачення, для мотивації тієї чи іншої діяльності. Принцип є гарантом здобуття достовірних висновків стосовно матеріалу, отриманого в процесі наукового дослідження [156, с. 101-102]. Отже, *принцип* є методологічним засобом організації пізнавального процесу, засобом пізнання, теоретико-методологічною основою методу. Залежно від методологічних настанов принцип зумовлює відповідний аспект вивчення предмета та є спільною основою для формування конкретних робочих прийомів, які становлять спеціальний метод [63, с. 91].

Критерій – від гр. *κρίτηριον* «здатність розрізнення, засіб судження, мірило» [265, с. 94]. Цілком очевидно, що поняття *критерію*, на відміну від *принципу*, є методичною категорією, яка розуміє певні ознаки, засади, правила для прийняття рішень щодо оцінки, визначення або класифікації чогось. Отже, критерії служать науковою базою для проведення дослідження з метою прийняття певних рішень і для перевірки правильності тієї чи іншої теорії.

Практика дослідження теми етимологічного аналізу запозичень показала, що деякі науковці не проводять чіткої межі між цими двома термінами. Тому в цій роботі ми вважаємо вірним виділяти такі принципи, як принцип *системності*, *історизму*, *самобутності* і т. д., які є необхідною засадою, відправною точкою, яку слід обов'язково застосовувати під час етимологічного дослідження. Говорячи ж про врахування закономірностей, які можуть виступати гарантом вірогідності встановленого етимологічного тлумачення, як то дія фонетичних законів у певних мовах, встановлення певних морфологічних та семантичних рядів, врахування екстралінгвального аспекту (хронологічних, лінгво-географічних, історико-культурних фактів), ми пропонуємо використовувати термін *критерій* (як *фонетичний критерій*, *словотвірний критерій* і т. д.).

Серед процесів, пов'язаних з поповненням словникового запасу певної мови, значне місце посідає запозичення іншомовної лексики як один із способів номінації нових явищ, а також заміни існуючих найменувань. Одним із суттєвих результатів взаємодії культур є запозичення лінгвістичних одиниць, що одночасно є певною фазою в процесі запозичення культурних цінностей [26, с. 96]. Запозичення складають значний шар лексики будь-якої мови. Своєрідність мови визначається двома факторами: 1) походженням, що визначає її місце у колі споріднених мов; 2) взаємодією із спорідненими і неспорідненими мовами, тобто мовними контактами [31, с. 10]. У сучасній лінгвістиці висвітлення теми запозичення іншомовних слів стикається з певними труднощами теоретичного характеру. Так, наприклад, недостатньо вивченими лишаються вихідні питання, а саме: що називати *запозиченням*? що називати *запозиченим словом*? що значить «перехід слова з однієї мови в іншу»? які причини такого «переходу»? Відповіді на ці та інші питання, пов'язані з лінгвістичним запозиченням, у різних роботах подаються по-різному. Цілком природньо, що при такому стані речей виникає

необхідність, перш ніж приступити до аналізу конкретного матеріалу, однозначно визначити вихідні поняття та терміни [94, с. 13].

Вивчення запозичення має давню традицію як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві. Процес входження до мови іншомовної лексики та її використання, проблема прийняття чи неприйняття тих чи інших слів давно цікавили не тільки мовознавців, досить часто це питання виходило за межі лінгвістичної сфери – до галузі ідеології, політики, соціології. Це свідчить про те, що проблема запозичення одиниць однієї мови іншою є складною й багатоаспектною. Важливе місце тут посідають питання чистоти мови: наскільки необхідною є іншомовна лексика? чи можливо регулювати процес запозичення? чи можливо й чи варто боротися з конкретними іншомовними словами, які, на думку більшості авторитетів у галузі мови, є зайвими, непотрібними, або такими, що засмічують мову? Проте чи значить це, що кожного разу, коли науковець звертається до теми запозичення, він обов'язково має розглядати й нормативно-стилістичний аспект цієї проблеми? Л. П. Крисін вважає, що ні. На думку науковця, усе залежить від завдань, які ставить перед собою дослідник. Етимолог, якого цікавить походження того чи того іншомовного слова, може й навіть зобов'язаний – в інтересах цілісності та цілеспрямованості наукового аналізу – не відволікатися на рішення інших питань, які мають безпосереднє відношення до проблеми запозичень і функціонування запозиченої лексики, але не мають жодного відношення до його прямого завдання – установити походження слова. Таким же чином історик мови досліджує запозичену лексику з погляду вивчення шляхів її проникнення в мову, її асиміляції й функціонування в ній, звертає увагу на процеси, які відбуваються в лексиці, пов'язані з входженням до неї іншомовних елементів. Очевидно, що оскільки мовні запозичення мають зв'язки з контактами в галузі соціально-політичного та культурного життя, досліднику необхідно

звертатись і до екстралінгвальних проблем, оскільки від їхнього вирішення залежить розв'язання проблем лінгвістичних [94, с. 16-17].

Для праць кінця XIX ст – початку XX ст., які вивчають проблему запозичень, характерним є розгляд лінгвістичних питань у тісному зв'язку з питаннями культурними. У зазначений період найбільш плідно проблемою запозичень займалися німецькі лінгвісти. Основним об'єктом їхнього дослідження була іншомовна лексика. Відповідно, сам термін «запозичення» розглядався тільки як лексичне запозичення. Уже в самих ранніх працях німецьких дослідників процес запозичення розглядався у зв'язку з контактуванням сусідніх мов. Так, Г. Пауль зазначав, що запозичені слова закріплюються в мові внаслідок певного контакту носіїв двох мов. Тому аналіз запозичень має починатись із дослідження поведінки двомовних людей [152, с. 460]. У зв'язку з вивченням питань асиміляції іншомовних слів у системі мови-реципієнта німецькі лінгвісти висунули ідею поділу всієї іншомовної лексики на *Lehnwörter* і *Fremdwörter*, тобто на слова засвоєні й іноземні. Така класифікація затвердилась у традиційному мовознавстві й до останнього часу домінувала в дослідженнях лінгвістичних запозичень [94, с. 19].

У 1950 р. Е. Хауген висунув ідею структурної диференціації запозичених слів, за якою можна виокремити три типи іншомовних слів:

- слова без морфологічної субституції (loanwords), тобто такі, що повністю відповідають їхнім прототипам у рідній мові;
- слова з частковою морфологічною субституцією (loan-blends), або гібриди, тобто слова, які лише частково складаються з іншомовних елементів;
- слова з повною морфологічною субституцією, тобто кальки (loan-shifts), або семантичні запозичення (semantic loans) [253].

Отже, у дослідженнях XIX ст. – початку XX ст. запозичення розглядалося як переміщення слів, рідше переміщення слів й окремих елементів слова з однієї мови в іншу. Причому деякі дослідники наполягають на розмежуванні власне запозичення та калькування як якісно різних процесів.

Останнім часом намітилося критичне ставлення до класифікації іншомовної лексики за принципом її засвоєності у мові, оскільки сам принцип виокремлення *Lehnwörter* і *Fremdwörter* ґрунтується на змішанні формальної (асиміляція слів у мові) і функціональної (використання) ознак. Крім того, критерії віднесення слів до тієї чи іншої групи недостатньо визначені та чіткі. Проте взамін цій класифікації не запропоновано нічого позитивного [94, с. 20].

Для робіт другої половини XX ст. характерним є дещо відмінне розуміння терміну *запозичення*. У зв'язку з вивченням двомовності та мовленнєвих контактів з'являються ідеї про взаємодію двох мов не тільки на лексичному рівні, але й на інших рівнях мови – тобто про глибокий структурний взаємний вплив різних систем мови.

У деяких сучасних працях з проблеми двомовності лексичні запозичення не розглядаються як певний процес, а досліджуються у зв'язку з переміщенням або інтерференцією інших мовних елементів. Крім того, запозичення з сусідньої мови, що контактує, іноді розуміється як внутрішнє запозичення (*intimate borrowing*) на відміну від усіх інших запозичень: «...*Intimate borrowing occurs when two languages are spoken in what is topographically and politically a single community*» [246, с. 461; 93, с. 23]. Запозичення – це універсальне мовне явище, що полягає в акцепції однією мовою лінгвістичного матеріалу з іншої мови внаслідок екстралінгвістичних контактів між ними, що розрізняються за рівнем і формам [26, с. 8].

Досить широкий погляд на запозичення належить неолінгвістам, які стверджують, що кожна відома нам мова у своєму історичному розвитку є не

чим іншим, ніж нескінченна низка запозичень. Кожне слово, на їх думку, є запозиченим, оскільки воно приходить до нас з якогось місця або від якогось індивідуума. Дж. Бонфанте стверджував, що всі слова запозичуються одним поколінням від іншого. Тому неолінгвісти оминали використання терміну *запозичення* [17, с. 343; 247].

Нам здається доцільним називати запозиченням процес переміщення різних елементів з однієї мови в іншу. Під різними елементами слід розуміти одиниці різних рівнів структури мови – фонології, морфології, синтаксису, лексики, семантики. У зв'язку з цим необхідно розмежовувати термін *запозичення* у тих випадках, коли йдеться про переміщення елементів одного рівня: наприклад, *лексичне запозичення*.

Таким чином, можна говорити про запозичення слова (найбільш частий і типовий випадок), запозичення фонем, морфем, про синтаксичне або структурно-синтаксичне запозичення і, нарешті, про семантичне запозичення (калькування).

Лексичне запозичення виступає першим ступенем іншомовного впливу. Його специфіка в тому, що слово запозичується не цілком, як повне, закінчене, граматично оформлене слово, а тільки як частина лексичного матеріалу, який набуває нового оформлення лише в системі та засобами мови-реципієнта [177, с. 235]. Граматичні зв'язки, яких набуває запозичене слово в мові, встановлюються шляхом включення його до певної парадигми. При цьому слово підпорядковується тим чи іншим граматичним категоріям (наприклад, у російській мові слова на приголосний, як правило, належать до чоловічого роду). Крім того, іншомовне слово може вступати в такі синтаксичні зв'язки, які є характерними для відповідного питомого слова. Найбільшою мірою це є властивим для нелітературної мови: рос. *ликвидировать из колхоза* (під впливом *исключить, выгнать*); *лидировать гонку* (під впливом *возглавлять*) [94, с. 24].

Використання лексичних запозичень не обов'язково спричиняється до запозичення на інших рівнях. Навпаки, морфологічні запозичення неможливі без запозичень лексичних, без накопичення в мові іншомовної лексики, для якої є характерними певні спільні структурні ознаки. Ще більшою мірою це стосується фонетичного впливу однієї мови на іншу [94, с. 25].

Отже, будь-яке іншомовне слово можна вважати запозиченим певною лексичною системою, якщо йому властиві такі ознаки: а) графемно-фонетична передача іншомовного слова засобами мови, що запозичує; б) співвіднесення його з певними граматичними класами та категоріями; в) семантична самостійність слова; г) для слова літературної мови – використання його не менш ніж у двох різних мовленнєвих жанрах, для термінів – регулярне використання в певній термінологічній галузі [94, с. 50].

Таким чином, запозичення – це складна й структурно неоднорідна група. Спеціальне дослідження цього питання не входить до завдань цієї роботи. У подальшому мова буде йти про проблеми, пов'язані з етимологічним аналізом лексичних запозичень.

1.3. Метод дослідження

У теорії й практиці будь-якої сучасної науки, у тому числі й у мовознавстві, вивчення питання про науковий метод має принципове значення. Вирішення лінгвістичних проблем можливе лише на основі лінгвістичних методів, визначених специфікою об'єкту цієї науки [49, с. 33]. Науковий метод є одним з елементів, за допомогою яких у науці виконують цілеспрямовані пізнавальні дії. Ці елементи утворюють специфічну систему, до якої, крім наукового методу, входять наукова проблема, висування й розробка гіпотез, вибір предмета дослідження, вихідні пізнавальні завдання [44, с. 12; 137, с. 164].

У Європі зародження науки про мову деякі вчені відносять до першої чверті XIX ст., коли в працях Ф. Боппа, Р. Раска, О. Х. Востокова та Я. Грімма був розроблений порівняльно-історичний метод дослідження й опису мови. Таким чином, мовознавство пов'язується із виникненням спеціального методу. Трактатування історії науки про мову як історії методу або, точніше, методів аналізу й опису мови (у її еволюції або в синхронічному стані) було пріоритетним упродовж XIX ст. – XX ст. й дотепер знаходить своїх прихильників.

У сучасному мовознавстві актуальною є проблематика співвідношення аспектів, методів, прийомів і процедур лінгвістичного дослідження. Немає упорядкованості у використанні термінів *метод*, *методика*, *методологія*. Усі ці поняття пов'язані з поняттям методу й потребують систематизації.

У широкому трактуванні науковий метод розглядають як шлях пізнання, його вид і спосіб, знаряддя й засіб. За спостереженнями З. А. Каменського, таке трактування є класичним: його витoki можна знайти вже в Аристотеля, на нього орієнтувався й Г. Гегель [41, с. 40; 44, с. 72].

Науковий метод (від грецького *methodos* – «шлях дослідження») прийнято визначати як певний «спосіб підходу до дійсності, спосіб пізнання фізичних і суспільних явищ». *Методологія* ж є вчення про метод наукового пізнання світу. Метод займає підпорядковане місце у відношенні до методології, адже метод як сукупність прийомів для систематичного, послідовного та найбільш доцільного проведення дослідницької роботи призначений перш за все для виконання тих завдань, які ставить перед ним методологія. Тому вчення про метод як систему дослідницьких прийомів буде доцільніше називати не методологією, а *методикою* [63, с. 90].

Узагальнені сукупності теоретичних настанов, прийомів, методики дослідження мови пов'язані з певною лінгвістичною теорією та загальною методологією.

Кожний метод виокремлює саме той бік (або ті боки) мови як об'єкта дослідження, які визнаються найважливішими в певній теорії мови (наприклад, історичний аспект мови у порівняльно-історичному мовознавстві, її структурний аспект у структурній лінгвістиці тощо). Таким чином, метод складає предмет дослідження. Будь-який важливий етап в розвитку мовознавства, пов'язаний зі зміною поглядів на мову, зміною лінгвістичної теорії, супроводжується суттєвою зміною методу дослідження. При цьому, на відміну від зникнення старих поглядів на мову й заміну їх новими, методи, успадковані від попереднього етапу, не зникають повністю, а зберігають своє значення на новому етапі у якості більш спеціальних, але при цьому основних методів [282, с. 298; 137, с. 164].

Практика наукової роботи показує, що метод тісно пов'язаний з такими засобами наукового пізнання, як *принцип, критерій і підхід*.

Про особливості використання термінів *принцип* та *критерій* розповідалося у розділі 1.2. *Підхід* здійснює стратегічний напрям дослідження, розглядається як методологічна орієнтація дослідження, як поняття, що керує його загальною стратегією, визначає його напрям; *підхід*, на відміну від *принципу*, не є безпосереднім знаряддям пізнання, він відбивається в принципах, прийомах і процедурах певного методу [41, с. 38; 244, с. 24].

У сучасному мовознавстві спостерігається тенденція ототожнювати *методи* з *прийомами* (*операціями, процедурами*), одночасно з тенденцією відривати прийоми від методів, розглядати операційні елементи окремо [137, с. 165].

Деякі науковці не розрізняють *принципи* й *критерії*, що, на нашу думку, може спричинитися до плутанини й невірного розуміння дослідження.

Метод і *прийом* розглядаються як окремі, хоча й тісно зв'язані, феномени. Ця тенденція відбилась у вживанні словосполучення «прийоми та методи». Таке ототожнення збіднює поняття методу. Метод – це більш складне утворення, ніж прийом. Під *прийомом* завжди розуміють якусь одну дію. До *методу* ж найчастіше

входить якась сукупність пізнавальних операцій. В. А. Глущенко вказує, що операційні елементи мають бути включені в структуру методу як його складова частина [41, с. 39; 44, с. 72; 282, с. 24].

Недоцільно плутати метод й окремі прийоми, технічні процедури в мовознавстві. Для класифікації методів треба залучати аспект дослідження. Саме аспекти: синхронічний, діахронічний, функціональний, генетичний, структурний, ареальний, соціальний тощо – визначають метод чи окремі його прийоми. Кожний метод включає в себе кілька прийомів, а прийом – це сукупність технічних процедур – від вибору тексту, прочитання, запису, класифікації записаного. За твердженням В. А. Глущенко, метод «відрізняється від методики та техніки тим, що окрім технічної, процедурної частини включає також їх теоретичне усвідомлення та особливі пізнавальні принципи», він «знаходиться в єдності з певною теорією чи теоріями» [44, с. 7].

Проблемами лінгвістичної методології є класифікація лінгвістичних методів і прийомів, розробка методики лінгвістичного аналізу, а також питання, пов'язані з освоєнням лінгвістичних прийомів і методів суміжних наук. Сучасне мовознавство становить комплекс лінгвістичних наук, що вивчають різні боки мовної системи, а також їхнє функціонування та розвиток. Створити універсальний метод дослідження в лінгвістиці не вдалося. Отже, лінгвістична методологія становить сукупність науково-дослідницьких аспектів і методів дослідження. Кожний лінгвістичний напрям пов'язаний із власним методом дослідження.

Етимологія – розділ лінгвістики, який вивчає походження слів. Для рішення своїх завдань вона послуговується сукупністю дослідницьких методів, спрямованих на розкриття походження слова, а також на сам результат цього розкриття.

Етимологія характеризується комплексним характером методів дослідження. Сутність процедури етимологічного аналізу: генетичне ототожнення слова, що досліджується, або його основи з іншим словом чи його основою як початковим похідним, а також ототожнення інших структурних елементів слова з історично відомими структурними елементами та реконструкція первинних форм та значень слова. Неодмінним етапом етимологічного аналізу є усунення найновіших історичних змін. Основою етимологічної методики є порівняльно-історичний метод дослідження різноманітних одиниць мови, який опирається на закони фонетичних змін, морфологічних змін тощо, які є предметом вивчення порівняльної граматики.

Методи дослідження в етимології в основному співпадають із загальнолінгвістичними методами. Тобто до методів, які застосовуються при етимологічному аналізі, мають бути віднесеними описовий, порівняльно-історичний, історичний та зіставний методи.

Описовий метод сягає найдавнішого періоду в історії мовознавства. Це система прийомів дослідження, що застосовується для характеристики явищ мови на певному етапі її розвитку, метод синхронного аналізу. Одним із важливих напрямів описового методу є дистрибутивний аналіз, основу якого становить поняття дистрибуції. Під дистрибуцією елемента розуміють сукупність оточень, що складаються з однойменних елементів, у яких певний елемент може трапитися в мові: для фонемі – це попередні й наступні фонемі, для морфемі – попередні й наступні морфемі і т. д. Не меншого значення для етимологічного аналізу має методика семантичного поля, у центрі уваги якої – сукупність слів і виразів мови, що становлять тематичний ряд, який охоплює певне коло значень; лексична мікросистема [66, с. 348; 140, с. 136].

Основою етимологічної методики є порівняльно-історичний метод дослідження різноманітних одиниць мови, який опирається на закони фонетичних

змін, морфологічних змін тощо, які є предметом вивчення порівняльної граматики. О. С. Зеленько стверджує, що у межах цього методу можна виділити цілу низку прийомів, без яких порівняльно-історичне вивчення не є можливим. У загальному мовознавстві цей метод визначається як «система науково-дослідних прийомів, що використовуються в процесі вивчення споріднених мов для відновлення історичного минулого з метою розкриття закономірностей розвитку мов, починаючи від мови-основи» [66, с. 357-359; 140, с. 137]. Найважливішими прийомами цього методу є: встановлення генетичної тотожності значущих елементів мови й відмежування фактів запозичення й субстрату; реконструкція прадавньої форми; встановлення абсолютної та відносної хронології. Наявність генетично близьких елементів у порівнюваних мовах є обов'язковою передумовою застосування порівняльно-історичного методу, адже чільним принципом цього методу є ідея про генетичний зв'язок мов [63, с. 77].

Зовнішня реконструкція – виявлення генетично тотожних морфем і слів у споріднених мовах і виявлення в них результатів регулярних звукових змін первинної мови (прамови), побудова її гіпотетичної моделі.

Внутрішня реконструкція – виявлення в системі певної мови явищ і співвідношень, які свідчать про існування певних елементів системи мови на більш ранніх етапах її існування.

Будь-яке лінгвогенетичне дослідження обов'язково враховує часовий фактор: без цього не можна побудувати надійну історію мови. Так склалися методики відносної хронології та глотохронології.

Історичний метод – це система прийомів і методики аналізу, які застосовуються при вивченні історичного розвитку окремої мови з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх закономірностей. Принципом історичного методу є встановлення історичної тотожності та відмінності форм і звуків мови. До прийомів історичного методу відносять внутрішню реконструкцію, відносну

хронологізацію, культурно-історичну інтерпретацію, текстологію та діалектографію [66, с. 363].

Зіставним методом є дослідження та опис мови через її системне порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфічності. Він лежить в основі контрактивної та типологічної лінгвістики. Зіставний метод є найбільш ефективним за дослідження споріднених мов, їх контрастні особливості виявляються найбільш виразно на тлі спільних рис [там же, с. 367].

Окремі методи лінгвістичних досліджень варіюють залежно від характеру об'єкту, мети дослідження та обраного лінгвістом аспекту дослідження. Перспективним видається розуміння методу як складної логічної одиниці з певною структурою, яка включає три компоненти: онтологічний, операційний, телеологічний [44, с. 12].

Як уже відзначалося, у нашій роботі застосовано *актуалістичний метод*. Цей метод дає можливість за допомогою сучасних знань простежити розвиток об'єкта в минулому та передбачити деякі тенденції майбутнього розвитку.

У низці наукових праць (Г. О. Подкоритов [156], Н. П. Французова [223] та ін.) актуалістичний метод визначено як загальнонауковий метод теоретичного рівня, без якого неможливе існування історіографії будь-якої науки. Він базується на тому, що об'єкти, які не стали предметом актуальної діяльності та сприйняття, можуть бути вивчені шляхом порівняння їх з подібними об'єктами, які потрапили в поле сприйняття й діяльності суб'єкта. Об'єкти вивчають у часі, у розвитку, у становленні їх як певних систем. Минуле об'єкта досліджується на основі його відбиття в сучасному.

Актуалістичний метод (або метод актуалізму) використовують під час досліджень у широкому колі спеціальних наук.

Так, актуалістичний метод отримав широке застосування в геології: він передбачає наступність минулого й теперішнього, тотожність сучасних

геологічних процесів зі стародавніми процесами. За характером сучасних геологічних процесів можна з певним ступенем наближення описати закономірності давніх процесів. Найефективнішим методом актуалізму виявляється в таких галузях геології, як літологія, вулканологія, тектоніка.

У палеонтології, що входить у цикл біологічних наук, це метод дослідження, заснований на вивченні сучасних організмів і процесів їхнього захоронення [156, с. 132-133].

В. А. Глущенко першим серед лінгвістів розкрив специфіку актуалістичного методу як методу праць із лінгвістичної історіографії. Учений визначив специфіку актуалістичного методу в зіставленні з порівняльно-історичним методом, яка полягає в наявності специфічних об'єкта й предмета, у відмінностях в операційному та телеологічному компонентах [44, с. 14].

В онтологічний компонент актуалістичного методу входять принципи історизму, причиновості й системності як конкретизація та вияв принципу загального зв'язку явищ. Отже, ці принципи становлять і його методологічну основу. Вони охоплюють найважливіші загальні твердження теорії пізнання, які передбачають трактування об'єкта як системи взаємозумовлених елементів, що знаходяться в безперервному розвитку [там же, с. 12; 137, с. 165].

За Г. О. Подкоритовим, історизм у науковому пізнанні виявляється у встановленні необхідних відповідностей між розташуванням категорій у науковій системі й порядком речей, які вони відбивають, і використовується там, де має місце розвиток явища в часі [156, с. 106].

Історизм як філософський та світоглядний принцип закріпився в науці в середині XIX ст. До цього сутність явищ розглядалася як якийсь первісно даний, готовий стан. У науковому пізнанні оперували переважно неісторичними поняттями. Дослідники намагалися пізнати явища, виходячи лише з них самих, не звертаючи уваги на інші явища, що зумовили їхнє існування. У науковій

термінології часто траплялися так звані «природні» поняття, які відповідали нібито незмінній сутності речей і явищ [там же, с. 107].

Важливим визнається й таке твердження Г. О. Подкоритова: «зміст знань змінюється та розвивається під впливом двох чинників: 1) змінюється сам предмет – змінюється знання про нього; 2) предмет залишається тим самим, проте зміст знань про нього розширюється й поглиблюється завдяки успіхам пізнання» [там же, с. 114].

Операційний компонент актуалістичного методу, як ми вже відзначали, є сукупністю таких *прийомів і процедур: аналіз джерел (лінгвістичних текстів) і синтез одержаних результатів, порівняння, абстрагування та логічна історико-наукова реконструкція*, що посідає центральне місце серед прийомів і процедур [44, с. 14].

Визначимо вихідні прийоми операційного компонента. Для досягнення результату процедура наукового пізнання повинна бути організованою. Одним із прийомів дослідження є відбір фактів із джерел (лінгвістичних текстів) і *аналіз джерел*. Наступний крок – *синтез одержаних результатів*.

Значна роль в актуалістичному дослідженні належить *порівнянню й історико-науковій реконструкції*. Сутність прийому *порівняння* полягає в спостереженні еволюції поглядів того чи іншого мовознавця; порівнюються праці різних учених тощо. Проаналізувавши лінгвістичну спадщину певного лінгвіста, дослідник отримує можливість розкрити особливості його наукового пошуку в контексті розвитку лінгвістичної науки, з'ясувати значущість наукової творчості певного мовознавця для тогочасної лінгвістики й мовознавства подальших епох, установити зв'язки сучасних концепцій з попередніми.

Особливість *історико-наукової реконструкції* полягає в реконструюванні процесу пізнання лінгвістами мовних явищ. При цьому необхідно підкреслити не

лише спільність поглядів сучасних учених та їхніх попередників, а й певні відмінності.

Телеологічний компонент актуалістичного методу в нашій роботі становить сформульована вище мета дослідження.

Започаткована В. А. Глущенком розробка актуалістичного методу як методу праць з лінгвістичної історіографії була продовжена в наукових розвідках з історії мовознавства В. М. Овчаренка [127], О. Л. Жихаревої [56], О. М. Абрамічевої [5], О. М. Голуб [48], К. А. Тищенко [189], О. В. Холодова [227], І. М. Рябініної [165], А. С. Орел [128], О. О. Клець [77], Н. В. Холодової [228], О. О. Фельчак [221], О. Ю. Марченко [110], Т. І. Приступи [161], А. С. Ніколайчук [126], К. В. Зубенко [69].

1.4. Напрями дослідження

Аналіз лінгвоісторіографічного матеріалу дає змогу окреслити напрями, які безпосередньо підпорядковані меті нашого дослідження, а саме: висвітленню еволюції поглядів мовознавців на проблему етимологізації запозичень.

Напрями дослідження корелюють з основними питаннями, що необхідно розглянути в лінгвоісторіографічному аспекті, а саме: 1) методологія й методика етимологічного аналізу запозиченої лексики у різноструктурних мовах; 2) дослідження питомої та запозиченої лексики, розмежування цих шарів на основі певних принципів та критеріїв; 3) взаємозв'язок етимології з іншими галузями науки; 4) визначення значущості тверджень етимологів ХІХ ст. – початку ХХІ ст. для сучасної етимології та перспективи подальших досліджень.

Першим напрямом дослідження є розгляд методології й методики етимологічного аналізу запозиченої лексики в різноструктурних мовах з урахуванням еволюції поглядів мовознавців на різні аспекти аналізованих питань. Спираючись на хронологічний принцип, визначаємо принципи етимологізації

запозичень, методику дослідження питомої та запозиченої лексики в працях таких лінгвістів, як Р. Х. Раск, А. Ф. Потт, учених Лейпцизької лінгвістичної школи (Г. Остгоф, К. Бругман, Б. Дельбрюк, А. Лескін, Г. Пауль), Е. Бенвеніст, В. Пізані, М. Фасмер, А. О. Білецький, Л. А. Булаховський, Е. А. Макаєв, О. С. Мельничук, О. М. Трубачов, В. М. Топорова, О. Семереньї, Ж. Ж. Варбот, В. І. Абаєв, Л. О. Кіш, О. І. Іліаді, Ю. В. Откупщиков, Л. П. Крисін та інших дослідників-етимологів. Серед таких праць, що містять відомості лінгвоісторіографічного характеру, можна назвати монографії та статті В. Томсена, О. Б. Ткаченка, В. В. Мартинова, Н. М. Шанського, В. А. Звегінцева, Я. В. Лоя, Т. О. Амірової, Ю. В. Рождественського, Б. А. Ольховікова, В. М. Алпатова, С. Г. Шулежкової, В. І. Сусова, Е. В. Швед та інших науковців.

Другий напрям – дослідження питомої та запозиченої лексики, розмежування цих шарів на основі певних критеріїв. Основним, хоча й не єдиним джерелом дослідницьких можливостей етимології, її базою є досягнення порівняльно-історичного мовознавства. У сучасному мовознавстві найбільш результативними вважаються традиційні критерії етимологізації, тобто ті критерії етимологічного аналізу, які виникли з досягнень порівняльно-історичного мовознавства та ґрунтуються на основних положеннях дії фонетичних законів. Але етимологія не може обмежуватися лише тільки даними граматичного порядку і значною мірою визначається даними таких галузей, як словотвір, лексикологія та семасіологія. Слід вважати зв'язок етимології з цими галузями найбільш суттєвим при формулюванні принципів сучасного етимологічного дослідження. Як основні прийоми перевірки правильності тієї чи іншої етимології вже давно успішно застосовуються фонетичний, словотвірний та семантичний критерії. Причому важливо відзначити, що кожен із них може бути використаний не тільки як метод перевірки, а як і відправний пункт етимологічного дослідження.

Третім напрямом є взаємозв'язок етимології з іншими галузями науки. Досліджуючи етимологію слова, часто доводиться звертатися до реалій, до екстралінгвальних аргументів, використовуючи знання з різних галузей діяльності та історії людства. Етимолог має уявляти собі світ реалій, що стоять за словами, історію тих предметів, явищ і понять, що позначаються цими словами. Отже, етимологія знаходиться в тісному контакті з іншими науками – історією, економікою, історією культури, природознавчими науками тощо.

Особливе значення має екстралінгвальний аспект при етимологізації слів, які були запозичені з мови в мову разом з відповідними реаліями, що пов'язано з виникненням і розповсюдженням технічного прогресу, торгівлі, міжнаціональних контактів. Потрапивши до іншої мови, такі слова можуть настільки адаптуватися за фонетичною та словотворчою структурами, що тільки ретельний аналіз історії культури може допомогти виділити такі запозичення зі словникового складу мови-реципієнта. Першорядне значення при етимологізації таких запозичень має визначення часу й ареалу, у якому зустрічається етимологізоване слово або його фонетичні чи словотвірні ознаки.

По-четверте, необхідно розглянути питання про те, чому нас вчить історія дослідження етимологізації запозичень, у якому ракурсі треба розглядати в сучасному мовознавстві принципи та критерії етимологічного аналізу запозичених слів. Отже, необхідно визначити роль етимологічного аналізу в становленні сучасного мовознавства.

1.5. Висновки

Питання етимологізації запозичень є надзвичайно актуальними, проте в лінгвоісторіографічному аспекті висвітлені недостатньо. Відзначимо, що немає лінгвоісторіографічної праці, яка б у комплексному та систематизованому вигляді,

спираючись на методологічні засади, розглядала еволюцію наукової думки щодо питання етимологізації запозичень у різноструктурних мовах.

У лінгвістичних працях переважає лише загальний опис поглядів мовознавців на принципи та критерії етимологічного аналізу запозичених слів у різноструктурних мовах. Це стосується, зокрема, студій Р. Раска, А. Ф. Потта, учених Харківської, Лейпцизької, Московської, Казанської лінгвістичних шкіл (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, Г. Остгоф, К. Бругман, Г. Пауль, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський та ін.), Ж. Жильєрона, Р. Мерінгера, Г. Шухардта, Е. Бенвеніста, М. Фасмера, А. Мейє, М. М. Маковського, Л. А. Булаховського, О. С. Мельничука, О. М. Трубачова, О. Семереньї, Я. Малкієла, Л. Кіша, А. О. Білецького, О. І. Іліаді, В'яч. Вс. Іванова, В. М. Топорова, В. І. Абаєва, Ю. В. Откупщикова, Ж. Ж. Варбот, В. В. Левицького, В. Г. Скляренка, В. Г. Таранця, С. А. Бурлак, С. А. Старостіна та інших лінгвістів, що становлять значний інтерес для дослідників і можуть слугувати базою для подальших пошуків.

У дисертації застосовано актуалістичний метод, який дає змогу найбільш адекватно розкрити предмет дослідження – теоретичні питання етимологізації запозичень у різноструктурних мовах у лінгвоісторіографічному аспекті. Про правомірність застосування цього методу свідчать праці В. А. Глуценка, В. М. Овчаренка, О. Л. Жихаревої, О. М. Абрамічевої, О. М. Голуб, К. А. Тищенко, О. В. Холодова, І. М. Рябініної, А. С. Орел, О. О. Клець, Н. В. Холодової, О. О. Фельчак, Т. І. Приступи, О. Ю. Марченко, А. С. Ніколайчук, К. В. Зубенко.

Матеріал у дисертації досліджено за такими напрямками: 1) методологія й методика етимологічного аналізу запозиченої лексики у різноструктурних мовах; 2) дослідження питомої та запозиченої лексики, розмежування цих шарів на основі певних критеріїв; 3) взаємозв'язок етимології з іншими галузями науки;

4) визначення значущості тверджень етимологів XIX ст. – початку XXI ст. для сучасної етимології та перспективи подальших досліджень.

РОЗДІЛ 2

ПРИНЦИПИ ЕТИМОЛОГІЗАЦІ ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ В МОВОЗНАВСТВІ ХІХ ст. – початку ХХІ ст.

Будь-яке дослідження може знайти свою справжню цінність тільки з утворенням своїх основоположних принципів. Тільки таким чином воно може «піднятися над реєстрацією фактів, які здаються випадковими, і наблизитися у відношенні загальнозначущості отриманих ним результатів до рівня законоположних наук... Якщо, таким чином, учення про принципи виступає як найвища мета, до якої спрямовані усі зусилля спеціальної науки, то, з іншого боку, воно для неї є незамінним посібником, без якого вона ані кроку не може ступити уперед за межі безпосередньо даного, такого, що існує не інакше, як у фрагментарному вигляді та у складних поєднаннях, які вимагають попереднього аналізу» [152, с. 27].

Сучасний етап мовознавства характеризується великим різноманіттям методів і лінгвістичних теорій. Проте у цій розмаїтості теоретичних концепцій і процедурних прийомів значне місце й дотепер посідає порівняльно-історичне мовознавство. Причина життєздатності цього напрямку в тому, що «історичне пізнання більш насичене деталями й подробицями, воно здатне дати глибинну картину системи, водночас поєднавши в діалектній єдності найрізноманітніші зміни, рівні мови, осягти причинно-наслідкові зв'язки між її елементами, ознаками й одиницями (які можуть дзеркально змінювати свої міста)» [241, с. 358].

Місце етимології в сучасному мовознавстві визначається складним співвідношенням її завдань і завдань інших лінгвістичних дисциплін, без яких вона не може існувати. Тому можна говорити про її особливе місце серед таких

галузей мовознавства, як фонологія, морфологія, синтаксис, лексикологія, семантика. Предмет вивчення етимології – лексика, а саме: всі слова мови (мов), що засвідчуються в давніх і новітніх текстах, тобто слова загальних і власних назв. До завдань етимології входить також визначення давніх запозичень. У них, крім встановлення первісної звукової оболонки і значення, визначаються джерело і шлях цих запозичень. Без етимологічного пошуку неможливо, наприклад, встановити, чи слово *козак* є слов'янського походження, чи воно запозичене. Звернення до історії появи його в українській мові доводить, що воно прийшло з тюркських мов й означає «вільна людина» [53, с. 175]. За визначенням В. М. Топорова, етимологія «становить комбінацію ряду засобів аналізу, запозичених з фонетики, словотворення, морфології, лексикології, семантики та інших дисциплін, з метою розв'язати проблему, яка стосується сфери історичного мовознавства, – проблему походження слова». При цьому треба вказати, що в кожному індивідуальному випадку комбінація цих засобів не є незмінною. Тому особливо важко визначити чітку модель етимологізації [195, с. 24].

Практика дослідження проблеми етимологізування запозиченої лексики у лінгвіоісторіографічному аспекті показала, що в етимології ефективними є основні принципи порівняльно-історичного мовознавства за умови їх комплексного застосування з окремими принципами, властивими саме етимологічним дослідженням. До основних принципів порівняльно-історичного мовознавства відносять принципи історизму, причиновості та системності, які, за твердженням В. А. Глуценка, є конкретизацією та виявом принципу загального зв'язку явищ [44, с. 12]. Опрацювавши значну кількість літератури, ми дійшли висновку, що проблема визначення принципів етимологічного аналізу цікавила науковців протягом тривалого часу, починаючи з початку існування наукового мовознавства. Отже, ми маємо багату спадщину в цій царині досліджень. Проте слід зазначити, що більшість із них носять загальний характер, тобто стосуються принципів

етимології взагалі. Найбільш чітка класифікація принципів дослідження запозиченої лексики, на наш погляд, була запропонована Л. Кішем, із якою цілком погоджується О. Іліаді. У цій роботі ми назвемо їх принципами відокремлення запозиченої лексики.

2.1. Принципи порівняльно-історичного дослідження в етимології

2.1.1. Принцип історизму. Із відкриттям порівняльно-історичного методу в теорії мови з'явилась уява про порівняння різних мов на історичній основі. Роботи піонерів порівняльно-історичного мовознавства відрізняються за окремими твердженнями, за обсягом мовного матеріалу, що досліджується. Проте в усіх цих працях порівняння споріднених мов уперше використовується як засіб для більш глибокого дослідження мови через історію, яку проходить мова [10, с. 238].

Твердження про те, що історизм і був тим принципом, який викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, у методологічному аспекті є найважливішим. Поява досліджень основоположників порівняльно-історичного методу, до яких звичайно відносять Ф. Боппа, Р. Раска, Я. Грімма, О. Х. Востокова, стала можливою внаслідок застосування до мовних явищ саме принципу історизму [44, с. 23].

Ідея вивчення мови в її історичному розвитку виникла на початку ХІХ ст., коли більш глибоке трактування лінгвістичних фактів представниками молодограматизму спричинило перегляд основних теоретичних засад мовознавства. Учені Лейпцизької лінгвістичної школи першими відкрито проголосили історичний принцип основним у дослідженні мови. Принцип історизму оголошується молодограматиками єдиним науковим принципом лінгвістичного аналізу. К. Бругман стверджував, що «в розпорядженні того, хто береться за наукове дослідження мови, є один-єдиний метод – історичний» [10, с. 392]. Метод науки про мову за своєю суттю не може не бути історичним. У

російському мовознавстві твердження про нерівномірність розвитку мовних елементів, унаслідок чого «мова стає зв'язком частин, різночасно створених, давніх і нових», плідно розроблялася І. І. Срезневським [44, с. 23].

Не заперечуючи правомірності описового мовознавства й необхідності опису окремих станів мови, Г. Пауль стверджує, що навіть чистий опис припускає історичний підхід до вивчення мовних явищ. Послідовному описові всіх історичних станів мови обов'язково передуює уявлення загальної картини її історичного розвитку. Щоб не архаїзувати та не модернізувати мову, яка описується, необхідно чітко розрізнити її історично віджилі форми від актуально значущих, зародки явищ від розвинутих форм, тобто необхідно чітко дотримуватися принципу історизму [152, с. 13].

Всеохоплюючий історизм та гнучке трактування співвідношення історичного та описового в мовознавстві вигідно вирізняє Г. Пауля від Ф. де Соссюра з його різким протиставленням діахронічного мовознавства синхронічному. Проте нам здається доцільним звернути увагу на твердження деяких науковців про асистемний, атомістичний підхід учених-молодограматиків до мовних явищ. Так, С. Д. Кацнельсон стверджує, що історизм молодогограматиків – це історизм без визнання закономірності, без визнання внутрішніх законів розвитку мови. Г. Пауль думає, відзначає С. Д. Кацнельсон, що наука про мову за самою природою свого об'єкта не може прагнути до пізнання законів у тому смислі, як їх знає хімія або фізика. Він поділяє всі науки на закономірні, тобто такі, які здатні відкривати закони, та науки історичні, тобто такі, які встановлюють лише «принципи», деякі загальні основоположення, але ніяк не закони. Наука про мову, за Г. Паулем, не може за самою суттю свого об'єкта прагнути пізнання законів. Найбільше, на що вона може претендувати, це розкриття «принципів», які обґрунтовують абстрактну можливість виникнення тих чи інших змін [152, с. 18].

На наш погляд, Г. Пауль уживає слово *принципи* в значенні «закономірності», і саме закономірностям розвитку мови присвячено його книгу «Принципи історії мови». Отже, теза про те, що Г. Пауль заперечував розвиток як закономірний та послідовний процес і, зокрема, внутрішні закономірності розвитку мови, є науковим упередженням. Як нам видається, вживання Г. Паулем терміна *принципи* (а не *закони*) відбиває специфіку об'єкта (мови) в концепції Г. Пауля. На це вказує сам мовознавець [241, с. 25-26; 6, с. 44].

Ідея вивчення мови в її історичному розвитку виникла на початку XIX ст. й упродовж цього століття стала провідною для більшості науковців. До історичних наук відносили мовознавство представники Харківської, Лейпцизької, Московської та Казанської лінгвістичних шкіл (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, Г. Остгоф, К. Бругман, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський та ін.), Г. Шухардт, К. Фослер, Дж. Бонфанте, В. Пізані та ін.

П. Ф. Фортунатов зазначав, що предметом мовознавства є людська мова в її історії... Кожна жива мова у певну добу являє собою змінений варіант попередньої мови. Кожна мова належить певній спільності, тобто кожна мова належить людям як членам якоїсь громади. Ті зміни, які відбуваються в суспільстві, супроводжуються й у мові певними змінами: розподілу суспільства на частини відповідає розподіл мови на окремі говори, а об'єднання частин суспільного союзу відповідає в мові об'єднанню її говорів [222, с. 3].

Як підкреслював О. О. Потебня, процес пізнання має історичний характер: «Усяке пізнання по суті історичне й має для нас значення лише у відношенні до майбутнього» [43, с. 18]. Услід за І. І. Срезневським та Ф. І. Буслаєвим О. О. Потебня розробляє твердження про те, що сучасна мова являє собою сукупність різних за часом появи пластів (шарів). Із нього випливає завдання дослідника: установити пропорції у різнохарактерних явищ мови і виявити

історичні нашарування у системі мови. Велике значення мало висунення О. О. Потебнею понять синтаксису та етимології, які відносяться одне до одного, як опис сучасного стану мови та її історії. Узагальнюючи досвід порівняльно-історичного мовознавства, О. О. Потебня разом з М. О. Колосовим дійшли висновку, що історизм повинен бути ключовим методологічним принципом не тільки в працях з історії мови, але й у студіях, присвячених сучасному її станові. Це глибоке твердження стало надбанням мовознавства ХХ ст. [43, с. 19].

На думку О. О. Потебні, дослідження тих чи інших мовних явищ повинно мати не просто історичний і не просто порівняльний, а порівняльно-історичний характер. Унаслідок виникає досить глибоке твердження про сутність історизму в лінгвістичних дослідженнях: «Явища мови слід зображувати з різних за часом точок зору, але при цьому так, щоб кожного разу точки зору по можливості точно визначалися, і з кожної показувати не більше того, що з неї видно» [158, с. 290; 43, с. 20]. Розгляд мовних фактів у широких часових масштабах дозволяє виділити максимум «точок руху» для «визначення проміжного шляху». Щодо достовірності набутих результатів, то вона не є можливою без конкретно-історичного підходу до мовних явищ; це твердження відбилося в чіткому формулюванні О. О. Потебні: «не вважаю за можливе прикладати одну й ту ж мірку до явищ, які визнаю різночасними» [158, с. 229; 43, с. 20].

Лінгвістична реконструкція, за О. О. Потебнею, повинна мати ретроспективний характер і має здійснюватися послідовно, поступово, і по можливості, без стрибків. Така позиція дозволяла поглибити ретроспекцію, побачити історичні закономірності мовного розвитку, виділити ті системні характеристики, які не ураховувалися би при більш вузькому підході. Ретроспективний характер реконструкції відзначали також М. О. Колосов та П. Г. Житецький. М. О. Колосову належить цікава думка про те, що «від сучасного

можна йти до минулого, але слід лише тоді, коли це минуле не подає нам достатньо даних для міркування про нього» [43, с. 20-21].

Подальшого розвитку ідея історичного розвитку мови знаходить у працях науковців неолінгвістичного напрямку, які вказують на необхідність установлення історії кожного слова: звідки воно походить, коли, за яких обставин воно виникло, якими шляхами потрапило, ким було вперше використаним – яким соціальним класом або якою професійною групою. Чи належало воно до поетичної, технічної, юридичної або до іншого шару лексики? Яке слово воно витіснило (якщо такий факт мав місце) і з якими словами воно вступало в конфлікт? Яким чином інші слова вплинули на його форму та значення? Критикуючи молодограматиків за їх ізольоване дослідження слів, неолінгвісти зазначають, що дослідження представників Лейпцизької лінгвістичної школи є дослідженням лише історії звуків, із яких складається слово. При дослідженні слова молодограматиками вважають за необхідне лише фіксувати факт, що лат. *-a* переходить в *-e* й у позиції перед приголосним *-s* зникає, викликаючи сіркумфлекс, так що *tête* є регулярною формою від лат. *testa*. Та обставина, що лат. *testa* має значення не «голова», а «котел», їх не бентежить: адже лат. *caput* не має нічого спільного з етимологією *tête*, оскільки фонетично воно не пов'язане з цим словом. У своїх словниках молодограматиками згадують і фр. *chef*, яке походить від лат. *caput*, проте не існує ніяких посилок на *testa* або *tête*. Для неолінгвістів історія слів *caput* та *testa* тісно пов'язана. Обидва слова вели непримиренну боротьбу за існування у Франції та Італії протягом 1500 років, і навіть зараз у різних районах цих країн для позначення поняття «голова» використовують одне або інше з цих слів. Необхідно досліджувати центр утворення, хронологію, причину, розповсюдження нововведення *testa*, з'ясувати, чому *caput* в одних регіонах зберіглося, а в інших зникло. Необхідно досліджувати життя та смерть слова [17, с. 344; 247].

Ідею історизму продовжують у своїх ученнях представники соціологічного напрямку. А. Мейє глибоко цікавила проблема змін, які зазнає будь-яка мова у своїй історії. Однією з причин змін у мові, на думку А. Мейє, є запозичення. Як тільки члени однієї соціальної групи вступають у торгові, політичні, релігійні або інтелектуальні контакти з членами інших груп, і як тільки деякі особи засвоюють іншу мову, з'являється можливість уведення до своєї мови нових елементів. Із мови, яка значно відрізняється від рідного говору, запозичуються зазвичай тільки слова; із близької, спорідненої мови запозичуються й інші елементи, особливо, якщо мова розуміється як домінуюча, гідна копіювання [115, с. 422; 114, с. 55].

Отже, принцип історизму не втрачає своєї актуальності й у ХХ ст. і виступає як провідний у будь-яких лінгвістичних дослідженнях. У випадках, коли йдеться про порівняльне дослідження словарного складу слів, перш за все мають на увазі порівняльне дослідження спільних питомих елементів словникового складу, дослідження змін значень та використання цих елементів у ході історичного розвитку цих мов [13, с. 108]. Як і в інших галузях суспільних наук, так і в галузі етимології А. О. Білецький висуває на перше місце принцип історизму й зазначає, що «етимологічне дослідження, являючи собою лінгвістичне та філологічне дослідження, у той же час має бути історичним дослідженням» [15, с. 6]. Учений зазначає, що результат етимологічного дослідження – це той зв'язок, який ми зазвичай і називаємо етимологією, не може бути достатньо надійним, якщо етимологія встановлена лише шляхом поверхневого зближення звукового та смислового боків однієї форми з іншою. Етимологія – це не випадкове зближення форм на основі фонетичного та семантичного критеріїв, але спеціальне історичне дослідження [15, с. 6].

Існують випадки, коли зміна значень лишається цілком незрозумілою без належного історичного пояснення. Так, наприклад, перенесення назви з одного плем'я на інше, з одного народу на інший: придунайські слов'яни стали

називатися «болгарами» за ім'ям пришельців-загарбників з Волги, а назва римлян *РНО:МАΙЗОΙ'* була присвоєна грекам колишньої східної частини римської імперії, звідки і за сучасними греками зберігається назва *RO:M5OI2* «ромеї, новогреки» [15, с. 50].

Найбільш істотним недоліком більшості спроб установити етимологічний зв'язок певних слів є вивчення цих слів у відриві від свого природнього оточення, від того «контексту», у якому вони живуть і частиною якого вони є. Марно було б дошукуватись етимології рос. слова *перочинный*, не зважаючи на слово *ножик*, на вираз *чинить перо* (звідки й *чинить карандаш*), на вираз *писать пером* і т. ін.

Не знаючи про використання гусячої пір'їни для письма, не розуміючи необхідності постійно загострювати її кінчик, важко було б встановити етимологію російського *перочинного ножика* або новогрецького *KONTYLOMA2KHAIPO* з їх характерною зміною значення: 1) «ножик для чистки писальних пір'їн»; 2) «невеликий складний ножик» [15, с. 50].

А. О. Білецький стверджує, що етимології, установлені без вивчення «спеціального контексту», не можуть вважатись надійними настільки, наскільки етимології, які ґрунтуються на вивченні усіх тих зв'язків, які виявляються у «спеціальному контексті» [15, с. 51].

Також учений вважає, що не менш важливим за «спеціальний контекст» є і те, що можна було б назвати «історичним контекстом». На прикладі з *перочинним*

¹ Система транслітерації за А. О. Білецьким: : – довгота попереднього голосного; ; – щілинне вимовляння відповідного попереднього щілинного приголосного; ! – позначає наголос у слові на голосному, що передує; 2 – гострий наголос або акут; 3 – полегшений наголос або циркумфлекс; 4 – важкий наголос або гравіс; 5 – середньоязиковий щілинний шумний однофокусний плоскощілинний або сонант серединний **J**; 6 – середньоязикове або палатальне вимовляння відповідного попереднього приголосного; 7 – носова артикуляція голосних; 8 – вимовляння відповідного попереднього сонанта як складового; 9 – у д.-інд. Позначає так зване «церебральне» вимовляння попереднього приголосного; за традицією використовується тут після **s** для позначення апікального щілинного шумного двофокусного з другим середнім або заднім фокусом, рос. **ш**, а також після **z** для позначення відповідного дзвінкого **ж**. Крапка після прописної літери, що позначає голосний, позначає відсутність дифтонгізації, тобто окреме вимовляння. Тонкий придих лишається без позначення, густий придих позначено літерою **H** перед знаками голосних (але після лфтери **R** на початку давньогрецьких слів).

ножилом так можна назвати дані про використання гусячих пір'їн і необхідності їх загострювати. Цей «історичний контекст» для дослідників свідчить про необхідність історичного підходу до вивчення матеріалу, необхідність усебічного вивчення його з урахуванням тих галузей, із якими за своїм смисловим значенням безпосередньо пов'язані досліджувані факти та явища мови. Мова і закони її розвитку можуть бути зрозумілими лише у випадку, якщо вони вивчаються у безперервному зв'язку з історією народу, якому належить досліджувана мова. Тобто етимологічне дослідження тоді становиться надійним, коли воно є водночас також історичним дослідженням [15, с. 52].

Отже, А. О. Білецький доходить висновку, що, визначаючи ту чи іншу мову як відому суму ознак із галузі граматичного устрою та основного словникового фонду, слід ураховувати водночас, що кожна мова розвивається, змінюється, а це значить, що й сума ознак, які характеризують цю мову, не є абсолютною величиною. Ця сума ознак має розглядатися не механічно, не формально, а у їх послідовних змінах, тобто історично [15, с. 52].

М. М. Маковський попереджує, що принцип історизму не можна зводити до викладення матеріалу просто в хронологічній послідовності або до механічного виявлення найбільш ранніх мовних явищ або реалій (що було характерним для молодограматиків, які особливу увагу приділяли аналізу мовних пам'яток). Історичне дослідження вимагає розкриття внутрішніх зв'язків та взаємозумовленості мовних явищ, які визначають не тільки їхній мовний статус і причини їхніх історичних змін, але й увесь процес розвитку мови. Такий підхід (внутрішня хронологія) відрізняється від простого дослідження мовних явищ у їхній чіткій хронологічній послідовності (зовнішня реконструкція); факти внутрішньої та зовнішньої реконструкції співпадають не завжди й не в усіх деталях. Не всі слова у певній мовній пам'ятці належать до того часового періоду, до якого належить сама пам'ятка [106, с. 23-24].

Етимологію часто використовують як унікальний інструмент для набуття історичних даних, оскільки вони відображені в мові. Найчастіше саме в цьому зв'язку з етимологією говорять про історизм у мовознавстві. Більш того, трапляється, що на основі тільки етимології роблять висновки виключно історичного характеру. В. М. Топоров зауважує, що етимологія, дійсно, тісніше, ніж інші розділи мовознавства, пов'язана з історико-культурним контекстом. Проте «історизм» в етимології зазвичай трактують як аналіз лише однієї частини словника, яка включає лексику, про яку наперед відомо, що вона значною мірою обумовлена реаліями. Не випадково не говорять про історичну спрямованість етимології слів типу *я, ти, іти, вода, поганий* і т. ін. На думку В. М. Топорова, таке тлумачення значення етимології для дослідження історичних відношень не можна визнати правильним. Учений зазначає, що навряд чи можна вважати історичним підходом до фонетики твердження, що певний звук мови *A* походить від певного звука мови *B*. Для дійсно історичного аналізу є необхідним знати місце даного звука в тексті та його місце в даній системі як мови *A*, так і мови *B*. Ще одну проблему В. М. Топоров убачає в необхідності враховувати лінгвістичну обумовленість слова, незважаючи на те, якою б значною не була обумовленість слова з боку історичних реалій. Тому суть історизму в етимології не в тому, щоб відкрити щось нове в історії, а в тому, щоб на основі певних знань культурно-історичної сфери визначити можливі моделі утворення значення слів, що належать до цієї сфери, а потім перевірити ці моделі на власне лінгвістичному матеріалі; і ця перевірка і є власне вирішальним критерієм правильності етимології [195, с. 27].

Вірогідність етимології збільшується, коли існує ланцюг пов'язаних фактів, причому деякі з них виправдовують моделювання їх за допомогою історичних свідчень. Саме тому слід визнати доцільним етимологічний аналіз окремих семантичних замкнутих груп або навіть аналіз певних шарів лексики (так звані

«культурні слова») протягом тривалої історії мови у зв'язку з історичним коментарем [195, с. 28].

2.1.2. Принципи системності та причиновості. На системний характер фонетичних змін у споріднених мовах лінгвісти звернули свою увагу ще на початку XIX ст. Р. Раск зазначав, що «мова є предмет природи, і знання її схоже на знання історії, яке до філософського вивчення пропонує два предмети: 1) відношення між окремими предметами природи, тобто систему; 2) побудова цих членів і того, що до них належить, тобто фізіологію» [194, с. 56]. Його своєрідна систематика виступає у спробах опису структури окремих мов і в тому, як він використовує при цьому порівняльний (проте не історичний) метод у своїй трактовці мов, причому ці праці відрізняються значною критичною точністю в дослідженні всіх деталей.

Ідеї засновників порівняльно-історичного мовознавства продовжили та розвинули у своїх працях учені так званого молодограматичного напрямку.

В. А. Глуценко зазначає, що в лінгвістичній історіографії набула певного поширення точка зору, відповідно до якої для більшості порівняльно-історичних досліджень XIX ст. був характерним брак системного підходу до мови. У першій половині XIX ст. тільки В. Гумбольдт розумів системний характер мови, що відбито в аналізі конкретного матеріалу. Сучасники В. Гумбольдта та наступні покоління мовознавців, включаючи молодограматиків, пішли протилежним шляхом «атомістичного», ізольованого вивчення окремих елементів мови, до ідеї системності мови лінгвісти повернулися значно пізніше завдяки працям І. О. Бодуена де Куртюрне та Ф. де Соссюра [44, с. 33].

На «атомізм» молодограматиків вказував С. Д. Кацнельсон, який вважав, що Г. Пауль розглядає розвиток мови не як розвиток системи, а як низку не пов'язаних між собою ліній розвитку. Учений указував, що, за молодограматиками, кожне явище мови має свою власну історію, незалежну від

історії інших складових елементів. Неспроможність молодогограматиків пояснити причинність і закономірність мовних змін С. Д. Кацнельсон пояснював атомістичним підходом до мовних явищ, невмінням розкрити взаємозв'язок явищ, які утворюють тканину мови. Це ж стосується і Ф. де Соссюра, який обмежував поняття системи сферою синхронії й не вбачав системи в діахронічних змінах, досліджуючи системні відношення лише в синхронії, не зважаючи на історичний розвиток мови [152, с. 19].

В. А. Глущенко вказує, що твердження, відповідно до якого класична компаративістика розглядала мовні явища ізольовано, тобто поза системою, суперечить реальним фактам: відкриття в спільноіндоєвропейській прамові різних рядів гутуральних приголосних, складових сонантів тощо означає відкриття саме системних, а не ізольованих мовних явищ [44, с. 34; 172, с. 100-101]. На думку дослідників, серед зарубіжних лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. найбільш значний внесок у теоретичну розробку тези про системний характер мови зробили В. Гумбольдт й А. Шлейхер, а в Росії – Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський [49, с. 34].

Системний підхід до мови в компаративістиці XIX ст. виявився перш за все в прийомі генетичного ототожнення фактів, у виявленні фонетичних кореспонденцій. Системне розуміння фонетичних явищ у їхній історії відбилося також у реконструкції архетипів і фонетичних законів. Компаративістика XX ст. прийшла до методологічно важливого твердження про те, що будь-яка реконструкція за своєю спрямованістю завжди є системною [44, с. 35; 100, с. 195; 22, с. 37].

У науковій творчості вчених XVIII ст. – початку XIX ст. розробка твердження про системний характер мови посідає важливе місце. Для О. О. Потебні, М. О. Колосова, П. Г. Житецького є характерною свідомою орієнтацією на принцип системності при вивченні мовних явищ. О. О. Потебнею вперше в

історії українського та російського мовознавства було висунуто принцип структурної об'єднаності та співвідносності всіх елементів мови [44, с. 44].

Поняття мовної системи розглядається вченими XIX ст. переважно в історичному аспекті. У своїй праці «Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.)» В. А. Глущенко ретельно досліджує твердження науковців зазначеного періоду щодо цієї проблеми. Як відзначає О. О. Потебня, в історії тієї чи іншої мови система зазнає якісних змін. На необхідність урахування системних властивостей мови при виборі джерела лінгвістичної реконструкції вказує М. О. Колосов. На його думку, давні писемні пам'ятки, навіть якщо в них спостерігається змішання літер, не дають можливості визначити характер того чи іншого звука, бо для цього треба розкрити його відношення до інших звуків давньої епохи. Отже, як зазначає М. О. Колосов, необхідний системний підхід, за допомогою якого – шляхом «абстрагування, порівняння, узагальнення» – реконструюється давня фонетична система, яка не витримується в жодній із пам'яток. Для цього необхідно використовувати дані сучасної мови: вони, як це імпліцитно представлено в М. О. Колосова, дають можливість краще побачити системний характер мови [44, с. 45]. Розгляд мовної системності в історичному аспекті в практиці фонетичних досліджень учених XVIII ст. був пов'язаний з розумінням системного характеру сучасної мови [44, с. 47]. Реконструкція фонетичних законів, що відбувалися в історії східнослов'янських мов, приводить учених XVIII ст. до висновку про системний характер фонетичних законів [44, с. 48].

В. А. Глущенко зазначає, що системний підхід учених XVIII ст. – початку XIX ст. до мовних явищ у їх історії відбився й у прийомі хронологізації фонетичних явищ. Так, М. О. Колосов, приєднуючись до твердження О. О. Потебні про те, що на східнослов'янській півночі зредуковані *Ъ і Ъ*

зберігалися довше, ніж на півдні, разом з тим не погоджується з О. О. Потебнею в тому, що зредуковані зберігаються в деяких сучасних північноросійських говорах [44, с. 55].

Притаманне вченим зазначеного періоду трактування мови як системи реалізувалося також у прийомі локалізації мовних явищ. Так, на думку О. О. Потебні, у «Повчанні Єфрема Сіріна», волинській пам'ятці кінця XVIII ст., форми типу *узя* (замість *взя*) і *вже* (замість *уже*) слід розглядати не як українські, а як північноросійські, тому що вони гармонують з іншими північноросійськими рисами, які, за О. О. Потебнею, вніс північний переписувач (зокрема з цоканням) [44, с. 56].

Системний підхід до лінгвістичних досліджень знаходить своє втілення й у працях представників соціологічного напрямку, які стверджують, що вивчення розвитку мови є можливим, лише коли факти збереження старого та введення нового є закономірними. А. Мейє стверджує, що при збереженні будь-якої артикуляції в якомусь певному слові, вона зберігається також і у всіх словах тієї мови при однакових умовах. Так, закрите *u* «народної латині» зберігається в італійських словах *nudo* «голий», *duro* «твердий», *fusto* «ствол» і у всіх схожих словах; у французьких же словах *nu*, *dur*, *fût* і подібних воно переходить у фр. *u* (*ū*). Коли нововведення з'являється, воно спочатку спостерігається тільки в деяких словах, але, оскільки це стосується способу артикуляції, а не певного слова, згодом воно поширюється на всі випадки. Таким є принцип регулярності фонетичних відповідностей. Так, якщо лат. *ōcto* відповідає фр. *huit*, італ. *otto* та ісп. *ocho* «вісім», у тих самих мовах старому *nocte(m)* відповідають *nuit*, *note* і *noche* «ніч». Якщо лат. *factum* відповідає фр. *fait*, італ. *fatto* та ісп. *hecho* «зроблений», таким же чином відповідне лат. *lacte*, фр. *lait*, італ. *latte* та ісп. *leche*. Хто знає, що італ. *figlia*, фр. *fille* (із лат. *filia*) відповідає ісп. *hija* «дочка», здогадується, що італ. *foglia*, фр. *feuille* (із лат. *folia*) відповідає ісп. *hoja* «лист»,

адже *i* тут зазнає таких само змін, що *й* в італ. *filo*, фр. *fil*, ісп. *hilo* від *filum* «нитка», а *o* змінюється так само, як в іт. *voglia*, фр. *veuille* із давнього **voliat* [115, с. 61; 116, с. 427].

Проте А. Мейє вказує на існування особливих факторів, які, не порушуючи дії фонетичних законів, затемнюють їхню постійність. Перш за все слова, які мають особливу вимову, не підлягають дії фонетичних законів. Так, наприклад, терміни ввічливості та звернення підлягають таким скороченням, що стають невпізнаними: фр. *msyō* не є регулярною фонетичною зміною виразу *mon sieur*, те ж саме стосується слів: д.-в.-нім. *hiutu* (нім. *heute* «сьогодні») не є простим відображенням виразу *hiu tagu* «цей день». Лат. *c* перед *e* та *i* в сучасній французькій мові дає *s* (пишеться *c*): *cep* «лоза», *cil* «вія», *cedre* «зола», *cire* «віск» – а перед *a* дає *š* (пишеться *ch*): *char* «візок», *cheval* «кінь», *choc* «штовхан», *chantier* «майстерня». Проте початкове *c* лат. *circāre* асимілювалося внутрішньому *c* перед *a*, *i* у французькій мові вийшло *chercher* «шукати». Фонетичне нововведення звичайно є результатом сумісної дії декількох різних і самостійних факторів. Сукупність таких факторів іноді настільки складна, що зустрічається тільки в одному слові [там же].

Також зміни можуть походити від асоціації форм. Так, в аттичній мові, де інтервокальне *σ* зникає, такі форми, як гр. *ἔτιμησα* «я вшанував», *ἔλυσα* «я розв'язав» і т. ін., не пояснюються безпосередньо, проте, оскільки припустимі такі форми, як *ἔδειξα* «я указав», *ἔτριψα* «я розтер», *ἔσχισσα* (*ἔσχισα*) «я розірвав» і т. ін., закінчення *-σα* могло зберегтися у формах *ἔτιμησα*, *ἔλυσα* і подібних. Такі зміни називаються змінами за аналогією. Таким чином, під впливом смислу порушується регулярність фонетичного відображення; морфологія та лексика взаємодіють із фонетикою [там же].

Нарешті, причиною певних відхилень від правил, на думку А. Мейє, можуть бути запозичення. Так, у Римі давнє *oi* переходило в *ū*, а давнє **dh* після *u*

переходило у *b* перед голосним; лит. *raũdas*, гот. *raups*, д.-ірл. *rūad* «червоний» і т. д. мало б відповідати **rūbus*, проте в інших латинських говорах *ou* переходило в *ō*. Тому *rōbus*, у всякому випадку, у відношенні до свого *ō*, не є римським словом. У деяких латинських говорах **dh* між голосними дає *f*: звідси *rufus*. Очікуване римське слово *rūbus* безпосередньо не засвідчене, проте воно відображене в похідних *rūbigō* (разом з *rōbigō*) «іржа» і *rūbidus* «(темно)червоний». Коли історичні умови викликають багато таких запозичень, фонетика мови стає непослідовною. Це стосується латинської мови, до складу якої входить багато сабинських мов; серед сучасних – англійська мова, в утворенні якої брали участь різні діалекти, у тому числі давньоскандинавський, а також значні елементи романської лексики. Іншим джерелом розходжень в історичну епоху є запозичення з писемної мови. Так, французька мова багато слів засвоїла з латинської писемності: лат. *fragilem* «крихкий» → фр. *frêle*, а потім з латинської писемності запозичене було те ж саме слово у вигляді фр. *fragile* [114, с. 62–63; 115 с. 428].

Отже, А. Мейє зазначає, що кожне слово має свою власну історію, проте це не заважає виявляти та визначати ті зміни, які охоплюють артикуляційну систему в цілому, як, наприклад, пересування приголосних у германських мовах. Отже, усе це не суперечить принципу постійності фонетичних законів, які за своєю суттю є лише формулами регулярних відповідностей між двома послідовними формами або між двома діалектами однієї мови. І така відповідність є результатом не одиничної дії, а множинних і складних дій, які здійснювалися протягом тривалого часу. Тому часто виникають труднощі при встановленні того, що було спричинене спонтанними змінами, а що – запозиченнями з якоїсь спільної мови, яка була прийнятою за взірець [114, с. 63–64; 115, с. 429].

А. Мейє переконаний, що є справедливим стосовно фонетики, є справедливим і стосовно морфології. Подібно до того, як артикуляційні комбінації повторюються кожного разу при вимові слова, усі граматичні форми, усі

синтаксичні комбінації позасвідомо утворюються знову для кожної фрази відповідно навичкам, набутим під час засвоєння мови. Коли такі звички змінюються, усі форми, які існують тільки завдяки існуванню загального типу, за необхідністю також змінюються. Коли, наприклад, фр. *tu aimes* «ти любиш», *il aime (t)* «він любить» стали говорити у 1-ій ос. *j'aime* «я люблю» замість колишнього *j'aim* (яке відображувало лат. *amo*), усі дієслова тієї ж відміни отримали також *-e* у 1-ій ос: розповсюдження *-e* на першу особу є морфологічним законом, таким же чітким, як і фонетичні закони. Морфологічні нововведення не є менш регулярними, ніж фонетичні зміни, і відображають тільки відповідності, а не самі дії, що спричиняють такі нововведення. Проте між фонетичними та морфологічними законами існує різниця. При зміні певної артикуляції нова артикуляція замінює колишню в усіх випадках, і новим поколінням уже не властива стара вимова. Наприклад, після переходу пом'якшеного *l* у *y* не лишилося жодного пом'якшеного *l*; таким же чином жодний *y* (приголосний *i*) не зберігся після того, як лат. приголосний *i* перейшов у *dž*, який потім змінився на *ž* (пишеться *j*); замість лат. *iacet* «лежить», *iūs* «юшка» і т. ін. у сучасній французькій мові існує лише *git* «почине», *jus* «сік». Навпаки, при змінах певних морфологічних типів деякі форми продовжують своє існування. Так, в індоєвропейській мові існував тип теперішнього часу дієслова, для якого було характерним приєднання закінчень безпосередньо до кореня й випадіння *e* однини для утворення множини: гр. *εἶ-μι* «іду, піду», *ἴμ-εν* «ідемо, підемо»; скр. *é-mi* «іду» (давнє **ái-mi*), *i-máh* «ідемо». Цей тип, який раніше відігравав значну роль, зник із використання в усіх індоєвропейських мовах, проте ряд форм дієслова *бути* зберіг його до цього часу: латинська мова ще має за давнім типом *es-t: s-unt*, звідки фр. *(il) est: (ils) sont*; так само німецька мова має *(er) is-t: (sie) s-ind*. Тип зник задовго до першого закріплення на письмі латинської або німецької мови, проте одна з його форм жива. Однією з найбільш значних заслуг порівняльної граматики

полягає в тому, що аномальні форми історичної епохи вона пояснює як пережиток форми, яка існувала раніше. Завдяки порівняльній граматиці ми розрізняємо в розвитку однієї мови послідовну зміну форм [114, с. 64–65; 115, с. 430-431].

Будь-яка значна зміна частини фонетичної системи мови відображується й на решті системи. У германських мовах відбулася зміна не одного ряду проривних приголосних, а в усіх їхніх рядах. Те, що це не було випадковим, видно з прикладу вірменської мови, яка зазнала паралельних змін: індоєвропейські глухі проривні **p*, **t*, **k* відображені у вірменській придиховими **ph* (звідки) *th*, *kh*, які виступають як перша для германських мов ступінь зміни, а індоєвропейські дзвінки **b*, **d*, **g* відображені глухими *p*, *t*, *k* так само, як і в германських мовах. Таким же чином у деяких діалектах банту замість *p*, *t*, *k* таких діалектів, як гереро і суахілі, з'являються *ph*, *th*, *kh*, як, наприклад, у діалекті конде, у інших – *f*, *r* (позначає глухий вібрант цих діалектів), *x* (глухий гутуральний спірант), як, наприклад, у діалекті пелі. Нарешті, у діалекті дуала на місці глухих –дзвінки, наприклад, *l* відповідає звуку *t* гереро та звуку *r* пелі, подібно до того, як верхньонімецьке *d* походить із германського *b* (англійський глухий *th*); наприклад, числівник *три* на діалекті гереро – *tatu*, конде – *thathu*, пелі – *raro*, дуала – *lalo*. У всіх цих випадках у якийсь певний період змінилася не відособлена артикуляція, а самий спосіб артикулювання; паралелізм фонетичних відповідностей відображає зміни артикуляційної системи. Це ж стосується й морфології: морфологічна система романських мов не є тією ж, що й латинської [114, с. 66–67; 115, с. 432].

Подальшого розвитку знаходять лінгвістичні дослідження в працях Е. А. Макаєва, у яких учений досить вдало застосовує традиційні принципи етимологічного аналізу для дослідження матеріалу германських мов. Лінгвіст зазначає, що наявність певної лексеми в усіх давніх германських мовах ще не є доказом того, що вона може бути приписаною прагерманському словнику. Так, лат. *Caesar* представлено як запозичене слово в усіх германських мовах (пор.

гот. *Kaisar*, д.-ісл. *Keisari*, д.-англ. *cásere*, д.-фриз. *keiser*, д.-сакс. *kêsur/kêsar*, д.-в.-нім. *keisar/cheisur*). Проте хронологічно неможливо віднести дане утворення до прагерманської доби. До часу запозичення цього слова мова вже не існувала. У той же час відсутність певної лексеми в будь-якій германській мові не є доказом того, що вона не існувала в прагерманській мові. Так, праіндоєвропейське позначення матері засвідчене в усіх германських мовах, крім готської: д.-ісл. *mothir*, д.-англ. *módor*, д.-сакс. *môdar*, д.-фриз. *môder*, д.-в.-нім. *muoter* (готськ. *aiþei*). Подібно до цієї ж спостерігається картина для праіндоєвропейського позначення батька, засвідченого в усіх германських мовах: д.-в.-нім. *fater*, д.-ісл. *fathir* і т. ін., проте гот. *atta*, хоча в «Посланні до галатів» (гл. IV, 6) у готській мові один раз засвідчене: *abba, fadar*. Отже, критерій наявності або відсутності певної лексеми в германських мовах сам собою ще не свідчить про її прагерманський статус. Е. А. Макаєв звертає увагу й на те, що й етимологічний критерій, який дозволяє порівнювати германську лексему з генетично спорідненими утвореннями в інших індоєвропейських мовах – наприклад, д.-ісл. *arthr*, д.-швед. *arþer*, д.-сакс. *erida*, лат. *aratrum*, гр. *ἄρατρον*, лит. *árklas*, арм. *araur* «плуг», – не є достатнім і цілком надійним для віднесення цієї лексеми до прагерманської лексики. Учений зазначає, що в етимологічних дослідженнях широко розповсюдженою є процедура механічного та прямолінійного возведення лексем до прамовного стану на основі фонетичних та фонеморфологічних законів, які діють у цих мовах, не з'ясовуючи, чи існують такі утворення у цих мовах. У такому випадку, стверджує Е. А. Макаєв, будування прагерманського або праіндоєвропейського словників зводиться лише до встановлення лексичних кореляцій між окремими певними мовами, і тоді лексика нічим не відрізняється від інших рівнів мови: фонетичного, фонеморфологічного та морфологічного, адже відповідно до поширеної думки, порівняльна граматики германських та індоєвропейських мов полягає переважно у встановленні фонетичних та морфологічних кореспонденцій між окремими

мовами на основі реконструкції прагерманських або праіндоєвропейських моделей або архетипів. При такому розумінні прагерманський словник являє собою сукупність праформ, які можна порівнювати з праформами інших індоєвропейських мов [104, с. 15-16].

Дослідник не має сумніву, що таке тлумачення прагерманського словника не відповідає рівню сучасних порівняльно-історичних та етимологічних досліджень. Адже таке трактування унеможлиблює опис стратиграфії різних пластів прагерманської лексики та їх просторової та хронологічної співвіднесеності. Слід думати, у той же час, що саме такий опис має бути одним з найголовніших завдань при будівництві прагерманського словника. З'ясування питання про походження лексеми є цілком неможливим без широкого залучення цілої низки екстралінгвістичних явищ і факторів. У іншому випадку реконструкція лексики носитиме односторонній характер, тобто виражатиме тільки план [104, с. 17].

Отже, принцип системності остаточно закріплюється в мовознавстві ХХ ст., коли він стає основною теоретичною засадою, необхідною для будь-якого лінгвістичного дослідження [34, с. 25-35].

У той же час в українському та російському мовознавстві на тлі високого рівня філологічної науки кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. етимологічним дослідженням приділялося недостатньо уваги. Як зазначає О. М. Трубачов, незважаючи на те, що наукове історичне мовознавство, порівняльна граматики вирости всюди (у тому числі й у Росії) з етимології, значення етимології в зазначений період зводилося до ролі інструменту для названих дисциплін, мета яких полягає в іншому. Проблема принципів та теорії етимологічних досліджень не існувала, як не існувало самостійної перспективної програми етимологічних досліджень, які трактувалися як підлеглі розділи порівняльно-історичної лінгвістичної проблематики і які не можна відокремлювати від індивідуальної творчої діяльності того чи іншого ученого-лінгвіста [213, с. 36].

У 1950-і рр. спостерігається активізація етимологічних досліджень. У своїй праці «Принципи етимологічних досліджень» (1950 р.) А. О. Білецький дає спробу визначити предмет і прийоми етимологічних досліджень, що, на його думку, дозволить виокремити етимологію в особливу галузь лінгвістики. А. О. Білецький стверджує, що необхідно систематизувати всі прийоми, за допомогою яких устанавлюються етимології, щоб опис фактів у галузі етимологічних досліджень став послідовним [15, с. 7]. Слід визнати, що галузь етимологічних досліджень – це галузь мовознавства, яка, будучи тісно пов'язаною з лексикологією та семантикою, має підготувати шляхи для подальшого успішного розвитку цих галузей. Тільки якщо результати етимологічних досліджень матимуть достатній ступінь надійності, можна вважати надійними й підстави, на яких побудовані лексикологія й семантика [15, с. 32-33].

Саме враховуючи й оцінюючи придатність прийомів дослідження, необхідно пам'ятати, що ніяким чином не можна вважати рівноцінними (не кажучи вже про неприйнятні) існуючі етимології. Необхідно враховувати ступінь вірогідності кожної етимології таким же чином, як і в математиці, в основі чого мають бути критерії етимології [15, с. 33].

За необхідне застосовувати принцип системи в етимологічних дослідженнях вважає Ю. В. Откупщиков. Наявність надійно устанавлених фонетичних відповідностей, фонетичних змін, а також різноманітних словотвірних рядів, на його думку, дозволяє об'єктивно перевірити вірність або, принаймні, вірогідність тієї чи іншої етимології. Така перевірка можлива лише тому, що відповідні фонетичні та словотвірні явища є не сумою ізольованих мовних фактів, а елементами певної (фонетичної або словотвірної) системи. Саме системний характер фонетичних змін дозволяє гіпотетично реконструювати форми слова, які не були засвідченими в жодній з відомих нам мов. Те ж саме можна сказати й про словотвірні реконструкції. Виокремлення в слові тих чи інших формативів можна

вважати доказовим тільки у випадку, якщо таку реконструкцію можна співвіднести з надійно засвідченим словотвірним рядом. Якщо б сукупність фонетичних змін або словотвірних процесів не носила системного характеру, то жодні фонетичні або словотвірні реконструкції не були б можливими взагалі [135, с. 47-48].

Прихильником традиційних принципів дослідження етимології є Л. А. Булаховський. Учений зазначає, що принцип закономірності фонетичних відповідностей підтверджується тривалим досвідом порівняльно-історичного мовознавства на різних його ділянках, і є доконечною передумовою наукової етимологічної роботи. Проте дослідник застерігає, що фонетичні відповідності порівняно рідко з'являються у вигляді простих відношень, які можна було б укласти у формули, що не припускають жодних відхилень (винятків). Фонетичні закономірності справді існують, але ускладнюються низкою обмежувальних умов та явищ, і тому без урахування останніх можуть уявлятися недосвідченому окові не такими, якими вони є в живій мовній дійсності. Фонетичні закони здійснюються тільки у відносно замкненому середовищі, де існують умови для швидкого охоплення фонетичною тенденцією, що народжується, колективу мовців, які однаково говорять. Реально такого замкненого середовища не буває, бо навіть замкнений, на перший погляд, колектив, що мало спілкується з іншими, все ж таки зазнає час від часу сторонніх впливів, набуваючи разом з ними окремі слова, синтаксичні звороти і т. ін. [18, с. 148-149].

При запозиченні слів таким колективом зі споріднених мов може складатись враження порушення певних фонетичних законів щодо цих запозичених слів, хоч насправді ці слова потрапили до говору ззовні. Вивчення та встановлення етимології слів на наукових засадах вимагає суворого застосування поняття фонетичного закону. Потрібно, щоб відповідності у звуках між попереднім етапом історії тієї самої мови (діалекту, говору) і наступним охоплювали не окремі слова, а в основному всю суму слів, де відповідний звук (фонема) перебуває в тому

самому положенні. Теза, що стосується відповідностей між історичними етапами тієї самої мови, цілком обов'язкова також для відповідностей між спорідненими мовами. Наприклад, російському наголошеному *e*, який в позиції перед твердим приголосним не змінюється на *ʰo* (*ě*), у старослов'янській відповідає звук, який позначався літерою *Ѣ*, в українській літературній мові та в більшості говорів – *i*, в польській – перед споконвічно твердими зубними приголосними – *a* (після пом'якшених попередніх приголосних) і *e* – після пом'якшених попередніх приголосних перед іншими приголосними і т. д. Усі ці відповідності мають виступати послідовно – від слова до слова. Отже, ми маємо не тільки старослов'янські *дѣдѣ, сѣно, хлѣбѣ*, українські *дід, сіно, хліб*, російські *дед, сено, хлеб*, польські *dziad, siano, chleb*, але й відповідно до старослов'янських *лѣсъ, нѣмъ, лѣто* – українські *ліс, нім(ий), літо*, російські *лес, нем, лето*, польські *las, niemy, lato* [18, с. 149-150].

Наукове етимологізування вимагає насамперед суворого врахування фонетичних відповідностей, які існують між спорідненими мовами. Слова можуть бути схожими одне з одним звуками та значеннями, але коли звукова подібність між словами не відповідає фонетичним закономірностям, установленим на підставі багатьох фактів, вона, як правило, є тільки випадковою. Наприклад, польське слово *náczelnik* значить «начальник»; таке ж значення має й чеське *náčelnik*, проте етимологічно обидва не споріднені з цим українським (і російським) словом: останньому за законами порівняльної фонетики слов'янських мов у польській мові мало б відповідати не *e*, а носовий голосний (пор. рос. *на-ча-ть*, укр. *по-ча-ти* і польські *ro-czać*). Російське *начальник* – слово того ж кореня, що й *начало* (пор. застарілий вираз *–быть под чѣм-то началом*), а польське та чеське слова мають корінь, спільний з російським (архаїчним) *чело*, українським *чоло* (пор. укр. – *стояти на чолі*). Російські слова *разрядить* и *разредить* у певних контекстах можуть виступати як дуже близькі за своїм значенням:

«разрядить атмосферу» – «разредить воздух», але перше з його *я* (*а* з м'якістю попереднього приголосного) належить до групи слів з кореневим *ряд-*, а друге до кореня *ред-*, що зберігається в прикметнику *редкий* – укр. *рідкий*. Нагадують одне одного російські слова *отрепье* «дрантя, лахміття» й *отребье* «покидь, покидьки, негідь», проте й тут схожість є не що інше, як випадковий збіг етимологічно різних коренів: *отрепье* походить від *трепать* – укр. *тріпати*, а *отребье* – від ст.-слов. *отръбиѣ* «бруд, сміття» з коренем *тръб-* (пор. *тръбити* «очищати»). Близькі один до одного російські прислівники *вперемешку* и *вперемежку*, але за своїм походженням вони теж належать до різних коренів: перший пов'язаний з дієсловом *мешать* (корінь *мех-*: *помеха* : найдавніше *мѣх-*); другий – з *меж-*(пор. дієслово *пере-меж-атся* та іменник *межа*; *ж* у цьому слові походить від найдавнішої слов'янської групи **d+j*: латинське *med-i-us* «середній», *med-i-a* «середня») [18, с. 151].

Окремі теоретичні засади можна знайти в багаточисельних дослідженнях В. І. Абаєва. Учений особливо підкреслює вагомість запозичених слів, які дають цінний матеріал про минулі відносини та міжкультурні зв'язки певного народу з іншими народами. Але цим не вичерпується наукове значення та інтерес етимологічних досліджень. Історія слів, на думку В. І. Абаєва, пов'язана не тільки із зовнішньою історією народу, але й з історією його мислення. Мова як безпосередня дійсність думки зберігає захоплюючу повість багатовікових зусиль людини – пізнати, осмислити та підкорити навколишнє середовище, навколишню дійсність.

В. І. Абаєв зазначає, що етимологія як наука неможлива без порівняльно-історичного методу. Більш того, говорити про етимологію як про науку, на думку вченого, можна тільки з моменту глибокого теоретичного та практичного обґрунтування порівняльно-історичного методу, тобто з початку ХІХ століття. Цей метод розробив ті чіткі, багаторазово перевірені принципи та критерії

етимологічного дослідження, які переводять етимологію зі сфери здогадів на підставу чітких наукових прийомів і надають отриманим результатам значну або абсолютну достовірність. Без дисциплінуючого впливу цих принципів етимологія перетворюється на хиткий ґрунт для фантазерів та дилетантів [1, с. 551; 3, с. 61; 4, с. 76].

Спираючись на розроблений порівняльно-історичним мовознавством досвід, В. І. Абаєв називає базові засади етимологічних досліджень. Основним принципом, пов'язаним із самою суттю історичного методу, він вважає принцип *системи*. Цей принцип вимагає, щоб, встановлюючи генетичні зв'язки між словами, дослідник не виходив за межі певної мови або групи споріднених мов, які походять від однієї мови-основи. Тільки в цих межах встановлення етимологічних зв'язків може бути здійсненим з науковою вірогідністю. Переконливість таких зв'язків тим більша, чим суворіше ми тримаємось у межах системи мови або системи спорідненої групи мов. Порівняння слів, які входять у різні системи, не має великої пізнавальної цінності, доки не буде доведено, що подібні сходження у свою чергу утворюють систему, тобто походять із якоїсь первісної мовної єдності [1, с. 552; 3, с. 61; 4, с. 77].

Встановлення генетичних зв'язків між словами в межах системи відтворюється на основі низки критеріїв, із яких на перше місце зазвичай висувають фонетичний, морфологічний і семантичний. У той же час автор засвідчує, що жоден із цих критеріїв – фонетичний, морфологічний, семантичний – не можна вважати абсолютно достеменним [1, с. 552; 3, с. 61; 4, с. 77].

В. М. Топоров стверджує, що сучасна індоевропейстика в основі свого дослідження має системи регулярних відповідностей між формальними елементами різних рівнів, які співвідносяться з діахронічно тотожними одиницями плану змісту. На думку вченого, доцільним є використання структурного підходу, статистичних і близьких до них прийомів, використання

досягнень ареальної лінгвістики, урахування досвіду типологічних досліджень [196, с. 31]. Особливого значення набуває проблема виявлення чітких критеріїв надійності тієї або іншої етимології, без чого наукові дослідження залежать від інтуїції, рівня знань та особистого досвіду етимолога. В. М. Топоров зазначає, що на сучасному етапі традиційні принципи, під якими слід розуміти ті принципи етимологічного аналізу, які виростили з досягнень порівняльно-історичного мовознавства й ґрунтуються на положенні про регулярність дії фонетичних законів, слід переосмислити відповідно до нових поглядів. А саме, усе більш серйозними стають аргументи на користь заміни старого прийому порівняння окремих ізольованих елементів порівнянням цілих пучків елементів, що створюють систему (нехай елементарну). Тобто постає питання, наскільки чітко сучасна етимологія пов'язана з порівняльним мовознавством, чи має вона і в подальшому спиратися на «традиційні принципи» [195, с. 23].

В. М. Топоров вважає припустимим використовувати структурний підхід в етимології. Він стверджує, що одним із непорозумінь в галузі етимологічних досліджень було ігнорування синхронічного підходу до етимології, зневага до етимології сучасної мови, до перевірки етимології етимологічно прозорих слів. Тим самим етимологія позбулася можливості експериментувати. Дослідження в галузі лексики та семантики сучасних мов не можуть компенсувати відсутності досліджень принципів етимології, продуктивних у сучасній мові. Тому В. М. Топоров наполягає на першорядній важливості синхронічного підходу до етимології, який розуміє з'ясування вмотивованості певного слова в межах кожної із систем, перетинання яких й утворює це слово. Такий підхід, на думку В. М. Топорова, дозволяє створити елементарну модель акту етимологізації та заснувати етимологічне дослідження на структурних принципах [195, с. 30].

Підґрунтям для структурного підходу в етимології є факт, що кожне слово виникає на перетині ряду систем у певному мовному полі. Досліджуючи кілька

пов'язаних одне з іншим слів, значно легше зробити висновки про їх походження, ніж працюючи з матеріалом тільки одного слова. Цим пояснюється доцільність дослідження не ізольованих слів, а слів, які входять до певної семантичної, словотвірної або лексичної системи. Перевага вивчення етимологічно чи семантично пов'язаних слів, які утворюють певну «мікросистему», полягає в тому, що при такому вивченні існує можливість здобути додаткову інформацію про певне слово із даних про пов'язані з ним слова. Крім того, оскільки точне визначення слова тільки ззовні є неможливим, виявляється корисною інформація про ціле, до якого входить це слово [195, с. 31].

У світі останніх досягнень науки постає питання про використання точних методів у етимологічному дослідженні, застосування етимологічного моделювання. Моделювання в етимології дає можливість для широкого та глибокого розуміння причинних відношень, які виходять із системного підходу замість вузького тлумачення ізольованих фактів. В. М. Топоров указує на необхідність при етимологічному аналізі враховувати всі структурні зміни, як то у складі фонем або у їх відношеннях протягом історії слова, зміни у словотвірній моделі, перерозподіл у структурі семантичних полів і т. ін. При такому підході етимологія слова має розумітися як певний вектор з особливим набором складових. Така етимологія може вказувати, чому саме в цей період певне слово етимологізується саме так, а не інакше. Зазначений підхід дає можливість ставити питання про варіанти та інваріанти і, нарешті, дає можливість перспективи гіпотетичного передбачення етимології певного слова у майбутньому [195, с. 37].

При етимологічних дослідженнях, за твердженням В. М. Топорова, доцільним є враховувати ту частку втручання етимолога в досліджуваний ним матеріал, яка неминуче викривляє загальну картину [195, с. 40]. Тому у будь-якому випадку слід пам'ятати про відносний характер етимології.

Із цим повністю погоджується О. М. Трубачов, який вважає, що для етимологічних досліджень властива множинність можливих інтерпретацій, у більшості випадків слова мають по декілька етимологій. Вибір етимологічного тлумачення та знаходження нових можливостей сильно залежить від інтуїції етимолога. З цієї причини часто приходять до песимістичного висновку, що етимологія лишається мистецтвом, *ars etymologica*, хоча насправді проблематичність, гіпотетичність етимології є окремий випадок прояву гіпотетичного характеру науки, що пояснює, тлумачить, на відміну від науки, що описує [212, с. 63; 59, с. 3-6].

У зв'язку з вищевказаним особливого значення набуває проблема критеріїв надійності етимології (з якою пов'язана проблема так званих «рівноцінних» етимологій). Ступінь надійності етимології завжди залежить від ступеня системності тих умов, у яких виникнуло певне слово, та від того, наскільки чітко просліджується подальша траєкторія слова. Ці дві ознаки, без сумнівів, є, крім інших, критеріями надійності в етимології.

Вивченню теоретичного аспекту етимологічного дослідження приділяють увагу Б. А. Ольховіков та Ю. В. Рождественський, пропонуючи модель етимологічного аналізу, яку автори вважають невід'ємною частиною дослідження з метою встановлення спорідненості мов. Так, вони зазначають, що засобом виявлення матеріальної спорідненості мов може виступати аналіз мовних форм у їх відношенні до значення та значень у їх відношенні до форм. Ці прийоми доповнюють один одного та можуть бути перевірені один через одного. Необхідність таких процедур виникає тому, що встановлення кореспонденцій між одиницями двох або більше мов у плані змісту залежить від встановлення кореспонденцій між цими самими одиницями в плані вираження і, навпаки, встановлення кореспонденцій між одиницями в плані вираження залежить від встановлення кореспонденцій між ними в плані змісту [10, с. 272-273].

Установлення таких кореспонденцій між одиницями різних мов може бути здійснене тільки шляхом системних зближувань, тобто за вихідну гіпотезу приймається наявність кореспонденції в плані вираження, і тоді вивчаються кореспонденції в плані змісту, або ж наявність кореспонденцій у плані змісту, і тоді вивчаються кореспонденції в плані вираження.

Результати такого порівняння дають основу для подальших порівнянь.

Якщо у мовах, які не вважають спорідненими, зіставлені плани вираження та наявні плани змісту, які гіпотетично можна порівнювати, то одиниці, що зіставляються, можна виявляти через план змісту за такими правилами:

- якщо значення двох форм різні, але обидва ці значення можна возвести до одного загального значення, то форми вважаються такими, що кореспондують;
- якщо значення двох порівнюваних форм різні, але сусідні форми в обох мовах свідчать, що значення однієї форми в одній з мов таке ж саме, що й значення двох зіставних форм в іншій мові, то форми вважають такими, що кореспондують;
- якщо значення двох порівнюваних форм різні, але сусідні форми в обох мовах свідчать, що ці різні значення виникли через розподіл загального значення між іншими формами, то такі форми вважають такими, що кореспондують.

На цих трьох принципах встановлюються семантичні кореспонденції між формами. Складається спеціальна наука, яка вивчає такі кореспонденції – етимологія [там же, с. 272-273].

В етимології вивчаються кореспонденції між багатьма мовами. Принципи зближення форм багатьох мов ті ж самі, що й у випадку з двома мовами. Так, наприклад, якщо в одній мові існує форма, яка може бути в плані вираження зближеною з формою іншої мови, але обидві ці форми мають різне значення, то їх

етимологічний зв'язок може бути встановленим находженням у третій мові певної форми, яка може бути зближеною з першими двома в плані вираження, і якій властиві обидва ці значення або значення, яке пов'язує обидва ці значення.

Етимологія починає з виділення сукупності елементів, які дають системні відношення в межах семантичного поля; потім, порівнюючи системи двох чи кількох мов, аналізує семантичні відносини кожного з елементів однієї мови до кожного з елементів іншої мови або інших мов. Унаслідок встановлюються семантичні зв'язки між зближуваними елементами різних систем – етимології. Кожна етимологія являє систему значень, що поєднують відповідні форми. Сукупність етимологій дає можливість виявити шляхи утворення та зміни значення, тобто утворює сферу, яка демонструє закони лінгвістичної семантики [там же, с. 273-274].

Принцип зв'язку систем через їхні елементи, об'єднані за етимологічним критерієм, робить можливим порівняння будь-яких систем за наявністю їхнього етимологічного зближення. Картина етимології якоїсь однієї мови дає систему семантичних зв'язків цієї мови з усіма іншими мовами. Ця картина зв'язків, що формується сукупністю етимології, на відміну від тієї, яка існує в універсальній граматиці, характеризується двома важливими особливостями: 1) сукупність етимології однієї мови є картина матеріальних зв'язків цієї мови з іншими мовами через систему значень (універсальна граматика матеріальні зв'язки не досліджує); 2) сукупність етимологій одиницею відліку вважає матеріально представлену мовну систему (універсальна граматика вибирає одиницею відліку не систему мови, а систему ідеалізованих значень, понять).

Таким чином, принцип системних порівнянь в етимології втілюється в аналізі сукупності мовних систем, які розглядаються через порівняння елементів. Принцип матеріальної спорідненості мов заснований на тому, що від питомої лексики відмежовуються запозичення. Ступінь спорідненості встановлюється

відповідно до кількості зближуваних питомих одиниць та відповідно до змін, які відбулися в матеріалі лексики [10, с. 275].

Для того, щоб відмежувати запозичення, у зближуваних мовах відповідно до даних етимології беруть ті семантичні поля, які представлені для відповідного рівня розвитку культури. Розгляду підлягають: а) родинні терміни; б) назви частин тіла; в) імена богів; г) назви елементів ландшафту та явищ природи; д) назви тварин; е) назви рослин; є) назви господарського начиння і т. ін. Таким чином, встановлюється хронологічна ієрархія семантичних полів, що є надзвичайно важливим для історичного порівняння. Так, родинні терміни, назви частин тіла – хронологічно більш ранні семантичні поля, ніж система числівників. Система числівників – хронологічно більш раннє семантичне поле, ніж назви злаків та господарського начиння і тощо [10, с. 275; 33, с. 9].

Таким чином, порівнюючи лексику різних мов з урахуванням хронологічної ієрархії семантичних полів, стає можливим уявити характер дивергенції мов і сформулювати гіпотезу про можливий ступінь спорідненості між досліджуваними мовами [10, с. 276].

Утворена гіпотеза далі уточнюється за допомогою морфемного аналізу та фонетичних відповідностей. Досліджуючи пов'язаний етимологіями склад лексики в її кореневій частині та склад афіксів у споріднених мовах відповідно до фонетичних законів, які діють у досліджуваних мовах, легко впевнитись у тому, що ряд зближуваних слів, коренів та афіксів різниться у плані вираження так, як це трактується фонетичними законами. Відносно цієї частини зближуваних елементів лексики можна стверджувати, що вона є питоною й походить від спільного джерела. Інші слова й форми розрізняються в плані вираження не відповідно до фонетичних законів. У такому випадку існують два рішення: 1) зближувані форми є винятками; 2) зближувані форми є запозиченнями. Вирішення питання залежить від характеру форми однієї зі зближуваних одиниць.

Для етимології є суттєвим, чи є форма результатом правильного розвитку, запозиченням чи винятком, адже це важливо для інтерпретації історії значення слів. Отже, не можна в запозичення припустити значення, яке б могло виявитися результатом правильного розвитку [там же, с. 282].

У сучасному мовознавстві поширюється тенденція застосовувати статистичні прийоми для дослідження лексики. М. В. Арапов припускає, що якщо певні запозичення нічим не відрізняються від питомої форми, то доцільним буде поставити питання, чи відрізняється чимось сукупність запозичень від сукупності успадкованих форм. Для дослідження автори беруть словник як відносно однорідну сукупність фактів. Надійність такого дослідження підтверджується фактом, що не існує прикладів, коли б між мовами були б засвідчені достовірні фонетичні, морфологічні або синтаксичні зв'язки, але не було б лексичних відповідностей. Більш того, усі відомі приклади свідчать про те, що мова може запозичувати будь-які особливості нелексичного рівня, тільки якщо накопичена достатня кількість (зазвичай дуже велика) лексичних запозичень.

М. В. Арапов зазначає, що на користь дослідження лексики говорять і практичні міркування:

- слово як самостійна одиниця виокремлюється практично в усіх мовах;
- етимологічний аналіз застосовується перш за все до слова;
- накопичений певний досвід статистичної обробки лексики (хоча, на жаль, необхідні факти отримані не для всіх мов) [12, с. 21].

Досліджувати закономірності розвитку мови неможливо, не з'ясувавши причини змін, що відбуваються в мові. Із формуванням принципів історизму та системного розвитку в історії порівняльно-історичного мовознавства було тісно пов'язане становлення принципу причиновості. Як зазначає В. А. Глущенко у своїй праці «Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.)», причинові

пояснення стали одним із перших видів пояснень в історичних дисциплінах, у тому числі в порівняльно-історичному мовознавстві; уже його засновники намагалися пояснювати певні мовні зміни вказуванням на їхні причини [44, с. 31].

В. А. Глущенко стверджує, що для порівняльно-історичного мовознавства першого періоду характерним було намагання шукати причини певних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення фонетичних законів були зведені до пояснення фонетичних умов, за яких вони відбувалися. Прикладом може слугувати визначення О. Х. Востоковим фонетичних умов переходу *e>o* у позиції перед твердими приголосними та на кінці слів [44, с. 33; 28, с. 112].

Загальною причиною фонетичних змін дослідники вважали прагнення носіїв мови до милозвучності. Цю думку поділяли вчені Лейпцизької лінгвістичної школи. Г. Пауль зазначав, що у випадках, коли якась мова поширюється на території, населеній народом, який від самого початку розмовляв іншою мовою, рідна мова її мешканців не може не залишити слідів у артикуляції, тому чужа мова повинна зазнати певних змін у своєму звуковому складі. У випадках, коли запозичення відбувається через письмо, чужі звуки замінюються звуками рідної мови. Після того, як запозичене слово стає загальноживаним, його звуковий склад будується тільки на звуках матеріалу рідної мови [152, с. 464].

Пошук причин фонетичних змін є однією з характерних особливостей практичних досліджень молодограматиків. Молодограматики підкреслювали, що всі звукові зміни в мові повинні мати свою причину. Поняття «спонтанної» звукової зміни, що існує в лінгвістиці, є досить умовним за своїм змістом і, отже, відмінність між так званими зумовленими (комбінаторними, позиційними) та спонтанними змінами полягає лише в тому, що причини перших зрозумілі, а причини других поки невідомі [6, с. 41].

Як і більшість лінгвістів XIX ст. – початку XX ст., молодограматики дотримувалися концепції єдиної універсальної причини фонетичних змін. Услід за

представниками старшого покоління компаративістів (Ф. Боппом, Г. Курціусом) молодограматика висували на перший план таку причину фонетичних змін, як прагнення до зручності вимови (економії зусиль) [52, с. 227; 6, с. 42].

Трапляється, декілька чужих звуків замінюються одним звуком рідної мови. Так, у давньоверхньонімецькій мові латинські *f* та *v* передаються обидва *f* (який іноді на письмі позначається як *v* або *u*). Причиною тому є відсутність у давньоверхньонімецькій мові звука, який чітко відповідає латинському *v*, а замість сучасного *w* у той час вимовлявся приголосний *u* [152, с. 465].

Схильність до зручності у вимові вважав причиною фонетичних змін і Б. Дельбрюк. На його думку, менш зручне місце артикуляції замінюється більш зручним, а більш важкий для вимови звук замінюється більш легким. Це пояснює, що, наприклад, *p* виникає з *k*, а не *k* з *p*, а проривні переходять у фрикативні, а не навпаки, тобто *t* переходить у *s*, а не *s* у *t* [52, с. 119].

Представники Лейпцизької лінгвістичної школи намагалися шукати причини звукових змін у фонетичному оточенні, у позиційній зумовленості. У своїх дослідженнях молодограматика оперують саме терміном *умова*, а не *причина*; формулювання ними того або іншого фонетичного закону в першу чергу полягає у визначенні фонетичних умов [6, с. 43].

Підкреслюючи пріоритетність внутрішніх чинників розвитку мови, Г. Пауль разом з тим зазначає безперечний зв'язок мовних змін зі змінами в житті народу, з особливостями спілкування мовців. Зокрема, Г. Пауль не тільки докладно розглядає «змішування» мов (йому присвячено окремий розділ книги «Принципи історії мови»), а й зосереджує увагу на соціальних чинниках, що сприяють «змішуванню» мов і діалектів [152, с. 459-473; 254]. Тому не має рації С. Д. Кацнельсон, стверджуючи, що Г. Пауль «далекий від визнання активної ролі суспільства та спілкування у формуванні мови» [152, с. 16; 6, с. 43–44]. Г. Пауль висуває важливе твердження про системність і причиновість у мові, яке він

називає «основним»: «Окреме мовне явище можна досліджувати тільки при постійному врахуванні всієї сукупності мовного матеріалу», і «тільки таким шляхом можна прийти до пізнання причинового зв'язку» [152, с. 313].

О. С. Зеленько вважає такою, що заслуговує на увагу, полеміку з молодограматиками Г. Шухардта з приводу трактування фонетичних законів. Відзначаючи схематизм будовань молодограматиків, їхню зосередженість на формальному боці досліджень, перш за все на вивченні фонетичних змін, а також їх нездатність пояснити причини розвитку мови, Г. Шухардт вважав необхідним розвиток досліджень з історичної лексикології та етимології. Насамперед він заперечує незворотність, обов'язковість та односпрямованість фонетичних закономірностей на тлі очевидної просторової та часової обмеженості їх діяння. У визначенні причини фонетичних змін він замість фонетичних законів та аналогії обґрунтовує тезу про мовне змішування, схрещування, що набуває в нього статусу методологічного принципу. Це зроблено під впливом теорії хвиль Й. Шмідта, який заперечував наявність чітких меж між мовами. Цю теорію Г. Шухардт трансформує в теорію лінгвістичної безперервності. Схрещення, на його думку, не має меж; в одних випадках зміни зумовлені однотипними чинниками, в інших – різнотипними [66, с. 121]. На цій ідеї Г. Шухардт розвивав свою теорію «географічного варіювання, безперервності переходів від мови до мови, від діалекту до діалекту, що заважає встановленню чітких лінгвістичних меж. У розвитку будь-якої мови австрійський лінгвіст виділяв дві сили: відцентрову, яка веде до диференціації (процес дивергенції), і доцентрову, яка веде до зближення мов через спілкування (процес конвергенції) [167, с. 79].

Критику поглядів молодограматиків продовжили у своїх працях неолінгвісти, які стверджували, що мову не можна вважати колективним явищем, яке керується колективними законами. Будь-яка зміна у мові – індивідуального походження, вільна творчість людини. Мову не можна вивчати без урахування

всієї історії народу, який розмовляє цією мовою. Причини мовних змін неолінгвісти вбачають в етнічних змішаннях, під якими розуміють культурні, духовні змішання [17, с. 337-343].

У сучасному мовознавстві вважається, що причини мовних змін можна поділити на внутрішні та зовнішні залежно від того, на яких мовних законах вони ґрунтуються. Так, В. Н. Немченко зазначає, що до внутрішніх законів розвитку мови відносять закони абстрагування, диференціації, аналогії, економії мовленнєвих зусиль тощо [125, с. 552].

- Закон абстрагування (точніше закон абстрагування елементів мовної структури) виражений у тому, що на основі більш конкретних елементів структури розвиваються менш конкретні (напр., службові слова – на основі повнозначних, морфеми – на основі слів).
- Закон диференціації виявляється в тому, що на основі мовних одиниць певної категорії формуються одиниці різних категорій (напр., на основі слова, яке колись позначало одночасно й процес, і виконавця, формуються імена та дієслова; на основі імен, які в індоєвропейській мові мали «змішане значення предмета та якості», формуються іменники та прикметники).
- Закон аналогії – це уподібнення певних мовних елементів до інших (напр., уподібнення різних за артикуляцією суміжних фонем (явище асиміляції) або утворення нових слів/словоформ за зразком і т. ін.
- Закон економії зусиль виявляється в тому, що мовець намагається «економити зусилля» під час використання мовних засобів (напр., при асиміляції приголосних за дзвінкістю-глухістю, при використанні складноскорочених слів або словоформ, як то: *водой* замість *водою*, *прочитав* замість *прочитавши* [там же]).

Поряд із внутрішніми чинниками мовних змін В. Н. Немченко визначає зовнішні, тобто ті, що відбуваються як результат змішання різних мов.

В. В. Левицький стверджує, що першопричина всіх мовних змін зумовлена виконанням мовою її основних функцій – комунікативної, номінативної та експресивної. Причини, зумовлені необхідністю виражати свої думки та називати предмети, умовно можна назвати комунікативними, а причини, зумовлені необхідністю виражати почуття, – емотивними. Комунікативні та емотивні причини належать до позалінгвістичних факторів змін значення. До лінгвістичних факторів належать мовні та мовленнєві причини, які відіграють у семантичних змінах значну роль, визначаючи кількість та функції лексичних одиниць. Іноді сама необхідність у новій лексичній одиниці виникає завдяки змінам та перерозподілу функцій між елементами лексичної системи мови, без змін у зовнішній дійсності [269, с. 24].

Особливу роль у зміні значення слова відіграє емотивний фактор (емоційно-експресивне значення слова), який є одним з головних факторів змін лексичного складу мови. Емоційно-експресивний компонент значення зумовлений, у свою чергу, наявністю в слові фонетичної, морфологічної або семантичної вмотивованості. Викликаючи семантичні зміни окремих слів, емотивний фактор спричиняє цілу низку подальших змін, які носять системний характер. Як результат, слова втрачають своє емотивне значення, що спричиняється до їх заміни іншими одиницями з новим емоційним значенням [269, с. 25].

2.2. Принципи відокремлення запозиченої лексики

Отже, ми бачимо, що етимологія – надзвичайно давня галузь мовознавства. Саме вчення про мову почалося з перших спроб знайти етимологічні тлумачення слів, що в кінцевому рахунку спричинилося до встановлення закономірностей у мовних змінах. Кропітка робота численних поколінь учених заклала надійне

підґрунтя для визначення чіткої методики етимологічного аналізу. Особливого значення для започаткування створення надійної наукової методології етимологічних досліджень мали праці учених XIX ст. І хоча вони носили узагальнювальний та описовий характер, вони створили тверду базу для подальшого формулювання основних етимологічних принципів, що й було зроблено видатними представниками лінгвістичної думки XX ст.

О. Семеренї звів найважливіші результати індоєвропейської етимологічної науки до кількох принципів (які були визнані основними всіма сучасними етимологами), вказуючи на значення фонетичного, словотвірного та семантичного боків етимологічного тлумачення та на необхідність ідентифікації паралельних утворень, лексичних відповідностей у суміжних регіонах або на всій індоєвропейській території [75, с. 68]. Ці правила, як зазначає науковець, можуть бути застосовані до всіх індоєвропейських мов і носять у значній мірі попереджувальний характер:

1. Етимолог повинен перевірити кожний етимон з погляду фонології – навіть якщо він здається самоочевидним. Особлива увага до подібних «дрібниць» часто дозволяє відкинути традиційно прийнятий етимон та відшукати правильний.
2. Якщо певний етимон, який видається очевидним, розходиться з правилами словотворення, дослідник має шукати більш економне тлумачення.
3. Якщо етимон викликає припущення про незвичайний семантичний розвиток, дослідник має заново перевірити етимологію з погляду фонології та морфології. Часто результатом буває відкриття цілком іншого очевидного тлумачення.
4. Якщо наявність слова в індоєвропейській мові гарантована його присутністю в значній кількості мов, особливо на периферії, його

(припущена) відсутність у будь-якій окремій мові вимагає пояснення; ретельне дослідження часто спричиняється з певним запізненням до встановлення відповідності.

5. Якщо слово, наявність якого в індоєвропейській мові гарантована, знайдено також і в латинській мові, то утворення цього слова, скоріше за все, виявить близьку схожість з утвореннями в західних індоєвропейських мовах.
6. Якщо не існує причин для припущення запозиченого характеру слова, вірогідно, що близьке або тотожне утворення існує в одній із сусідніх зон – навіть якщо воно доти не було ототожненим. Якщо відомо, що слово індоєвропейського походження, то споріднені слова з близькою морфологічною структурою можуть бути знайденими у географічно близьких мовах [170, с. 3-17; 207, с. 344-345; 75, с. 68-69].

Сформульовані О. Семеренї принципи були експліковані та вдосконалені в працях лінгвістів О. М. Трубачова, В. М. Топорова, В. І. Абаєва, Л. Кіша, О. І. Іліаді, В. В. Левицького, С. А. Бурлак, С. А. Старостіна та ін. О. М. Трубачов зазначав, що ці принципи – відомі, звичайні загальні твердження, «щоправда, вишукано сформульовані» [207, с. 345]. Л. Кіш та О. І. Іліаді особливу увагу приділили визначенню принципів, які можуть бути застосованими для етимологізації запозиченої лексики. Л. Кіш зазначає, що, ці принципи вимагають подальшого уточнення й удосконалення. Можливо, вони можуть знайти своє місце в загальній методиці етимологічних досліджень. Та на думку вченого, і ця майбутня методика не може бути панацеєю, яка б допомагала в усіх складних випадках і звільняла б дослідника від обов'язкового всебічного аналізу фактів і самостійних суджень [75, с. 70]. Так, вона зводиться до трьох основних принципів:

- **Принцип самобутності.** Дослідник має шукати етимологічне пояснення перш за все серед власних ресурсів певної мови, зважаючи на давніші елементи та можливі інновації. Якщо будь-яке слово з однаковою мірою ймовірності може бути етимологізованим і як питоме, і як запозичене, і жодне з пояснень не має переваг у доказах, етимолог поводить ся правильно, віддаючи перевагу першому поясненню, не приховуючи друге.
- **Принцип кінцевого джерела.** Якщо в суміжних мовах спостерігається наявність спільних, але етимологічно ізольованих слів, то судити про напрям поширення цих слів можна після виявлення кінцевого джерела, тобто мови, для якої це слово є питомим.
- **Принцип неединичності мови,** що запозичує. Запозичення будь-якого слова найчастіше спричиняється не однією мовою, а групою мов, що знаходяться в однакових умовах. Тому слід бути обережним у тих випадках, якщо будь-яке слово, що вважають запозиченим, не має схожих відповідностей-запозичень у мовах відповідного ареалу [75, с. 69; 73, с. 178].

Слід зазначити, що ці принципи не були експліковані, хоча були імпліцитно присутні вже в працях мовознавців ХІХ ст. Розглянемо принципи, експліковані Л. Кішем та О. І. Іліаді, докладно.

2.2.1. Принцип самобутності. При етимологічному аналізі часто виявляється, що для одного слова можна запропонувати з однаковою мірою вірогідності декілька етимологій. Якщо одна з етимологій – ближня, а друга – дальня, то перевага надається ближній етимології: вірогідність того, що слово виявиться пов'язаним з іншими словами тієї ж мови, більша, ніж вірогідність його повної ізольованості.

Цей принцип реалізується вже в працях Р. Раска, який досить докладно описує розпізнавальні ознаки питомої та запозиченої лексики. Він зазначає, що коли одне й те саме слово зустрічається в багатьох мовах, то слід вважати, що воно належить тій мові, у якій воно має найбільш необхідне, матеріальне, загальне значення, наприклад: шведськ. *pojke*, данськ. *raag* (хлопчик) походять від фінськ. *poica* (син, хлопчик), тому що там воно має більш поширене, давнє й необхідне значення [162, с. 45; 241, с. 49].

Л. Кіш переконує, що незалежний розвиток будь-якої мови, визначений властивими цій мові закономірностями, є більш звичайним, більш «нормальним» явищем, ніж вплив інших мов. В етимології принцип самобутності зобов'язує дослідника шукати етимологічні пояснення перш за все із власних ресурсів мови, враховуючи й успадковані елементи, і можливі інновації. Якщо слово етимологізується і як питоме, і як запозичене, причому жодне з тлумачень не має переваги, етимолог буде правим, надаючи перевагу першому з обов'язковим зазначенням другого [75, с. 69; 73, с. 178].

Цієї ж думки дотримується В. К. Журавльов, який переконаний, що менш надійним слід вважати те етимологічне рішення, яке надає перевагу з боку запозиченого характеру слова, не вичерпавши всі ресурси внутрішнього пояснення або шукає дію фонетичного закону там, де «звуковий перехід» тісно пов'язаний із чітко означеними граматичними категоріями (формант *-x-* у флексіях, чергування *k/c* у суфіксах і т. ін.). Навряд чи розумно підводити під фонетичний процес явища «народної етимології», які ґрунтуються на тих чи інших семантичних асоціаціях, пор. реконструкцію для *lup* ще праслов'янської протези в праслов'янську *glup*. Протетичні **-i-/-u-* закономірно виникли перед питомими дізними та бемольними голосними. Зміна протезів (перед голосними!) – спосіб припинення цього закону та результат дії інших законів ($\bar{e} > \bar{a}$, $\acute{a}$ X $\acute{o} \rightarrow \acute{a}$ та ін.) [60, с. 66].

Яскравим утіленням принципу самобутності є етимологія, яка пов'язує давньотюркське *tanri* «небо, бог» із словом *taniz* «море», більш вдалою, ніж гіпотезу про запозичений характер цього слова (через низку невстановлених мов-посередників) із шумерського *dingir* «небо» [19, с. 87].

Дослідники вказують на те, що трапляються й більш складні випадки. Так, згідно з однією з гіпотез, слов'янське **toporъ* «топор» походить від дієслова **teti* (1 ос. одн. **tep(o)*) «бити» (яке було втрачене у російській мові, але зберіглося у більшості інших слов'янських мов). За іншим припущенням це слово запозичене із якоїсь іранської мови (пор. нов.-перс. *teber* «топор»). Обидві етимології мають свої переваги й недоліки. Перша з них є ближньою та достатньо вдалою з формального та семантичного боку (чергування *e/o* у корені типове для віддієслівних іменників), але вимагає виокремлення в слові надзвичайно рідкого суфікса – *-or-ъ*. Інша припускає нормальний розвиток як смислу, так і форми, але точне джерело запозичення лишається невідомим. Таким чином, виникають складнощі у визначенні, яку з етимологій слід вважати переважною [19, с. 87–88].

Будь-яка мова контактує з іншими мовами, і в процесі контактів до неї проникають запозичення (за рідкими винятками типу ісландської мови, у яких спостерігається свідоме перешкоджання проникненню іншомовних елементів). Із максимальною легкістю запозичуються терміни – позначення тих реалій, які раніше не були відомі, – але можливі запозичення й у будь-яких інших шарах лексики. С. А. Бурлак та С. А. Старостін зазначають, що вважати певне слово запозиченим можна тільки у випадку, коли воно має структуру, не характерну для питомих слів (або виявляє нерегулярні відповідності зі словами близькоспоріднених мов, що унеможлиблює реконструкцію праформи). Але для надійного доказу такого припущення необхідно дотримуватись цілої низки умов. Необхідна наявність пам'яток, які підтверджують, що мова, з якої прийшло досліджуване слово, контактувала (або могла контактувати) із мовою-

реципієнтом. Ці свідoctва можуть бути як історико-географічними (мови розповсюджені або були розповсюджені в близько розташованих ареалах, і між цими ареалами не існувало природніх перешкод), так і лінгвістичними (при контактах запозичень зазвичай буває достатньо багато) [там же].

Якщо припустиме запозичення ізольоване, гіпотеза приречена залишитись недоведеною: так, ацтекське слово *теотль* «бог» дуже схоже на грецьке *theos* [тхеос] з тим же значенням, проте ніяких свідчень про контакти між античною Грецією та Південною Америкою до нашого часу не існує [19, с. 74].

Якщо контакти з безписемною мовою, яка вимерла, були достатньо інтенсивними, і в досліджувану мову проникло багато запозичень, можна спостерігати їхні системні відміни як від питомої лексики, так і від інших шарів запозичень. Наприклад, у шумерській мові виокремлюють так званий «банановий субстрат»: група слів, здебільшого власних імен, які мають відмінну від звичайної шумерської лексики структуру $C_1 V_1 C_2 V_2 C_2 V_2$ (типу *banana*, звідки й назва «банановий субстрат»), наприклад: *Zababa*, *Bunene* (імена богів). До якої сім'ї належала мова, з якої прийшли в шумерську ці слова, невідомо: мови, у яких було б достатньо багато таких слів, поки що не знайдені [19, с. 76].

Утілення принципу самобутності спостерігається в дослідженні назв *Русь*, *варяги* в етимологічних розвідках В. Г. Складенка [7, с. 21-23] й В. Г. Таранця [187, с. 107-123]. У статтях учених викладено нову концепцію походження цих назв: заперечується поширена досі думка про їхнє скандинавське коріння й обґрунтовується гіпотеза про те, що вона виникла в середовищі прибалтійських слов'ян. Дослідники з максимальною повагою ставляться до численних версій учених, які вже не одну сотню років намагалися витлумачити обидві назви. Інтерпретуючи давню літописну легенду про звернення новгородців до варягів, дослідники висловлюють припущення, що слов'яни звернулися не до скандинавів,

а до варягів-ругів (слов'ян острова Рюген), які називалися ще рутенами або русами.

В. Г. Складенко доводить слов'янське походження слова *варяг*, що вважалося запозиченням у давньоруську з давньоскандинавської [264, с. 335-336]. На думку вченого, назва виникла в середовищі прибалтійських слов'ян. Її утворено від іменника *war* «охорона, захист» за допомогою суфікса *-ag*: *warag* – «воїн, охоронець слов'янського узбережжя Балтійського моря», яке в той час називалося Варязьким морем [7, с. 21-23].

Подібної концепції дотримується В. Г. Таранець. Ретельний комплексний аналіз цих лексем дозволяє науковцю реконструювати праслов'янський корінь **k^wer* зі значенням *руси*, який попередньо мав смисл «арії-скотарі; воїни» [187, с. 118]. До того ж часу В. Г. Таранець відносить зародження імені *варяги*, яке вийшло з кореня *h^weréki*, спорідненого з праіндоєвропейським **k^wer* «арії-скотарі, воїни». Походження від єдиного кореня засвідчує синонімічне вживання імен *варяги* і *руги*. Проте ім'я *варяги*, позначаючи перш за все воїнів, поступово звузило своє значення [187, с. 120-121].

2.2.2. Принцип кінцевого джерела. При дослідженні слів, які мають тотожні форми та значення в різних мовах, необхідно спочатку з'ясувати, із якої мови ці слова походять. Для цього треба визначити, яку форму та яке значення слово мало в мові, для якої воно є питомим. Тільки після цього можна пропонувати гіпотези про шляхи його розповсюдження.

Деякі слова, запозичуючись із мови в мову, проходять доволі довгий шлях. Наприклад, народно-латинське слово *potus* «горщик» дібралося через германські мови (пор. півн.-нім. *Pott*) до прибалтійсько-фінських (пор. фінськ. *pata* «горщик»). Із південного сходу до прибалтійсько-фінських мов дійшло – майже не змінившись – давньоіндійське слово *tomara* «метальний спис, дротик» (пор. вепське *tomar* «тупокінцева стріла»).

Семітське слово «смагд» (акк. *barraktu*, д.-євр. *baraet*) стало джерелом для д.-інд. *marakata*, від якого походить гр. *σμα'ραυδος*, запозичене в персидську мову у вигляді *zumurrud*, звідки воно потрапило в арабську *zumurrud*, потім у турецьку *zumrud* і далі в російську *изумруд*. Від грецької форми походить лат. *smaragdus*, яке було запозичене у германські мови (нім., нідерл. *Smaragd*) і розвилось в італ. *smeraldo*, фр. *(e)meraude* (звідки сер.-англ. *emeraude*), ісп. *esmeralda* і т. д. [19, с. 72]. Такі слова іноді називають «мандрівними» (нім. *Wanderwörter*) або *міграційними термінами*. Первісне джерело їх часто буває невідомим.

Упродовж історії науки про мову різними лінгвістами були запропоновані різні критерії, які можна застосовувати для перевірки правильності таких гіпотез.

Вже Р. Раск у своєму дослідженні вказував на низку тверджень, які необхідно враховувати при дослідженні напрямку запозичення та встановлення кінцевого джерела запозиченої лексики. Так, на думку вченого, якщо в межах однієї групи слово зустрічається в одній або декількох мовах і є невідомим для інших мов цієї групи, але часто зустрічається в іншій групі мов, яка має спільні межі, то слід вважати, що слово перейшло із другої групи мов у першу [162, с. 45].

Якщо слово виступає ізольовано в одній мові, без будь-яких явних зв'язків і без похідних слів або з незначною їх кількістю і, навпаки, в іншій мові має виразні зв'язки (якщо воно є похідним або складноутвореним) або має цілий ряд похідних, то можна вважати, що таке слово перейшло із другої мови в першу, наприклад: ісл. *kinork*, данськ. *kjönrog* – «сажа» із нім. *Kien-rusz* – «сажа» («смолиста») [162, с. 45].

Якщо слову притаманні форми змін, які існують у мові певної групи, і таке слово вживається в іншій мові, будова якої не має форм відмінювання та дієвідмінювання, необхідних для слова, то з найвищим ступенем вірогідності це слово перейшло з останньої мови в першу. Так, ісл. *gamall*, *gömul*, *gamalt*, данськ. *gammel* «старий» не має ступенів порівняння (форми *ældre* «старіший», *ældst*

«самий старий» утворені від іншого слова – нім. *alt, älter, ältest*), тому воно, можливо, є похідним від давньоєврейського *elm* [162, с. 46].

Ці твердження, застосовані в етимологічних дослідженнях наступними поколіннями науковців, знайшли подальшого розвитку й сприяли успішному встановленню численних етимологічних тлумачень. Л. Кіш зазначає, що в суміжних мовах часто спостерігається наявність спільних, проте етимологічно ізольованих слів. Міркувати про напрямок розповсюдження таких слів можна лише після з'ясування кінцевого джерела. Як приклад, Л. Кіш посилається на низку лексичних паралелей угорської та сусідніх їй слов'янських мов: угорськ. *dereglye* «баржа» – хорв. *dèreglija* «баржа»; угорськ. *drusza* «тезко» – слвц. *drusa* «тезко»; угорськ. *harcsa* «сом» – слвц. *hrča* «сом» та ін. [75, с. 69].

С. А. Бурлак та С. А. Старостін у своїх дослідженнях поглиблюють цей принцип. На їх думку, питомі слова представлені у мовах, споріднених тій, яка досліджується, проте знаходяться на інших територіях і не мають контактів із мовою, звідки припускається запозичення. Як доказ, учені наводять твердження В. Я. Порхомовського, який довів, що деякі слова, спільні для чадських мов (одна з гілок афразійської макросім'ї) та канурі (нило-сахарська макросім'я, група канурі-теда), є питомими для чадських (тобто були запозичені з чадських у кунурі): йому вдалося знайти слова, споріднені чадським, у інших афразійських мовах. [19, с. 73].

Учені привертають увагу до складнощів, які виникають при встановленні етимології запозичень із безписемної мови, яка вимерла, тобто джерело запозичення є недоступним для спостереження. Якщо таких слів небагато, то довести їхній непитомий характер досить важко. Переконливим доводом у такому випадку є наявність слова в декількох мовах одного ареалу, які не є близькими спорідненими. Отже, запозиченим у праслов'янській, прагерманській та прабалтійській мовах є слово «срібло»: д.-рус. *сьребро*, н.-луж. *slobro*, лит.

sid(a)bras, лтс. *sudrads*, д.-прус. *sirablan* (зн. відм. одн.), гот. *silubr*, англ. *silver*, нім. *Silber*. Це слово вчені вважають схожим на запозичення одразу за декількома параметрами. По-перше, воно має нетипову для питомих похідних індоєвропейських слів структуру: двоскладовий корінь із сполученням «вибуховий + сонорний» на кінці. При цьому ні в германській, ні в слов'янській, ні в балтійській (ні в праіндоєвропейській) не існує таких морфем, із яких воно могло б походити. По-друге, у цьому слові спостерігаються нерегулярні фонетичні відповідності як серед германської, балтійської та слов'янської, так і в середині кожної із груп. В інших індоєвропейських мовах (також і в неіндоєвропейських) слово з подібною фонетичною структурою, яке б мало значення «срібло» невідоме. Оскільки ареали розповсюдження германських, балтійських і слов'янських мов межують, доречно припустити, що слово «срібло» проникло до них із якоїсь мови, яка була поширеною в тому самому ареалі, але наразі є вимерлою й не лишила нащадків. Не можна виключати можливість, що це була навіть не одна мова, а кілька споріднених мов [19, с. 74].

Науковці зазначають, що запозичення часто бувають вузькоспеціальними, багатозначність для них є менш властивою, ніж для питомих слів. Це пов'язане з тим, що вони з'явилися в мові пізніше й мали менше часу для семантичного розвитку. Тому, якщо в одній з двох мов слово має тільки одне конкретне або вузькоспеціальне значення, а в іншій – широке коло значень, то це може значити, що воно було запозиченим із другої мови в першу (наприклад, рос. *брейк* – танцевальний стиль – та англ. *break*) [19, с. 72].

Також С. А. Бурлак та С. А. Старостін указують, що в деяких випадках системні фактори дозволяють реконструювати незасвідчене джерело запозичення. Так, наприклад, слово *хорей* «гостра жердина, якою поганяють оленів» не є в російській мові питомих: воно не є похідним (маючи двоскладовий корінь), відсутнє в інших слов'янських мовах і називає предмет зі сфери діяльності, якою

росіяни ніколи не займалися. Проте в мовах північних оленярських народів, із якими спілкувалися росіяни, саме такого (тобто з саме таким фонетичним складом і саме з таким значенням) слова не існує. Тому Фасмер наводить як джерело ненецьке *har* «вістря, ніж» [278, с. 263], що не є переконливим як фонетично (звідки в рос. кінцеве *-ей?*), так і семантично (навіщо в якості «жердини» запозичувати «ніж?»). Між тим, схожі слова (зі значенням «гостра жердина, якою поганяють оленів») є в інших північно-самодійських мовах – енецькій (*korio*, тундровий діалект) і нганасанській (*k{э}ri{?}{э}*). Цим словам мало б відповідати ненецьке **x{a}r'ej*. Вірогідно, що саме з цього (втраченого в сучасній ненецькій мові) слова й було запозичене російське *хорей* [261, с. 622]; контакти росіян з ненцями добре документовані, і багато термінів, пов'язаних з оленярством, такі, як *неблюй* «оленя, якому менше року» або *малица* «сорочка зі шкури оленя міхом до середини», проникли в російську саме з ненецької мови [19, с. 72].

2.2.3. Принцип неединичності мови. Як відомо, слова запозичуються мовою внаслідок певних культурних, політичних, економічних стосунків між народами-носіями мов. Найчастіше запозичення слова відбувається разом із запозиченням реалії, яку воно позначає. Зазвичай такі запозичення відбуваються внаслідок двомовності або певного впливу більш розвинутої культури на менш розвинуту. У таких випадках запозичення відбувається водночас у декількох мовах. Природньо, що запозичуються не поодинокі слова, а цілі шари лексики, що належать до певної сфери людської діяльності. Такими були проникнення в європейські мови слів *computer, internet, file, site, mail* тощо.

На твердження Л. Кіша, з яким цілком погоджується О. І. Іліаді, турецькі запозичення в балканських мовах, германські та угорські – у мовах мов Середньої та Східної Європи, італійські – в адриатичних мовах і т. ін. свідчать про те, що запозичення будь-якого слова зазвичай відбувається не в поодинокій мові, а цілою групою мов, які знаходяться в однакових умовах. Отже, слід бути обережним у

випадку, якщо слово, яке вважається запозиченим, не має відповідностей-запозичень в інших мовах сусіднього ареалу [75, с. 70; 73, с. 178]. Саме з цієї причини Л. Кіш сумнівається щодо надійності зведення угорськ. *furfang* «хитрість» до італ. *furfante* «шахрай, пройдисвіт»: у словенській та сербохорватській мовах (попри багаточисленні італійські запозичення) подібного слова не існує [75, с. 70].

Якщо з історії відомо, від якого народу до якого відбувалося запозичення елементів культури, можна припустити, що й слова, які їх називають, були запозичені разом з ними. Наприклад, існує значна кількість спільних слів між чадськими мовами (одна з гілок афразійської макросім'ї) та мовою канурі (нилосахарська макросім'я, група канурі-теда). При цьому відомо, що канурі був мовою великої держави – Борну, під владою якого знаходилися чадські племена. Отже, доцільно ввжати, що більша частина спільних слів у даному випадку – це запозичення з канурі в чадські мови [19, с. 71].

Запозиченню найбільше підлягає культурна лексика. Тому, якщо слова зустрічаються в різних мовах і належать до базисної лексики (*вухо, сонце, я, іти* і т. ін.), то, вірогідніше, це свідомство спорідненості цих мов. Якщо ж вони належать до сфери культурної лексики (*плуг, комбайн, електрифікувати* і т. ін.), то існує вірогідність того, що ці слова є запозиченими. Зрозуміло, що цей критерій не має 100% надійності, він може служити лише для висунування гіпотези на самому початку етимологічного аналізу слів.

Припускати, що якесь слово є запозиченим, можна в тому випадку, якщо воно має структуру, не характерну для питомих слів даної мови (або має нерегулярні відповідності зі словами близькоспоріднених мов, що унеможлиблює реконструкцію праформи). Проте для того, щоб довести таке припущення, необхідно дотримуватися цілого ряду умов. С. А. Бурлак та С. А. Старостін вважають необхідним для відмежування запозиченої лексики враховувати

наступні принципи, які, на нашу думку, доповнюють вищезазначені принципи та мають сприяти успішному цілісному етимологічному дослідженню запозиченої лексики:

- **Принцип контактування мов.** Необхідне існування історико-географічних або лінгвістичних пам'яток того, що мова, з якої прийшло досліджуване слово, контактувала (або могла контактувати) з даною мовою. Якщо слово, яке припускається запозиченим, ізольоване, гіпотеза приречена лишитися недоведеною. Так, і.-є. **daksru* «сльоза» схоже за формою на єнісейське **de-xur* «вода ока». Проте ніяких свідчень того, що праіндоєвропейці мали контакти з єнісейцями (і запозичили в них чомусь лише одне слово), не існує. Те ж стосується ацтекського слова *теотль* «бог» (див. 2.2.1) [19, с. 73-75].
- **Принцип семантичної схожості.** Необхідна семантична схожість досліджуваних слів. Запозичене слово повинно мати принаймні одне з значень, які воно має в рідній мові. Недотримання цього принципу можливо (наприклад, рос. *азарт* не виявляє близької семантичної схожості зі своїм джерелом – фр. *hazard* «випадок»), проте зустрічається досить рідко. Якщо факт запозичення не є безпосередньо відомим з історії (як у наведеному прикладі, де джерелом є французький вираз *jeu d'hazard* букв. «гра випадку» – рос. *азартная игра* з переосмисленням прикметника), відповідна гіпотеза навряд чи може бути надійно доведеною. Так, досить сумнівною можна визнати широко відому етимологію, за якою праслов. *slonъ* «слон» походить від тюркського *aslan* «лев» [там же; 277, с. 674-675]. Леви жили на півдні Євразії, отже, використання слова «лев» для позначення іншої тварини видається мало вірогідним [19, с. 72].
- **Принцип дії регулярних фонетичних відповідностей.** У досліджуваних словах мають спостерігатися регулярні фонетичні відповідності. При

інтенсивних контактах завжди виникають правила «перерахування» з іноземної мови на рідну, і таким чином, звуки іншої мови отримують у мові-реципієнті регулярне відображення. Відсутність регулярних фонетичних відповідностей свідчить про невелику кількість запозичень (з одиничними об'єктами й дослідження буде індивідуальне, а не системне) або про те, що слова належать до різних часових шарів (або до різних діалектів). Припущення про невпорядковані зміни слів при їх запозиченні не вірні.

- **Принцип граматичної адаптації.** Слово, для якого припускається запозичений характер, не має порушувати відомих у мові правил граматичної адаптації. Якщо, наприклад, відомо, що всі запозичення в певній мові відмінюються за класом 1, а досліджуване слово – за класом 2, то це зменшує вірогідність етимології. Слово, яке змінюється за непродуктивною моделлю, запозиченим, скоріше за все, не є. Проте існують винятки, в основному при запозиченні з близькоспоріднених мов [19, с. 73].

2.3. Висновки

Практика дослідження питання етимологічного аналізу запозиченої лексики в лінгвоісторіографічному аспекті показала, що ця проблема здавна цікавила науковців. Етимологія як розділ лінгвістики розвивалася відповідно до загальних законів мовознавства з урахуванням власних особливостей. Ефективними в етимологічних дослідженнях лінгвісти визнають основні принципи порівняльно-історичного мовознавства за умови їхнього комплексного застосування разом із принципами відокремлення запозиченої лексики. До основних принципів порівняльно-історичного дослідження відносять принципи історизму, причиновості та системності, що є конкретизацією та виявом принципу загального зв'язку явищ. Ці принципи мають бути застосованими разом із

принципами відокремлення запозиченої лексики, які були експліковані та успішно використовувались у працях етимологів.

Упродовж XIX ст. – на початку XX ст. виникла низка лінгвістичних шкіл, представники яких вели плідну розробку принципів лінгвістичних досліджень. У XVIII ст. – на початку XIX ст. зароджується й поширюється ідея історичного розвитку мови, що разом з відкриттям фонетичних законів спричинило виникнення порівняльно-історичного мовознавства. Відкриття й уточнення фонетичних законів заклало надійну базу для етимології, для якої порівняльно-історичний метод стає провідним. Етимологічне дослідження неможливе без урахування історичного розвитку мови, без чіткого визначення всіх змін, яких зазнала мова в різні історичні періоди. Проблему принципу історизму як провідного в лінгвістичних дослідженнях вивчали, зокрема, представники Харківської, Лейпцизької, Московської, Казанської лінгвістичних шкіл (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, Г. Остгоф, К. Бругман, Г. Пауль, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський та ін.), Г. Шухардт, К. Фослер, Дж. Бонфанте, В. Пізані та ін. Їх твердження знайшли подальшого розвитку в працях дослідників другої половини XX ст. (А. О. Білецький, М. М. Маковський, В. М. Топоров та ін.), які відзначали особливий зв'язок етимології з історико-культурним контекстом.

У XIX ст. поширюється системне трактування мови. Поняття мовної системи вчені XIX ст. розглядають переважно в історичному аспекті, із урахуванням того, що в історії тієї чи іншої мови система зазнає якісних змін (О. О. Потебня). Принцип регулярності фонетичних відповідностей створює нові можливості при порівнянні лексичного матеріалу різних мов з метою встановлення їхнього походження. Фонетичний критерій стає надійним засобом перевірки вірності етимологічних висновків. Вивчення мови як системи, встановлення відповідних системних словотвірних та семантичних рядів сприяло

подальшому розвитку прийомів етимологічного аналізу лексики різних мов, визначенню принципів та критеріїв етимологізування.

У другій половині ХХ ст. зароджується ідея переосмислення «традиційних» принципів, починає застосуватися синхронічний підхід в етимології. Актуальним стає створення моделі етимологізування, в основі якої лежать структурні та статистичні прийоми (В. М. Топоров, М. В. Арапов, М. Ф. Алефіренко). Така модель стала основою у дослідженні й запозиченої лексики та створила тверде підґрунтя для розробки принципів етимологізування запозичень.

Досліджувати закономірності розвитку мови неможливо, не з'ясувавши причини змін, що відбуваються в мові. З формуванням принципів історизму та системності в історії порівняльно-історичного мовознавства було тісно пов'язане становлення принципу причиновості. Причинові пояснення стали одним із перших видів пояснень в історичних дисциплінах, у тому числі в порівняльно-історичному мовознавстві; уже його засновники намагалися пояснювати певні мовні зміни вказуванням на їхні причини.

Кропітка робота численних поколінь учених заклала надійне підґрунтя для визначення чіткої методики етимологічного аналізу. Важливу роль у створенні надійної наукової методології етимологічних досліджень відіграли праці учених ХІХ ст. Хоча вони носили узагальнювальний і описовий характер, вони створили тверду базу для подальшого формулювання основних етимологічних принципів, що й було зроблено етимологами ХХ ст. – початку ХХІ ст. (О. Семереньї, В. Пізані, О. М. Трубачов, В. М. Топоров, Ю. В. Откупщиков, В. І. Абасєв, Л. Кіш, О. І. Іліаді, С. А. Бурлак, С. А. Старостін, В. В. Левицький), у працях яких добре експліковані та описані принципи відокремлення запозиченої лексики.

Найбільш вдалі формулювання принципів етимологічного дослідження запозиченої лексики, що доповнюють один одного й виступають гарантом встановлення вірогідної етимології, були запропоновані Л. Кішем, С. А. Бурлак і

С. А. Старостінім. Справжнє наукове етимологічне дослідження запозиченої лексики має спиратися, крім названих принципів порівняльно-історичного мовознавства, на принцип самобутності, принцип кінцевого джерела, принцип неединичності мови, принцип контактування мов, принцип семантичної схожості, принцип дії регулярних фонетичних відповідностей, принцип граматичної адаптації.

Необхідно пам'ятати, що етимологічному дослідженню властива множинність можливих рішень, які залежать від знань, а часом від інтуїції етимолога. Визначити чітку модель акту етимологізування надзвичайно складно. Використання прийомів етимології спричиняється до висновків, які мають відношення тільки до етимології. Моделювання семантичної сторони певної етимології визначається й коректується знанням відповідних культурно-історичних реалій, і це свідчить про те, що етимологія не може повністю укластись у межі лише мовознавства. Вона певною мірою залежить і від екстралінгвальних даних, у зв'язку з чим її висновки є корисними й для інших галузей науки.

РОЗДІЛ 3

КРИТЕРІЇ ЕТИМОЛОГІЗАЦІЇ ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ В МОВОЗНАВСТВІ ХІХ ст. – початку ХХІ ст.

Провідною в процесі дослідження запозиченої лексики з метою її відмежування від питомої є проблема визначення основних критеріїв етимологічного аналізу. Питання встановлення етимології слова завжди цікавило не тільки спеціалістів, таємниця походження слова, бажання дізнатися первинне значення слова привертає увагу широкого кола населення. Проте вірною можна вважати лише етимологію, яка має надійне наукове підґрунтя. Одним із завдань цієї роботи є висвітлення поглядів науковців на проблему критеріїв етимологічного дослідження запозиченої лексики, які є результатом кропіткої роботи в галузі порівняльно-історичного мовознавства багатьох поколінь учених-індоєвропейців. Даним питанням займалися такі науковці, як В. Пізані, О. М. Трубачов, В. М. Топоров, Ю. В. Откупщиков, Е. А. Макаєв, Ж. Ж. Варбот, Л. П. Крисін, О. І. Іліаді, В. І. Абаєв та ін.

Етимологізація лексики значно ускладнюється, якщо досліджуване слово вживається в декількох мовах [137, с. 117; 139, с. 220]. Коли постає питання про етимологізацію досить давнього запозичення, іноді важко визначити шляхи його проникнення у мову. Навіть учені-етимологи, трапляється, розв'язують це питання полярно протилежним способом. Так, одні дослідники вважають слово *штаны* тюркізмом в російській мові, а інші відносять його до питомої слов'янської лексики, вважаючи татарське *ыштан* запозиченням з російської мови.

У свій час Блаженний Августин писав, що етимологія схожа на тлумачення снів: кожний розуміє їх так, як йому спаде на думку. У ХVІІІ ст. Вольтер

насмівався над сучасними йому етимологами, стверджуючи, що етимологія – це наука, у якій голосні нічого, а приголосні майже нічого не значать. Для таких насмішок в нього були всі підстави, адже в той час етимологія встановлювалася за звучанням або, за висловлюванням В. К. Тредіаковського, «за схожістю дзвону». На його думку, слова мають бути порівняними «за схожістю дзвону», причому, якщо «дзвін» не зовсім однаковий, його можна змінювати. Відповідно до цього принципу *Британія*, за твердженням Тредіаковського, – це рос. *братание* («братство кельтських народів»), *Італія* – це рос. *Удалия*, тому що дуже віддалена вона від Росії [135, с. 21]. Особливо часто неправильні етимології пов'язані з неправильним словотвірним аналізом або взагалі його відсутністю.

Таким чином, питання про визначення критеріїв надійності тієї чи іншої етимології посідає значне місце в теорії етимологічних досліджень. Надійний етимологічний аналіз вимагає знання й урахування граматичних і фонетичних особливостей мови, а також знання законів адаптації цієї мовою слів іншої мови [54, с. 44].

Основи наукової етимології пов'язані з порівняльно-історичним мовознавством. Найбільшого розвитку досягла етимологія тих мов, які повніше вивчені в порівняльно-історичному плані (індоєвропейські, фінно-угорські) [212, с. 62]. У сучасному мовознавстві результативними вважаються традиційні критерії етимологізації, тобто ті критерії етимологічного аналізу, які виникли з досягнень порівняльно-історичного мовознавства та ґрунтуються на основних положеннях дії фонетичних законів.

Етимологічний аналіз запозиченої та питомої лексики має багато спільних рис. Більшість учених вважає, що для етимологічного аналізу запозичень можна успішно застосовувати ті критерії та прийоми, які використовуються для будь-якого етимологічного дослідження з урахуванням певних принципів етимологізації запозичень. Вимоги системи, висунуті до будь-якого

етимологічного дослідження, мають бути поширені й на випадки етимологізації запозичених слів. Необхідно обов'язково враховувати всі випадки субституції звуків при контактуванні двох мов, вірогідність морфологічного та семантичного переосмислення слова, географічний та хронологічний фактори і тощо [133, с. 205]. Проте принципи та методика дослідження запозичень значно відстає від відповідної розробки в галузі етимологічного вивчення питомої лексики. У всякому випадку, етимологічні словники, присвячені запозиченим словам, часто обмежуються тільки зазначенням про факт запозичення, не підтверджуючи його будь-якою аргументацією. Між тим етимологізація запозичень вимагає цілу систему доказів лінгвістичного порядку, які можна поділити на фонетичні, словотвірні та семантичні, причому в усіх цих випадках етимологізація запозичень буде відрізнятися деякими специфічними рисами [133, с. 102–103].

3.1. Фонетичний критерій

Системний характер фонетичних змін був виявлений ще засновниками порівняльно-історичного мовознавства. Саме фонетичний аспект дослідження посідав центральне місце в етимологічних дослідженнях молодограматиків. Фонетичні відповідності в корені та семантичні зв'язки між порівнюваними словами, установлені з більшою або меншою долею вірогідності, складають основну базу етимології, яка зазнала широкого розповсюдження в індоєвропейському, і зокрема, у слов'янському мовознавстві.

Важливим здобутком XIX ст. стало відкриття фонетичних законів, нормального та загального розвитку звуків будь-якої мови в межах певного часу й простору. До того часу нам відомі лише окремі слушні міркування про деякі відносини між двома мовними фазами. Наприклад, Клавдій Птоломей (XVI ст.) зауважив, що сполучення приголосного з наступним *l* у латинській мові дало сполучення приголосного з *i* (*planta* «рослина» = *pianta*). Але такі спостереження

не спричинили визнання певної закономірності змін, а головне – у них не було чіткої історичної уяви про відносини між різними мовами та між різними фазами розвитку однієї мови [155, с. 97].

Ретельне вивчення мовних явищ та залучення словникових свідчень для доведення спорідненості мов приводить Р. Раска, Я. Бредсдорфа та Я. Грімма до формулювання одного з найважливіших понять порівняльного мовознавства – до поняття регулярних звукових відповідностей, до потреби встановлення «буквених переходів», тобто закономірних звукових відповідностей в однокорневих словах і формах споріднених мов. Таким є встановлений Я. Гріммом (і раніше вже зазначений Р. Раском і Я. Бредсдорфом) закон першого германського пересуву приголосних, при якому система вибухових приголосних усіх германських мов пересунулася на один рівень:

*bh → b

*dh → d

*gh → g

*b → p

*d → t

*g → k

*p → f

*t → th

*k → h

Лат. *pater* – нім. *Vater*, лат. *Cornu* – нім. *Horn*, лат. *duo* – нім. *zwei* (із *twei*), лат. *ego* – нім. *ich* (із *ik*).

Майже одночасно, займаючись вивченням слов'янських мов, О. Х. Востоков вказував на необхідність зважати на фонетичні закони при етимологічному аналізі. На матеріалі цих мов учений описав фонетичні ознаки східнослов'янських мов, які відрізняють їх від старослов'янської та інших південнослов'янських мов. На основі порівнянь старослов'янської, польської та «руської» мов він з'ясував звукове значення редукованих голосних Ъ та Ь, їхній занепад або заміну голосними *o* та *e* в певних позиціях у давньоруській мові приблизно у XIII ст., установив значення церковно-слов'янських букв ж та л («юс великий і малий») [261, с. 57]. У всіх слов'янських мовах їм відповідають звуки [y] та [a] (з пом'якшенням передуючого приголосного); тільки в польській мові на їх місці зустрічаються носові голосні *ą, ę*: *dąb, ząb, pięć, mięso* = *джбъ, зжбъ, пать, масо* = *дуб, зуб, пять, м'ясо*. Тим самим було відкрито ще один важливий фонетичний закон: у російській [y] та [a] злилися по дві фонемі – питомі праслов'янські *u, *a та носові голосні. Другий важливий закон, відкритий Востоковим, – закон повноголосся.

Рос.	Ц.-слов.	Сербохорв.	Польськ.	Чес.	Праслов.
<i>Корова</i>	<i>Крава</i>	<i>Крава</i>	<i>Krowa</i>	<i>Krava</i>	* <i>korva</i>
<i>Город</i>	<i>Градъ</i>	<i>Град</i>	<i>Grod</i>	<i>Hrad</i>	* <i>gordu</i>

Інакше кажучи, праслов'янському *ToRT, *ToLT* (де *T* – будь-який приголосний) відповідають південнослов'янське та чеське *ra*, польське *ro*, східнослов'янське *oro*; відповідно праслов'янське *TerT у східнослов'янській переходить в *ere*, у західнослов'янській та південнослов'янській – *re*: рос. *берег*, ц.-слов. *брѣгъ*, болг. *брегъ*, серб. *бријег*, польськ. *brzeg*, чес. *breh*. Така відповідність не має винятків [89, с. 31; 148, с. 198].

Ідеї, висунуті засновниками компаративістики, знайшли подальший розвиток у працях Августа Фрідріха Потта (1802 – 1887), автора «Етимологічних розвідок в галузі індогерманських мов, з особливим підкресленням переходу звуків у санскритській, грецькій, латинській, литовській та готській мовах» (вийшла у світ у двох виданнях: 1833 – 1836 рр. (2 томи) та 1859 – 1876 рр. (6 томів)), з чим іменем пов'язують створення наукової етимології, яка встановлює походження та первинне значення слів. А. Потт першим сформулював твердження про необхідність чітких звукових відповідностей між одиницями споріднених мов, зазначивши, що без таких відповідностей етимології не можуть мати доказової сили [143, с. 25]. Він зазначав, що, завдяки дії звукових законів, які виникають через фізіологічні характеристики звукового складу мови, споріднені мови розпадаються на діалекти, що все більше віддаляються один від одного.

А. Потт вважав, що в етимологічних пошуках потрібно розрізнити близькість мов, що ґрунтується на спільності походження, на кровній спорідненості в минулому їх носіїв, і близькість мов, що є наслідком засвоєння чужих мовних елементів, що в лабіринті етимології закономірні звукові відповідності є надійніші, ніж значення, які часто схильні до несподіваних стрибків. За його словами, виклад фонетичних перетворень у германських мовах, зроблений Я. Гріммом, має більшу цінність, аніж кілька філософій мови. А. Потт розрізняє явища асиміляції та дисиміляції. До першої, наприклад, він відносить набуття приголосним аспірації перед *r* та *v*. Так, *fra* замість скр. *pra*; *фрощлов* (*p* з придихом), *thwat* (ти) [160, с. 40; 255].

Установити більш чіткий порядок у «світі звуків», ніж це вдавалося його попередникам, і таким чином обґрунтувати надійний метод для етимології, намагався Г. Курціус. Він зазначав: «Якщо в історії звуків дійсно відбуваються такі значні спорадичні зміни й цілком патологічне спотворення звуків, яке не

піддається обліку, як це впевнено приймає багато хто з учених, то ми дійсно повинні відмовитися від будь-якого етимологічного дослідження. Тому що тільки те, що є закономірним та внутрішньо взаємопов'язаним, підлягає науковому вивченню... Саме в житті звуків можна з найбільшою вірогідністю встановити чіткі закони, які діють майже з такою ж послідовністю, що й сили природи» [52, с. 222; 252].

Проблемі звукових змін у словах при запозиченні їх з однієї мови в іншу значну увагу приділяли вчені-молодограматики (Лейпцизької лінгвістичної школи), а саме Г. Остгоф, К. Бругман, Г. Пауль і А. Лескін [6, с. 8]. Фонетичні закони молодогограматиків – це наступний етап у прагненні мовознавців перетворити лінгвістику на науку, яка базується на чітких законах. За їх переконанням, не існує ніяких дійсних винятків зі звукових законів. Те, що здається винятком, насправді є або взаємодією двох звукових законів, або результатом аналогії, або наслідком запозичення. Якщо форму не можна пояснити ні звуковими законами, ні аналогією, то слід вважати її запозиченою.

Найбільш важливими методичними принципами молодогограматичної школи є два такі твердження: 1) будь-які звукові зміни відбуваються за законами, що не мають винятків, тобто напям, у якому відбувається зміна звуку, завжди один і той самий у всіх членів мовленнєвого суспільства, крім випадків діалектного членування, і всі без винятку слова, у яких підлеглий фонетичній зміні звук знаходиться в однакових умовах, беруть участь у цьому процесі; 2) слід визнати значення способу новоутворень за аналогією для давніх і найдавніших періодів і застосовувати цей принцип пояснення так, як його застосовують для пояснення мовних явищ пізніших періодів [130, с. 194; 143, с. 25-26].

Погляди молодогограматиків щодо встановлення етимології запозичених слів на матеріалі діалектів німецької мови докладно описав Г. Пауль у своїй

праці «Принципи історії мови». Учений дослідив, що латинський глухий сильний (fortis) приголосний *p*, так само, як і дзвінкий слабкий (lenis) *b*, передавався у давньоверхньонімецькій глухим слабким приголосним, який посідає проміжний стан між ними й позначався на письмі то як *b*, то як *p*: *beh* (*peh*) = *pix*, *bira* = *pirum*, *bregidon* = *praedicare*, *becchi* (*pecchi*) = *baccinum*, *buliz* = *boletum* та ін. Справа в тому, що після пересуву приголосних у верхньонімецькій не було дзвінкого *b*, тому що звук, який існував раніше, втратив свою дзвінкість, а сильний *p* теж не був представлений, бо підпав під пересув і перетворився на *ph*. Г. Пауль доходить до висновку, що якщо один і той самий звук у запозичених словах передається за допомогою різних звуків рідної мови, то це, як правило, свідчить про те, що запозичення цих слів відбулося в різні періоди. Так, наприклад, лат. *v*, яке в давніх німецьких запозиченнях передавалось за допомогою *w* (*win*, *wiccha*, *pfawo* та ін.), тому що так само, як і латинське, німецьке *v* являло приголосний *u*, у всякому випадку, було білабіальним. У пізніших давньоверхньонімецьких запозиченнях воно виступає як *f*, а у сучасних науковцю запозиченнях – знов як *w* [152, с. 465; 143, с. 26].

Г. Пауль вказує на важливість відрізнити зміни, яких зазнають слова в процесі запозичення від тих, які відбуваються вже після того, як вони закріпляться в мові. Це викликає певні труднощі через те, що слова доходять до нас лише у формі, яку вони набули через певний час після запозичення. Коли запозичене слово стає загальноживаним, воно підлягає всім звуковим змінам, які відбуваються в мові, не відрізняючись від усіх інших слів. Знаючи, яких звукових змін зазнало те чи інше слово, можна приблизно встановити час його запозичення, навіть якщо ніякі інші свідчення до нас не дійшли. Так, лат. *t* в одних давньоверхньонімецьких словах виступає як *t*, а в інших – як *z* (*tempal*, *turri*, *abbât*, *altari*, але *ziagil*, *strâza*, *scuzzila*), лат. *p* в одних словах відповідає *p* (*b*), а в інших – *ph* або *f* (*pîna*, *priestar*, але *phîl*, *phlanza*, *phîfa*, *pfeffar*). Не має

бути ніяких сумнівів, що слова із *z* та слова із *ph* або *f* являють собою більш давній пласт запозичень, ніж слова з *t* та *p*. Адже, якщо б перші не були запозичені ще до пересування приголосних, вони не зазнали б тих самих змін, яким підлягли питомі германські слова [152, с. 465].

Г. Пауль застерігає від випадків, коли слово прийшло через людей, які недостатньо добре знали іноземну мову, і було сприйняте на слух, унаслідок чого зазнало різних змін, в першу чергу – заміну незвичних сполучень звуків звичними, а також скороченнями. Часто їх супроводжує народна етимологія.

Учений стверджує, що необхідно пам'ятати, що в процесі свого розповсюдження іншомовні слова зазнають тих самих тенденцій асиміляції, які впливали на них у період, коли вони вперше ввійшли в рідну мову. Іншомовне слово може бути запозиченим індивідами, які добре володіють іноземною мовою, і тому зберігати свій сторонній звуковий вигляд. Однак, така стороння вимова не зможе утриматись довго, коли слово почнуть використовувати ті, хто недостатньо володіє цією іноземною мовою або зовсім її не знає. Слово може бути спотворене за рахунок субституції, помилок при сприйнятті на слух, а також унаслідок переосмислення (народна етимологія). Ставши загальноживаним, таке слово може мати зворотній вплив на тих, хто знайомий з його первинним звуковим виглядом, змусивши їх слідувати новій, переважній у даний час вимові. З іншого боку, трапляється, коли освічені люди використовують близький до первинного звуковий вигляд слова, а поряд з ним виникає один або кілька простонародних варіантів: *Korporal* – *Kaporal*, *Sergeant* – *Scharsant*, *Gensd'armes* – *Schandarre*, *Kastanie* – *Kristanje*, *Chirurgus* – *Gregorius*, *renovieren* – *rennefiren* та ін. [152, с. 466; 143, с. 27].

Особливий різновид асиміляції являє перенесення характерних для рідної мови закономірностей наголосу на іншомовні слова. В англійській мові можна спостерігати, як слова, запозичені з французької мови, поступово підлягали під

правила наголосу, властиві германським мовам. У давньоверхньонімецькій та частково в середньоверхньонімецькій мовах власні назви ще звучать *Adâm, Abêl, Davîd* і т. д. Навпаки, загальні назви вже в найстаріших давньоверхньонімецьких пам'ятках несуть відсунутий на початок слова наголос і виказують пов'язані з таким наголосом особливості: *fogat (vocatus), mettina (matutina), fenstar*.

Завдяки таким звуковим змінам походження слова все більше затемнюється, так що навіть людина, яка володіє мовою, з якої походить це слово, може не впізнати його. Такому затемненню можуть сприяти також і зміни, які відбуваються в мові, з якої певне слово було запозичене. Так, німецька вимова деяких запозичених із французької мови слів відтворює вимову, яка існувала тоді у французькій, але в наш час змінилась: *Paris, Konzert, Offizier* та ін. Ще далі від свого первинного звучання відійшли слова, які проникли в романські мови: фр. *tape, tapon = Zapfen*, італ. *toppo = Zopf*, фр. *touaille = в.-нім. Zwehle*, сер.-нім. *Quehle*, італ. *drudo = traut*.

Одне слово може запозичуватись багатократно в різні часи. У такому випадку воно матиме кілька різних звучань, причому більш пізніше наближене до звучання в мові, з якої воно походить, а більш раннє встигає зазнати певних змін. Іноді значення слова, запозиченого вдруге, відрізняється від того, з яким воно запозичувалось уперше, тому його форми можуть сприйматись не пов'язаними одна з одною: *ordnen – ordinieren, dichten – diktieren, predigen – prädizieren, zabal – tavalá*. Іноді слово не запозичується заново, але після звукових змін, яких воно набуває у мові-реципієнті, сподобляється іншомовному слову, від якого походить: лат. *draco – с.-в.-нім. – trache – в.-нім. – drache*; лат. *dictare – с.-в.-нім. tihnen – в.-нім. dichten* [152, с. 467–468].

Явище аналогії та фонетичні закони, висунуті молодогограматиками на перший план у лінгвістичному дослідженні, протягом тривалого часу були предметом напружених дискусій, у ході яких самі молодогограматики мали

переосмислити поняття фонетичного закону. Якщо спочатку фонетичні закони визначались як «закони, які діють цілком сліпо, із сліпою необхідністю природи», то згодом сферу їхніх дій довелось обмежити низкою факторів (хронологічними та географічними межами, зустрічною дією аналогії, більш пізніми іншомовними запозиченнями, певними фонетичними умовами).

Відношення між звуковою зміною та аналогією, на думку Д. Дельбрюка, можна виразити так: звукова зміна ґрунтується на відміні в утворюванні звуку й виявляється завжди при однаковій сукупності звуків; аналогія, навпаки, спричиняє заміну старої форми новоутвореною. Через те, що нова форма може являти такий звуковий склад, якого не було у витиснутій формі, аналогії можуть негативно вплинути на галузь рівномірних однакових змін [52, с. 231;252].

Фонетичні зміни відбуваються згідно з певною тенденцією або напрямом, а саме основним напрямом фонетичного розвитку – напрямом низхідним, спадним, напрямом від заднього місця артикуляції до переднього. Так, *p* може походити від *k*, але *k* не може походити від *p*. Звуки з більш складною артикуляцією замінюються більш легкими, тому проривні приголосні переходять у фрикативні, але не навпаки (*t* може перейти в *s*, але *s* не може перейти в *t*) [52, с. 222].

У 1863 р. Г. Грасман відкриває закон дисиміляції придихових приголосних індоєвропейської прамови в санскриті та давньогрецькій мові. Згідно з цим законом, якщо в індоєвропейській прамові в одному складі або у двох суміжних складах знаходились два придихових приголосних, то в санскриті та у грецькій мові один із них втрачав придих: праіндоєвропейське **dhughiter* (дочка) дає грецьке *thygáter* і санскритське *duhitar* (із більш давнього **dughitar*). Закон дисиміляції придихових Г. Грасмана пояснював деякі невідповідності в законі Раска – Грімма про перше пересування приголосних у германських мовах, згідно з яким індоєвропейські *bh*, *dh*, *gh* перетворились у

германській прамові на *b, d, g*, а *b, d, g* – на *p, t, k*. Але, порівнюючи германські приголосні з санскритськими або грецькими, виявляються деякі невідповідності. Наприклад, у санскриті існують *bandhas* (стрічка, зав'язка) та *babhrus* (бурий), однак, у німецькій маємо не *Pand* і *Piber* відповідно закону Раска – Грімма, а *Band* (стрічка, зав'язка) і *Biber* (бобер). Германські форми змушують припустити в індоєвропейській прамові форми з двома придиховими приголосними в одному складі *bhandhas* і *bhebhrus*, з яких закономірно походять німецькі форми *Band* і *Biber* [99, с. 88].

У 1876 р. К. Бругман доводить, що в індоєвропейській прамові в ненаголошеній позиції існували носові сонанти *m, n*. Наголошені *am, an* у ненаголошеній позиції перетворювались на сонанти (складові приголосні) – *m, n*. Звичайним висновком із цього виходило, що й наголошені *ai, au* в ненаголошеній позиції відповідають *i, u*. Отже, основними були не прості голосні, а їх «повні ступені» – дифтонги, а прості короткі голосні є результатом ослаблення дифтонгів у ненаголошеній позиції. Тим самим було доведено вплив наголосу на чергування голосних і сонантів із дифтонгами та полудифтонгами (дифтонгічними сполученнями голосного з сонорним) [99, с. 90].

У 1877 р. відкрито закон К. Вернера, який обмежує закон Раска – Грімма: у середині слова *p, t, k* перетворились на глухі фрикативні *f, th, h* тільки у випадках, коли давній наголос індоєвропейської прамови падав на склад, який закінчувався на приголосний, що підлягав під правило пересуву приголосних; якщо ж наголос падав на наступний за таким приголосним склад або виступав за два склади попереду, то глухі фрикативні перетворювались на відповідні дзвінки *b, d, g*. Наприклад: 1) наголос перед приголосним (*t* → *th*): скр. *bhra'tar* (брат), гр. *phra'ter* (член фратрії) → герм. (готське) *brāthar* (брат); 2) наголос після приголосного (*t* → *d* фрикативний): скр. *pitár* (батько) – гр. *pathē'r* (батько) → гот. *fadar* (батько), скр. *mātár* (мати) → гот. *mōdar* (мати). Закон К. Вернера,

пов'язуючи пересув германських приголосних з місцем наголосу в індоєвропейській прамові, дає критерій, який дозволяє при розходженні в позиції наголосу в санскриті та давньогрецькій мові з'ясувати, яка мова зберегла індоєвропейський наголос, а яка його змінила: наприклад, існування у готській мові форми з дзвінким фрикативним *mōdar* свідчить про те, що в індоєвропейській прамові наголос слідував за приголосним, отже, відповідав санскритському *mātár*, а не грецькому *mē'ter*, яке змінило місце наголосу [99, с. 91-92].

У 1878 р. – відкрито закон Остгофа, за яким давній довгий голосний скорочувався в грецькій мові перед сонантами *i, u, m, n, l, r*, за яким стояв приголосний, наприклад: **nāus* → *naus*, **grōntos* → *grontos* [99, с. 93].

Своє заперечливе ставлення до принципу безвинятковості фонетичних законів висказав Г. Шухардт. Він вважав вчення про безвинятковість фонетичних законів тормозом для подальшого розвитку науки відповідно до законів причинності. На його думку, за своєю суттю ці закони являють емпіричні закони, які мають бути перетвореними на закони, які базуються на причинно-наслідкових зв'язках. Г. Шухардт зазначає, що молодогораматика намагаються пояснити причини винятків головним чином дією асоціацій за значенням і при цьому лишають без вивчення інші фактори, наприклад, змішання мов.

Його ідеї підтримують і продовжують у своїх дослідженнях представники неолінгвістичного напрямку. Заперечуючи доктрину про безвинятковість фонетичних законів як антиісторичну та таку, що шкодить лінгвістичним дослідженням, неолінгвісти стверджують, що кожна відома нам мова у своєму історичному розвитку є не чим іншим, ніж нескінченна низка запозичень. Кожне слово, на їх думку, є запозиченим, оскільки воно приходить до нас з якогось місця або від якогось індивідуума. Усі слова запозичуються одним поколінням

від іншого. Тому неолінгвісти оминають використання терміну «запозичення» [17, с. 343; 247].

В. Пізані зазначає, що фонетичні нововведення можуть поділятися на дві категорії залежно від того, стосуються вони звуків окремого слова або певних звуків самих по собі. Перша категорія охоплює такі явища, як метатеза, або перестановка, наприклад, *radule* замість *palude* «болото», гр. ἀμθρεῖν замість ἀριθμεῖν «рахувати»; дисиміляція однакових звуків, як *pelegrinus* замість *peregrinus* «чужинець», *cuntellum* замість *cultellum* «ножичок»; гаплогія, або спрощення однакових або подібних складів, наприклад, *pacifista* «пацифіст» із *pacificista*, *κρατῆρας τοῦς κρατοῦντας* «правителі, царі» замість *κρατητῆρας*; асиміляція, як у лат. *bibit* замість *pibeti, засвідченого в д.-ірл. *ibid* (початковий відпадає в кельтських мовах) і скр. *pibati* «п'є» [155, с. 85].

У своїх дослідженнях В. Пізані розкриває, яких змін звук або група звуків може зазнавати незалежно від складу слова, у якому знаходиться, унаслідок сусідства з іншим звуком: наприклад, *b* замість *p* і, навпаки, *ki* замість *pl* (так, у неаполітанському говорі *chiove* із лат. *plovit* «пройшов дощ»), і *d* замість *t*, якщо передує *n*. У таких випадках зміна звуків може бути обмеженою лише окремими словами, як, наприклад, *brina* із *pruina* «паморозь», тоді як в інших випадках початковий лат. *p*- зберігається; аналогічно, д.-іт. *gattivo* = *cattivo* «злий, поганий». Цей же факт може бути відмічений у лат. *glōria* «слава» із *clevesia, скр. *cravasyám* «слава», в основі якого лежить *crávas-*, тотожне гр. κλέος «слава», д.-болг. *slovo* «слава» [155, с. 87].

Якщо ж заміна звуків відбувається через те, що індивід не може вимовити звук або групу звуків, то така заміна трапляється в усіх словах, у яких зустрічається цей звук або група звуків. Такі нововведення узагальнюються, розповсюджуються на всю мовну спадщину або ж обмежуються декількома словами або декількома випадками. Так, у лат. *oi* у деяких випадках перейшов у

ī, а звідти заміна *oi* звуком *ī* поширилась на *īnus* «один», *tīnus* «посада», *tīnīre* «укріпляти», *murus* «стіна», *cīra* «турбота» і т. п. але давній дифтонг зберігся й перейшов у *oe* в словах *toenia* «укріплення», *foedus* «потворний» та ін.; замість лат. *l* знаходимо італ. *i*, але тільки після задньопіднебінних та губних: *chiama* із *clamat* «кричить», *ghiaccio* із *glacics* «крига», *ghiado* із *gladius* «меч», *fiamma* із *flamma* «полум'я», *piove* із *plovit* «ішов дощ», тоді як *locus* «місце» дає *luogo*, *linum* «льон» – *lino* і т. ін. Якщо заміна одного звуку іншим відбувається у низці випадків або регулярно, то ми говоримо про «фонетичний закон», який не є непорушним або таким, що не припускає винятків, як вважали раніше, але є лише констатацією часткової або повної заміни одного звука іншим у двох фазах розвитку однієї мови [155, с. 88].

В. Пізані доходить висновку, що заміна звуку завжди відбувається в певних межах. Такі зміни необхідно чітко диференціювати при формулюванні закону, наприклад, *s* переходить у *r* між голосними в латинській мові IV ст. до н. е., але не поряд з приголосними або на початку слова. Основним фактором тут є аналогія, під впливом якої зміна не відбувається в слові, якщо воно семантично або морфологічно пов'язане з іншими словами, які зберегли старий звук, бо вони не підпадають під дію закону. Наприклад, *s* не перейшло в *r* у латинській мові в таких похідних словах, як *de-silio* «зіскакувати» через зв'язок з дієсловами *salio* «стрибаю», *insilio* «вискакую» і т. ін., який важко було б розпізнати, якщо вимовляти *derilio* [там же].

Ще одним фактором нерегулярності звукових відносин, на думку вченого, може бути збіг в одній традиції змін різного походження: за місцем, суспільним оточенням тощо; наприклад, в італійській латинській інтервокальний глухий звук іноді підлягає вокалізації, а іноді – ні: *catino* із *catinus* «таз для миття», *amico* із *amicus* «друг», *vicini* із *vicinus* «сусід», *saranna* із *saranna* «хатина» та *badessa* із *abbatissa* «ігуменя монастиря», *bottega* із *apotheca* «лавка», *filugello* із

follicellus «шовковик», *riva* із *ripa* «берег». Зміна приголосних охопила північну Італію, але для південної Італії характерним є збереження глухих приголосних [155, с. 89].

Спостереження фонетичних змін В. Пізані визнає важливим для розмежування запозиченої лексики від питомої: фонетика часто дозволяє, якщо не вистачає інших свідчень, установити, в усякому випадку відносно, хронологію запозичень. Наприклад, відомо, що в латинській мові звук *e* перейшов у *o* перед *l*, за яким не стояли *i*, *e*, *l*; так *solvō* «розкриваю, розпускаю» із **seluō*. Ця зміна відбулась, очевидно, у V і IV ст. до н. е.; отже, до цього періоду були запозичені, вочевидь, такі слова, як гр. *έλαιφα*, яке дало лат. *oliva* «оливкове дерево», або *Σικελος* «сицилієць», яке дало *Siculis*. Навпаки, такі слова, як *celox* із *κέλης* «яхта» (з суфіксом на зразок до *velox* «швидкий»), *delphīnus* «дельфін» і т. ін., у яких *e* зберігся, були запозичені пізніше. Стосовно мов, із яких походить запозичення, то в латинській мові *c* перед *e*, *i* до V ст. н. е. вимовлялось як *k*, після чого став вимовлятися як *č* або *c* (=ts); тому можна припустити, що запозичення німецької мови з латинської *Keller* «погріб» із *cellarium*, *Kicher* «горох» із *cicer*, *Kelch* «бокал» із *calicem*, *Kerker* «тюрма» із *carcerem*, *Pech* «смола» із *picem* передували цьому переходу. Навпаки, *Zeder* «кедр» із *cedrus*, *Zelle* «келія» із *cella*, *Zentner* «центнер» із *centenarius*, *Zettel* «листок» із *cedula*, *Zingel* «попруга» із *cingulus*, *Zins* «подать, проценти» із *census*, *Zirkel* «круг» із *circulus* були запозичені з вульгарної латині після цієї дати. На основі таких прикладів можна встановити, що запозичення з грецької мови проникли в латинську протягом двох періодів: перший період відповідає царській епосі, другий починається приблизно в епоху тарентської війни [155, с. 91-92; 141, с. 354].

Досліджуючи фонетику запозичень, слід пам'ятати про можливу заміну звуків, відсутніх у мові-реципієнті подібними звуками, які існують у цій мові

або утворюються компроміси. Давня латинь використовувала прості глухі приголосні замість грецьких глухих аспірат; давньоірландська мова не мала звуку *p* і відтворювала його у запозиченнях через *k*, як: *grimitir* (сер.-ірл. *cruimther*) із *pre(s)byter* «найстаріший», *cland* із *planta* «рослина», *caille* із *pallium* «ковдра, плащ», *Cothraige* із *Patricius* «патрицій» і т. ін. Вульгарна латинь не мала звуку *ɥ* германських мов (яке потім перетворилось у німецькій мові на *v*, у написанні *w*, але зберіглося в англійській: нім. *Wasser* «вода» = англ. *water*) і замінила його *qu*: італ. *quattero* «помічник повара» із лангобардської *wahtari*, італ. *quanto* «рукавичка» із франкської *want*, італ. *guardare* «дивитись» із *wardon* і т. ін. [155, с. 92].

Учений зазначає, що іноді мова, що запозичує, (принаймні, через повсякденну мову найбільш освічених людей) вводить до своєї фонетичної системи іншомовний звук у запозичених словах, яким свідомо замінюють інший, який представляв його протягом певного часу в мові простих людей, а також в успадкованих словах. Правильна вимова освіченими людьми *ph*, *th*, *ch* у грецьких словах відповідно *φ*, *θ*, *χ* там, де раніше вимовлялись *p*, *t*, *c* (звідси *amphora* замість *ampora* і т. ін.) стала причиною для розвитку вимови з придихом латинських глухих: *pulcher* «червоний», *triumphus* «тріумф», *chorona* «вінок». Однак пуристична реакція обмежила придих окремими випадками (декількома власними іменами й словами з іншомовним обліком, як *triumphus*, *Karthago*) [155, с. 93; 141, с. 355].

В. Пізані заперечує постулат безвинятковості фонетичних законів, але водночас зазначає, що «історія слова як форми може бути науково доведена тільки з урахуванням цих законів» [155, с. 90]. Учений вважає етимологію слова надійною, якщо будь-яке порівняння, припустиме з точки зору семантики або морфології, виявляє регулярне співвідношення звуків, яке спостерігається у відповідних мовах, не важливо, споріднені вони чи ні. Таким слід вважати лат.

machina «машина» і гр. *μαχανά*, де лат. *i*, відмінний від серединного гр. *α*, трактується як регулярна зміна, якій підлягав *α* перед одним приголосним внутрішнього складу в усіх або майже в усіх латинських словах V – III ст. до н. е. (тому гр. *μαχανά* було, очевидно, запозиченим до цієї дати). У тих же випадках, коли спостерігається відхилення від фонетичної норми, необхідно шукати причини такого відхилення; чим менш обґрунтовані такі відхилення, тим меншою буде надійність етимології, хоча це й не має бути приводом, щоб відхилити її а priori, якщо не існуватиме іншого, більш значимого доводу. В. Пізані вказує на перевагу інших критеріїв (семантичного та морфологічного) в такого роду дослідженнях [155, с. 91; 141, с. 355].

Особливу увагу учений звертає на випадки, коли необхідно відмежувати запозичені слова від питомих у близькоспоріднених мовах: вони, як і питомі, походять від слів спільної прамови. Виявити їх запозичений характер можна на основі того, що звукові зміни, яких зазнали ці слова, відрізняються від тих, які відбувалися в словах питомих. В. Пізані доводить, що слова *gioia* «радість» і *mangiare* «їсти», не можуть вважатись питомими в італійській мові, незважаючи на те, що можуть бути виведеними із лат. *gaudia* «радість» і *manducare* «жерти», адже палаталізація задньоязикових перед *-a-* свідчить про їхнє французьке походження (із *joie* і *manger* відповідно). В італійській мові, на відміну від французької, задньоязикові перед *-a-* не підлягали палаталізації. І навпаки, якщо у французькій мові існує *carogne*, а в італійській – *carogna*, то перше слово запозичене з італійської, тому що лат. *ca-* передається у французькій мові як *cha-* (таким чином, у безпосередній французькій традиції було б *charogne* – продовження лат. **caronia*) [155, с. 63]. Твердження В. Пізані знаходять цілковите визнання в сучасних мовознавців. С. А. Бурлак та С. А. Старостін, погоджуючись з В. Пізані, висновують: можна спостерігати, що процес запозичення з близькоспорідненої мови спричиняється до виникнення двох

різних систем регулярних фонетичних відповідностей: відповідності, які встановлюються на основі численних питомих споріднених слів, будуть у низці випадків відрізнятися від відповідностей, які встановлюються на основі запозичень [19, с. 79].

У сучасному мовознавстві фонетична доказовість будь-якого етимологічного порівняння вважається однією з самих елементарних і цілком необхідних вимог, які висувають до етимологічних досліджень. Ю. В. Откупщиков зазначав, що знання фонетичних законів дає можливість ученим установити більш давнє звучання слова, а порівняння зі спорідненими індоєвропейськими формами з'ясовує питання про походження слів, які досліджуються, дозволяє встановити їхню етимологію. Чітке дотримання системи фонетичних відповідностей – обов'язкова умова будь-якого етимологічного дослідження, яке виходить за межі однієї мови. Без цієї умови будь-яка етимологізація перетворюється на безпідставне жонглювання словами, позбавлене наукової доказовості. Припустимо, що для встановлення етимології ст.-слов. *близна* «рубець, шрам» необхідно зіставити це слово з лат. *flīgō* «б'ю». Якщо для кожного зі звуків, які зіставляються, можна скласти низку відповідностей, як *б- – f- = близна – flīgō = быти – fūtūrus = бобъ – faba* і т. ін., то таке зіставлення відповідатиме вимогам фонетичного ряду відповідностей [134, с. 36; 149, с. 142].

Ю. В. Откупщиков звертає увагу на те, що при етимологічному аналізі часто доводиться реконструювати ту начальну форму слова, яка дає підстави для його етимологічного тлумачення. Встановлюється, що при цьому слово зазнало певних фонетичних змін. Такі зміни не повинні бути встановленими виключно для даного випадку, а мають входити до певної низки подібних звукових змін. Таку низку фонетичних змін можна проілюструвати на прикладі ірл. *brán* «висівки» < **bhrag* (пор.: лат. *frangō* «роздробляю» [133, с. 192]:

ірл. *fén* «повозка» < **uegh-no-*

ірл. *rén* «п'ядь» < **reg-no-*

ірл. *brón* «горе, турбота» < **brug-no-*

ірл. *stán* «олово» < **stag-no-* і т. ін.

Водночас низку фонетичних відповідностей можна представити для кожного звуку як відношення ірл. *b-* – лат. *f-*: ірл. *berim* – лат. *ferō*; ірл. *bin* – лат. *fit*; ірл. *brán* – лат. *frangō* і т. д.

Збіжність фонетичної низки відповідностей з низкою фонетичних змін може бути надійною гарантією вірогідності встановленого етимологічного зв'язку [133, с. 192–193].

Звичайно, немає необхідності кожний раз при етимологічному аналізі зіставляти подібні ряди. Проте якщо етимологія ґрунтується на порівнянні зі спорідненими мовами й при цьому припускається, що слово зазнало у своєму розвитку певних фонетичних змін, то тільки при можливості будування аналогічної низки можна говорити, що етимологія переконлива у фонетичному відношенні [там же].

Наскільки важливим є знання закономірностей звукових переходів у мовах, Ю. В. Откупщиков наочно демонструє на прикладі лат. *angulus*. Відповідно до таблиць фонетичних відповідностей кінцеве лат. *-us* відображає більш давнє *-os*. Отже, реконструювати маємо не форму *angulus*, а *angulos. У старослов'янській мові індоєвропейське кінцеве *os дає ъ. Тепер з'ясуємо, як змінювалась основа **angul-*: *an дає в старослов'янській ж, а в рос. – у; *g в обох випадках дає г, *u – ъ, *l – л. Виходить старослов'янське слово жгълъ і давньоруське слово угълъ. Пізніше в російській мові перший ъ дав голосний повного утворення о, а другий (у кінцевій позиції), як і в інших російських словах, зник. Таким чином, відповідним лат. *angulus* у російській мові виявилось слово угол [134, с. 34].

Ю. В. Откупщиков стверджує, що морфемі можна вважати спорідненими, тільки якщо між ними спостерігається регулярна матеріальна відповідність у вигляді фонетичних законів при певній семантичній схожості.

Також Ю. В. Откупщиков вказує на певні специфічні риси, якими відрізняється фонетичний аналіз запозичених слів. Вчений зауважує на важливість позиційного аналізу звуків при етимологічному дослідженні запозичених слів. Важливою фонетичною ознакою запозичення, за переконанням ученого, є наявність в слові звука (або сполучення звуків), типового для мови-донора, але не властивого для мови-реципієнта. Так, слова зі сполученням *дж* на початку (*джерпер*, *джигит*), у середині (*раджа*, *паранджа*) або в кінці слова (*бридж*, *коттедж*), як правило, у російській мові є запозиченнями [135, с. 72; 138, с. 118]. Сполучення звуків *[pf]* на початку слова в англійській та російській мовах свідчить про запозичення цих слів із німецької мови. Російське сполучення *[пч]* (*пчела* «бджола»), навпаки, іноземне для німецької та багатьох інших мов. Початкове *[пс]* – ознака слів грецького походження (*психологія*, *псевдонім*, *псалтирь* та ін.). «Візитною картою» литовської мови вистпають слова з типовими сполученнями приголосних: *-lkšv-* (*pilkšvas* «сіруватий»), *-nkšt-* (*minkštas* «м'який»), *-rgžd-* (*bergždas* «пуста порода»), *-rgždž-* (*bergždžias* «безплідний») [134, с. 103].

Наявність у мові слова з чужим для цієї мови звуком або використання звука в незвичайній для нього позиції свідчить про запозичений характер слова. Так, у німецькій мові немає питомих слів зі звуком *[ж]*, в англійській – зі звуком *[ч]*, у французькій – зі звуком *[у]* або *[ч]*. У слов'янських мовах колись не було звука *[ф]*. Вже з однієї цієї ознаки можна робити висновок про іноземне походження слова. Звук *[ф]* у питомих латинських словах зустрічається тільки в початковій позиції: *faba* «боб», *ferrum* «залізо», *focus* «вогнище» і т. ін. Тому такі слова, як *scrofa* «свиня», *rufus* «рудий» вважаються в латинській мові

запозиченими. Про іноземне походження свідчить голосний [a] на початку слів у російській мові [там же].

Ю. В. Откупщиков висновкує, що аналіз звукового складу слова, найбільш типових сполучень звуків для тієї чи іншої мови в багатьох випадках допомагає правильно визначити шлях, який пройшло слово при запозиченні з однієї мови в іншу.

Учений зазначає, що етимологічний аналіз питомих слів має спиратись на систему фонетичних відповідностей у споріднених індоєвропейських мовах. Услід за Г. Паулем та іншими попередниками він наполягає на тому, що при дослідженні запозиченої лексики необхідно урахувувати явище фонетичної субституції. При запозиченні слів із мови в мову ці слова в багатьох випадках не можуть бути адекватно передані фонетичними засобами мови-реципієнта. Відсутні в цій мові звуки передаються іншими, по можливості найбільш близькими до мови-донора, звуками (фонетична субституція) [135, с. 71].

Так, у грецьких запозиченнях початкове *th* передавалося в старослов'янській мові спеціальною літерою *Ѡ* («фіта»), а пізніше – *Ѡ*. У тих випадках, коли грецьке слово спочатку проникало в латинську мову, *th* втрачало свій придих і вимовлялося як звичайне *t*. Ось чому російське слово *театр*, яке прийшло до нас з грецької через латинську мову, починається з *t*, а не з *Ѡ*. Іноді одне й те ж слово проникало в російську обома розглянутими способами, що спричинялося до виникнення слів-двійників. Так, грецьке *thymiata* [тхюміама] прийшло до нас зі сходу у формі *фимиам* ‘ладан’, а із заходу — *тимьян*. Ім'я *Фома*, яке прийшло до нас із грецької, має свого західного «двійника»: *Томас*, *Том* [134, с. 99; 139, с. 222].

Іноді особливості фонетичної субституції, на перший погляд, можуть здаватись незвичними. Наприклад, у литовській та білоруській мовах є голосні *a* та *o*. Але в давніх запозиченнях із білоруської в литовську голосний *a*, як

правило, передається через *o*, а голосний *o* – через *a*. Так, слово *ботог* дало лит. *botagas*, блр. *мохнатъ* – лит. *taknotas*. Аналогічні явища спостерігаються при запозиченнях з литовської в білоруську. Справа в тому, що на слов'янській основі голосний *a* був завжди довгим, а *o* – коротким. У процесі субституції визначною ознакою голосного була його довгота/короткість, а не відкритість/закритість. Звідси – особливості при передаванні голосних *a* та *o* в наведених прикладах. Отже, при визначенні напрямку запозичення слід звертати увагу не на літерні збіжності в словах двох контактуючих мов, а на те, чи відповідають вони особливостям фонетичної субституції [135, с. 71].

Ю. В. Откупщиков стверджує, що в більшості випадків слова запозичуються з однієї мови в іншу не по одному, а групами. Так, у російській та українській мовах існують цілі шари грецьких, старослов'янських, німецьких, тюркських та інших запозичень. Кожний із цих шарів вирізняється певними властивими йому (а іноді тільки йому) фонетичними особливостями, що передають специфіку звукового складу мови-донора [135, с. 69].

Слова тюркського походження зазвичай виокремлюються двома чіткими фонетичними ознаками, типовими для тюркізмів: гармонією голосних та наголосом на останньому складі. Тут можливі випадки повторення одного голосного в першому та другому складах: рос. *арба*, *бахча* (*a – a*), *кизил*, *кишимши* (*и – и*), *сундук*, *тулуп* (*y – y*). Із інших сполучень можна назвати *y – a* (*кумач*, *зурна*), *a – y* (*табун*, *арбуз*), *a – и* (*арык*, *балык*). Проте наявність зазначених фонетичних ознак ще не свідчить, що перед нами – слово тюркського походження. Як доказ учений порівнює такі пари у рос.: *кушак* – *чудак*, *бирюк* – *индюк*, *камьш* – *малыш*, *сайдак* – *лайдак*. Другі слова в цих парах нічого спільного з тюркізмами не мають, хоча за своєю фонетичною структурою майже не відрізняються. Звідси вчений робить висновок, що одна або навіть кілька ізольованих фонетичних ознак не можуть із певною мірою

надійності свідчити про запозичений характер слова, яке досліджується. Проте в тих випадках, коли існують переконливі підстави віднести таке слово, наприклад, до тюркізмів, наявність таких фонетичних ознак, як гармонія голосних та наголос на останньому складі, можуть служити додатковим і досить суттєвим аргументом на користь такого тлумачення [135, с. 71–72].

Ідеї, розпочаті О. Х. Востоковим, П. Ф. Фортунатовим, молодогораматиками та іншими лінгвістами XIX ст., продовжує у своїх дослідженнях В. К. Журавльов, який є прихильником вивчення фонетичних законів. Учений у передмовах до етимологічних словників вказує на важливість більше уваги приділяти закономірностям формальних звукових переходів та на необхідність надавати уваги таблиці регулярних відповідностей та відносної хронології звукових змін. Він зазначає, що без уваги до формальної сторони, без постулату непорушності фонетичних законів не було й немає наукової етимологізації. Колись компаративісти без сумнівів пов'язували лат. *sapiens* і гр. *sofós* на підставі схожості значення та звучання, але вже молодогораматика заперечили таке зіставлення на тій засаді, що початкове **s* – у грецькій обов'язково дає придих (*septem* – *‘eptá*), *a* – *o*, *p* – *f* також суперечить закономірним відповідностям. Ні семантичні зв'язки, ні типологічні паралелі, ні фриквенталії, ні універсалії семантичних переходів самі по собі не можуть бути достатніми критеріями надійності того чи іншого етимологічного тлумачення. Установлені наукою закономірності звукових переходів не можна «виносити» за дужки. Рішення етимологічних завдань – це перш за все рішення завдань формальних, реконструкція звукової історії слова [60, с. 61]. Проте у своїй статті «Принцип ієрархічності звукових змін в етимології» В. К. Журавльов зазначає: «Прийоми, які відкривають простори для етимології шляхом послаблення вимог до дотримання семантичних або фонетичних закономірностей, дозволяють

створити багато нових етимологічних пропозицій, але ступінь їх суб'єктивності надто висока» [60, с. 61].

Унаслідок виявлення матеріальної варіативності споріднених морфем компаративістика отримала чітко встановлені фонетичні закони. Постулат безвинятковості фонетичних законів став фундаментом порівняльно-історичної фонетики, компаративістики та етимології. Сутність фонетичного закону В. К. Журавльов пропонує виразити формально: звук *a* регулярно переходить у звук *b* у чітко визначених позиціях у певній мові на певному етапі її розвитку. Безвинятковість фонетичних законів зводиться до того, що відповідним змінам підлягають усі слова певної мови в усього колективу, який розмовляє на цій мові або діалекті [60, с. 62].

На переконання вченого, фонетичні закони – достатньо надійний апарат для відмежування свого від чужого. Так, зіставляючи пари *угри* / *венгры*, *узел* / *вензель* у російській мові, він вважає безпомилковим висновок, що перші оформились на східнослов'янському ґрунті, а другі запозичені з польської після втрати носових голосних ($a > u$, $e > 'a$) та протетичних приголосних перед вторинним і третинним (u_3) [60, с. 63].

Важливість дотримання фонетичних закономірностей під час етимологічних досліджень визнають і С. А. Бурлак та С. А. Старостін, які стверджують, що для утворення компаративістичних гіпотез велике значення має знання чергувань, які є характерними для досліджуваних мов, та їхніх умов. Це дозволяє збільшити вірогідність досліджень про те, які звуки можна порівнювати. Уявлення про «схожість» звуків, яке ґрунтується на знанні загальної фонетичної типології, тобто на знанні того, які чергування та звукові зміни можливі взагалі, не можуть мати вагомої доказової сили. По-перше, для різних мов типовими є різні звукові переходи, а по-друге, фонетичні зміни, які

відбулися в досліджуваних мовах, можуть носити нетиповий характер [19, с. 72].

Інформація такого роду, стверджують учені, дає основу для порівняння слів, у яких звуки зазнали подальших змін, у тому числі тих, ступінь вірогідності яких ще не вивчено. При правильному доборі етимологій вилучені звукові відповідності утворюють ряди регулярних відповідностей, і саме це і є вирішальним аргументом, який свідчить про спорідненість порівнюваних слів [19, с. 64].

Наявність у мові декількох моделей перетворення одного звука в тій самій позиції може свідчити про те, що такі слова з'явилися в мові неодноразово. Як приклад учені розглядають кілька португальських слів, які походять із латинської мови, а також ранні та пізні запозичення:

I		II		III	
лат.	прт.	лат.	прт.	лат.	прт.
Plicare	Chegar	Plaine	Praino	platanum	pl(a)tano
Planum	ch(a)o	Planche	Prancha	Plebem	Plebe
Plenum	Cheio				

Ці приклади демонструють три системи відповідностей: $pl = ch$, $pl = pr$, $pl = pl$. Слова, які походять із латинської (відповідно найдовше існували в португальській), зазнали найбільше змін, пізніші запозичення змінилися найменше. Таким чином, системи регулярних фонетичних змін дозволяють не тільки відмежувати питомі слова від запозичених, але й виокремити слова, які були запозичені в різні часи [19, с. 79].

Дослідження запозичень може надати інформацію про абсолютне датування фонетичних змін. Наприклад, якщо урахувати, що християнізація Грузії відбувалася у IV ст. – V ст., то наявність у сванській мові (свани – етнічна група грузинів на південному схилі Великого Кавказу, мова сванська, картвельської групи, безписемна) такого мегрелізму (мегрели – етнічна група грузинів у Західній Грузії, мова мегрельська, картвельської групи, безписемна),

як *oqwate* «церква» (при сучасному мегр. *oxvate*), свідчить про збереження вулярного придихового *q* у мегрельській мові ще в постхристиянський період [19, с. 80].

Слід відзначити, вказують С. А. Бурлак та С. А. Старостін, що хронологічну інформацію можуть дати лише ті фонетичні зміни в запозичених словах, які не можна пояснити як фонетичну адаптацію запозичень. Так, наприклад, різниця між тохарським *pt(a)(n)k(a:)t* «Будда (бог)» і його санскритським джерелом *Buddha* «Будда» не може свідчити про те, що перехід дзвінких і дзвінких придихових приголосних у глухі відбувся в тохарській мові досить пізно (після проникнення буддизму в Китайський Туркестан), оскільки дзвінких приголосних у тохарській мові не було й у більш пізню епоху. Відповідно, слово *Buddha* не могло бути переданим формою, до складу якої входили б дзвінкі приголосні [19, с. 61].

Учені привертають увагу до випадків, у яких спостерігаються нерегулярні звукові перетворення та які не мають задовільного пояснення. Такі випадки, як праслов. **gnezdo* «гніздо» (лат. *nidum*, англ. *nest* і т. ін. мали б спричинити до **nъzdo*), польськ. *pchla* «блоха» із праслов. **blъxa*, рос. *слюна* з праслов. **slina* (пор. болг. *слина*, чес. *slina* і т. ін.), фр. *fromage* «сир» (замість **formage*) із народнолатинської **formaticus*; рос. *колодец* із д.-рус. *колодязь* (пор. прикметник *колодезный*), *ладонь* із д.-рус. *долонь*, – можливо, ще знайдуть свої етимологічні рішення, проте роль випадкових збоїв не можна недооцінювати [19, с. 61]. Це твердження поділяють усі сучасні лінгвісти, які цікавляться проблемами етимології. О. М. Трубачов зазначав, що етимологізація й усе порівняльно-історичне мовознавство в цілому базується на регулярних звукових відповідностях, але реальна історія слів практично завжди набагато складніша, тому необхідно ураховувати також фактори нерегулярних змін [212, с. 63].

Надзвичайно оригінальним є погляд В. І. Абаєва на «так звані фонетичні закони». Він пише: «...дослідження, засноване на рабській вірі в непорушність звукових законів, знецінюється навпіл; дослідження, яке зовсім ігнорує ці закони, не має взагалі ніякої цінності» [2, с. 7-8]. Учений переконаний у необхідності зважувати на перехресні ізоглоси. У групі споріднених мов, для яких характерними є певні тенденції та закономірності звукового розвитку, на думку вченого, обов'язково існуватимуть випадки, коли окремі слова в будь-якій з мов, що належить до цієї групи, мають фонетичні риси, характерні не для цієї мови, а для іншої або інших мов. Інакше кажучи, у кожній із споріднених мов існують усі можливості й напрями звукового розвитку, притаманні цій групі в цілому. Проте в кожній мові один з таких напрямків є закономірним, нормативним, а інші представлені як окремі випадки, тобто винятки. Такі «незакономірні» фонетичні явища можуть перехресчуватись у межах певної групи. Не існує мов з монолітним звуковим розвитком. Це явище називається перехресними ізоглосами [2, с. 12-13].

Як відомо, і.-євр. мови залежно від того, як у них відображені палатальні *k*, *g*, *gh*, поділяються на дві групи «кентум (лат. *centum* «сто»)) та «сатем» (авест. *satəm* «сто»)). Проте в мовах групи «сатем» зустрічаються слова, які оформлені за фонетичною нормою «кентум»: слов. *kamenъ* замість очікуваного **samenъ*, *svekorъ* замість очікуваного *svesorъ* та ін. [там же].

На тій же підставі В. І. Абаєв вважає сумнівним запозичений характер слов. *vaga*, рос. *вага*, *важный*. На думку науковця, «чистою» слов'янською формою мала б бути **vaza* або **voza*. Проте багате формальне й семантичне словотворення (*важный*, *отвага*, *отважный*) свідчать про питомість слова в слов'янській. Отже, учений вважає, що в цьому випадку мова йдеться не про запозичення з германської, а про проникнення германської фонетичної норми на слов'янський ґрунт, тобто про перехресну ізоглосу [2, с. 14].

Із і.-євр. *melġ-* «доїти молоко» можна очікувати в слов'янській **melz-*, а в германській **melk-*. Проте слов. **melko* «молоко» примикає за формою до германського, що змушує вважати його запозиченим із германської, як і назви інших важливих продуктів харчування, наприклад, *хліб*. На думку В. І. Абаєва, це – різні речі. Хліб – продукт штучний, молоко – продукт природній, із яким людина знайома буквально з молоком матері. Назва молока не може бути чужою в слов'янській мові. Вона лише отримала германські риси в плані перехресної ізоглоси. «Чиста» слов'янська форма цього слова відображена в рос. *молозиво* [там же].

Отже, фонетичний критерій є невід'ємною частиною будь-якого етимологічного дослідження і надійним критерієм для перевірки вірогідності етимологічного тлумачення. Віддаючи перевагу різним критеріям, це твердження визнають усі сучасні компаративісти. Проте фонетичний бік не є єдиним в етимологічному аналізі. Ю. В. Откупщиков зазначає, що не менш важливе значення мають також словотвірний та семантичний аспекти етимологічного дослідження [134, с. 36].

3.2. Словотвірний критерій

Расмус Раск у хронологічному відношенні міг би посідати перше місце серед засновників порівняльно-історичного мовознавства, адже він раніше за Боппа вказав на чільну роль граматичної будови в мовному устрої (у «Підручнику з ісландської або давньопівнічної мови», 1811), а в 1814 р. написав «Дослідження походження давньопівнічної, або ісландської мови», у яких визначив сутність етимології, її завдання («дійсне тлумачення мови, завдання якого пояснювати не тільки окремі слова, але й їхні відмінювання, дієвідмінювання та всю будову мови») [194, с. 52; 148, с. 27]. У цій праці Р. Раск

встановлює ті методичні критерії, якими має користуватись дослідник, який намагається довести або спростувати спорідненість мов [10, с. 250-251].

За Р. Раском, існують два боки мови: перший з них – це «груба й вільна матерія», без якої мова взагалі не існує (лексика), другий складається з різноманітних форм і зв'язків (граматика). Досліджуючи спорідненість мов, необхідно зважати на обидва ці боки, особливо не забувати про граматику, тому що «лексичні відповідності є у найвищому ступені ненадійними». При порівнянні слів Р. Раск вказує на необхідність відокремлювати корінь від інших частин слів. За Раском, якщо корені співпадають, то спорідненість слів безперечна, якими б несхожими не були похідні склади або закінчення. Але особливу увагу слід привернути тому, щоб не зруйнувати, не порушити сам корінь, що може спричинитися до помилкових висновків. Порівнюючи корені слів, Р. Раск застерігає від можливості змішати неспоріднені слова або сплутати корінь слова в його найдавнішій формі з новим і розповсюдженим словом в іншій мові та вказує на необхідність зважати на значення порівнюваних слів, які мають бути пов'язаними; якщо ж значення в одному слові цілком стороннє, то ці слова неспоріднені [162, с. 41; 148, с. 28].

Р. Раск зазначає, що при спілкуванні народів одного з одним неймовірно велика кількість слів переходить з однієї мови в іншу незалежно від характеру походження й типу цих мов. Водночас граматичні відповідності є значно більш надійною ознакою спорідненості мов, «адже відомо, що мова, яка змішується з іншою, надзвичайно рідко або, вірніше, ніколи не переймає форм відмінювання та дієвідмінювання в цієї мови, але, навпаки, скоріше втрачає свої власні... Мова, яка має найбільш багату формами граматику, є найменш змішаною, найбільш первинною за походженням, найдавнішою та найближчою до першоджерела» [162, с. 41].

Ці ідеї отримали подальшого розвитку в дослідженні Г. Пауля, який стверджував, що слова запозичуються завжди цілком, окремі словотвірні суфікси та закінчення ніколи не запозичуються. Проте при запозиченні великого шару слів з однаковим суфіксом ці слова, так само як і слова рідної мови з однаковим суфіксом, можуть утворювати групу, яка з часом може стати продуктивною. Шляхом утворення нових слів за аналогією засвоєний таким чином суфікс може вступати в сполучення зі словами рідної мови. Г. Пауль вказує, що в німецькій мові за зразком слів типу *Abtei* виникли *Bäckerei*, *Gerberei*, *Druckerei* і т. д.; за зразком *Bagage* – такі протонародні новоутворення, як *Takelage*, *Kledage*, *Bommelage* та ін. Також учений порівнює похідні слова з германським суфіксом у романських мовах: іт. *falsardo*; англійські утворення з французьким суфіксом: *oddity*, *murderous*, *eatable* [152, с. 469; 254].

Одночасно Г. Пауль вказує, що запозичення флексій відбувається рідше, для цього необхідне тісне стикання мов. Французьке закінчення множини *-s* є досить розповсюдженим у нижньонімецькій мові: *Kerls*, *Mädchens*, *Fräuleins*, *Ladens*; поєднуючись із невідмінюваними словами, воно потрапило до німецької літературної мови: *A's*, *O's*, *Neins*, *Abers*, *Vergißmeinnichts*, *Stelldicheins*; крім того, воно зустрічається і в іншомовних словах, які закінчуються на голосний: *Papas*, *Sophas*, *Mottos*, *Kolibris*; у словах на *-um*, як *Albums*, воно вже не має такого широкого використання й не всіма визнається правильним. Ще більш розповсюдженим французьке закінчення множини *с* в нідерландській мові: *mans*, *zons*, *vaders*, *broeders*, *waters*, *euvels*, *lakens*, *vroukens*, *vogeltjes* та ін. До індопортугальської мови потрапило закінчення англійського родового відмінку: *hombre's casa* [152, с. 470; 254].

Продовжують словотвірний аналіз для встановлення надійної етимології у своїх працях неолінгвісти. Щоб дати етимологію слів з формального боку, як

зазначає В. Пізані, необхідно мати на увазі нормальні способи утворення слів та їхні значення в окремих мовах, а також знати, які типи словотворення можливі в умовах певного простору й часу [155, с. 104]. Виділення у слові тих чи інших формантів можна вважати доказовим лише у випадку, якщо реконструкція, що пропонується, може бути співвіднесена з надійно встановленим словотвірним рядом.

Отже, у XIX ст. – початку XX ст. закріплюється твердження, що морфологічні зміни носять такий же системний характер, як і фонетичні. Значну увагу аналізу історичної мінливості морфологічної структури слова приділяли вчені Казанської лінгвістичної школи. І. О. Бодуен де Куртене вказував на можливість порівнювати слова різних мов за умови етимологічної або історичної спорідненості морфем у цих мовах. Так, можна порівнювати, наприклад, рос. *болото*, півд.-слов. *blato*, пол. *bloto* і т. ін. [16, с. 32]. Зауваження Бодуена да Куртене щодо тісного зв'язку фонетики та морфології отримали в подальшому більш конкретну та поглиблену інтерпретацію у вченні про «морфологізацію» та «семасіологізацію» фонем та лягли в основу морфонології.

Найбільш плідотворні ідеї Казанської лінгвістичної школи розвивалися та поглиблювалися вченими Московської лінгвістичної школи. Теорія П. Ф. Фортунатова про форму слова спричинилася до розмежування форм словозміни та словотворення, чіткого визначення зовнішньої та внутрішньої форм (значення та формального вираження слова), що заклало основу для сучасної морфології, дозволило чітко визначити межу між сучасним та історичним словотворенням, між морфологією та етимологією.

Твердження, висунуті науковцями в цей період, знайшли подальшого розвитку в сучасному мовознавстві. Ю. В. Откупщиков зв'язку етимології з словотворенням приділяє особливу увагу. Він стверджує, що перевірка правильності будь-якої реконструкції має бути здійсненою шляхом аналізу

системи словотвірних рядів. Віднесення слова, що аналізується, до якогось певного словотвірного ряду є необхідною умовою будь-якого етимологічного дослідження. Особливо чітко ця вимога була сформульована М. М. Шанським, який писав: «Оскільки слово являє собою одиницю, якій притаманна та чи інша словотвірна структура, при науковій етимологізації воно обов'язково має бути поставленим у будь-який словотвірний ряд. Це, власне кажучи, має бути основним правилом етимологічного аналізу» [133, с. 193; 281, с. 39-40; 145, с. 27].

Багатий досвід в етимологічних дослідженнях спричиняє Ю. В. Откупщикова до висновку, що словотвірний критерій часто служить не тільки й не стільки засобом перевірки правильності етимології, але й тим відправним пунктом, який може спрямувати дослідження вірним шляхом. Учений вважає засилання на відсутність відповідностей у споріднених мовах недостатньою підставою для того, щоб віднести те чи інше слово до числа запозичень. Рос. *рамень*, наприклад, довгий час вважалось як слово, яке не має відповідностей не тільки в індоєвропейських, але й у слов'янських мовах. Його теж намагалися пояснювати як запозичення. Але виявилось, що це слово не тільки надійно етимологізується на базі російської мови, але й має надійні відповідності в литовській, латинській і грецькій мовах. Ю. В. Откупщиков як приклад порівнює російські слова *рамень* і *раменье* (основне значення «ліс»). Ці слова порівнювали із д.-гр. *ράμνος* < «гілка з листям і плодами», с.-в.-н. *rāme* «ціль», д.-англ. *wrōt* «хобот, рило», а етимологія залишалась неясною. Між тим аналіз словотвірної структури рос. *рамень(е)* дозволяє розчленити це слово на морфемі: *ра-мень*. На користь такого членування говорять цілком аналогічні ряди похідних: *рамень* — *раменный* = *пламень* — *пламенный* = *камень* — *каменный* (але, наприклад, *студ-ень*, *бред-ень* не дають ні таких, ні наступних похідних); *рамень* — *раменье* = *камень* — д.-рус. *каменье*; топонім *Раменское* = *Знаменское* тощо.

Унаслідок членування слова *рамень* на морфеми виявилось можливим поставити його в один ряд із такими утвореннями, як д.-рус. *ра-ло*, *ра-ль*, *ра-тва*, *ра-тай* та ін. Цей ряд з аналогічним рядом слов'янських похідних на *-мень* виглядає таким чином:

ст.-слов. *праги* — > *пра-мень*

д.-рус. *полѣти* — > *пла-мень*

ра-ло, *ра-тай* <— (*о*)*рати* — > *ра-мень(е)*, *ра-тва*, *ра-ль*

д.-рус. *знати* — > *зна-мень-е*

ст.-сл. *врѣти* — > *врѣма*, рос. (*без*)*вре-мень-е* та ін. [135, с. 143-151; 133, с. 193-194; 145, с. 29].

Попри цього внутришньослов'янського словотвірного ряду рос. *рамень* можна включити також і до і.-євр. словотвірного ряду: д.-рус. *орати* — > рос. *рамень* = лит. *árti* «пахати» — > *armiõ* «пашня» = д.-гр. *ἄρῶ* «пашу» — > *ἄρῶμα* «пашня» = лат. *arō* «пашу» — > *armentum* «робоча худоба (яку використовують на пашні)». Наявність паралельного із *рамень* слова *рама* «край пашні біля лісу» усуває можливі семантичні сумніви. Таким чином, словотвірний аналіз етимології слова *рамень* дає доволі неочікуване вирішення поставленої етимологічної задачі.

Однією з найбільш важливих вимог, які висуваються до аналізу словотвірної структури слова, Ю. В. Откупщиков вважає необхідність ураховувати послідовність словотворчих процесів [133, с. 194].

Як приклад учений розглядає походження української назви хлібу *воропанік*. Укр. *воропанік* «хліб, який випікали зі змішаної муки різних сортів недоброї якості» у своїй семантичній основі має процес змішування. Таке найменування, вірогідно, також належить до ранніх «хлібних» одиниць. Вірогідно, у назві *воропанік* від самого початку виокремлювались два форманти *-ань* та *-ікь*. Реконструйоване **воропань* являло собою похідне від **воропь* із формантом *-ань*, однією з функцій якого ще в праслов'янський період було

утворення аугентативів, тобто **воропань* – це «великий хліб», формант же *-ікъ* міг нести відтінок зневажливості. У результаті *воропанік* набуло значення «великий хліб, який готують із змішаної муки недоброї якості». Про давнє походження назви *воропанік* свідчить також спосіб виготовлення хлібу з різних сортів муки, який відносять до давнього, що зазвичай робили в неврожайні важкі роки.

Не менш важливим словотвірний аспект етимологічного дослідження є у випадках, коли мова йде про походження складних слів. Необхідно вміти правильно виокремлювати межі, які розділяють два компоненти складних слів. Наприклад, рос. *медведь* (за старою орфографією *медвьдь*). Існують два етимологічних тлумачення цього слова: «той, хто їсть мед» (і тоді другий компонент слова – *ьд-*, а *медведь* – це *медоїд*) і «той, хто відає про мед» (другий компонент слова – *вьдать*). У сучасній російській та давньоруській мовах і навіть у тих формах, які ми можемо реконструювати, не існує словотвірної моделі **мед-вьдь*. По-перше, у складних словах, другий компонент яких пов'язаний із дієсловом *вьдать*, існують утворення на *-вед* (*вьдать*) (*правовед*, *охотовед* і т. ін.), але не існує слів, які б закінчувались на *-ведь* (*-вьдь*). Крім того, незалежно від другого компонента (*-ьд-* або *-вьд-*), перед ним має стояти з'єднувальний голосний *-е-* або *-о-*: *вод-о-воз*, *земл-е-мер* та ін. Логічними можуть здаватись форми **мед-о-ьд* або **мед-о-вьд*. Проте низка індоєвропейських відповідностей російському слову *мед*: ст.-слов. *мед-ъ*, лит. *med-us*, лтс. *med-us*, д.-інд. *madh-u* «мед», д.-англ. *med-u* «медовий напій», д.-гр. *μεθ-υ* «хмільний напій» та ін. – свідчить, що ст.-слов. *мед-ъ* та інші слов'янські слова мають давню *-и-* основу. При додаванні другого компоненту, який починався з голосного, *-и-* закономірно переходить у *-v-*: і-євр. **ker-u* «ріг» при додаванні флексії *-a-* дає лат. *ser-v-a* «лань» (букв. «рогата»); д.-рус. *смѣдъ* «чорний» з тією ж флексією утворює назву річки *Смед-в-а*, букв. «Чорна (ріка)»;

мед-ъ плюс флексія *-а-* – *мед-в-а* «медова сита». Отже, при додаванні до *-и-* основи *медъ* другого компоненту *-ъд* або *-въд* закономірно отримуємо: *medu-ědъ* → *мед-в-ъдъ* «медоїд» [135, с. 28–29].

У російській мові слово *ъдъ* використовувалось у значенні «їжа», а відповідне йому литовське слово *-edis* представлене із значенням «такий, що їсть» у других компонентах складних слів: *mes-edis* «м'ясоїдний», *žuv-edis* «рибоїдний», *duon-edis* «хлібоїдний» та ін. У складних назвах тварин значення «такий, що їсть» презентує широко поширену універсалію: рос. *коро-ед*, *муравь-ед*, *пчело-ед*, лит. *pel-eda* «сова» («така, що їсть мишей»), *žuv-ed(r)a* «чайка» («така, що їсть рибу») і т. д. Навпаки, у назвах тварин не існує складних слів із другим компонентом «такий, що відає, знає». Таким чином, у семантичному плані етимологізація слова *медвѣдъ* «медоїд» виявляється правильною, а зв'язок цього слова з дієсловом *вѣдаты* є помилковим, який не ураховує особливостей давнього індоєвропейського словотворення [135, с. 30].

Отже, не можна займатися етимологією, залишаючись у межах однієї мови або групи мов. Етимологію слова можна пояснити, лише маючи певне уявлення про споріднені індоєвропейські мови, коли те, що незрозуміло в одній мові, можна пояснити за допомогою матеріалу споріднених мов [135, с. 30].

Вагомий внесок у компаративістику Ю. В. Откупщиков зробив, досліджуючи етимологію слів на матеріалі балто-слов'янських мов. Учений зазначав, що словотвірні ознаки, які не є типовими для російської мови, є одним з найважливіших показників, які дозволяють віднести те чи інше слово до запозичень. Проте, у балто-слов'янському ареалі опора на словотвірний критерій при відмежовуванні питомої лексики від запозиченої пов'язана з певними труднощами. Це перш за все генетична спорідненість балтійських та слов'янських мов, велика кількість спільної за походженням лексики, тісні зв'язки носіїв цих мов, що спричинилося до широкого взаємного обміну в галузі

словникового фонду балтів і слов'ян. Але головне – це спільні словотвірні моделі. Та все ж таки аналіз деяких важливих нюансів, які відрізняють слов'янські словотвірні моделі від балтійських, дозволяють надійно виокремлювати питому та запозичену лексику [135, с. 14-15].

Наприклад, суфіксу *-ьба* в російській та білоруській мовах у литовській мові відповідатиме суфікс *-yb(a)*. Інакше кажучи, у слов'янському ареалі ми маємо справу із коротким *ĭ* перед *b*, а в балтійській – з довгим *ī*. Отже, у випадках із рос. *(y)садьба* – лит. *sod-ýba*, рос. *ор-ьба* – лит. *ar-ýba* маємо приклади генетичної спорідненості. На відміну від них блр. *садзіба* та рос. діалектне (пськов.) *ариба*, *ориба* – це явні литуанізми в східнослов'янських мовах, як і в польськ. *sadyba* та *oryba* – у західнослов'янських мовах [135, с. 15].

Цікавим у цьому сенсі є рос. діалектне *кувиклы* – слово, яке за словотвірними ознаками слід віднести до балтизмів у говорах російської мови. Ю. В. Откупщиков заперечує відому етимологію слова із форми *кугиклы*, пов'язаною з назвою рослини *куга*, з якої, на думку авторів цієї теорії виготовляють кугикли. Учений зазначає, що слово *куга* позначає різні види болотних рослин, які зазвичай використовують для плетіння, і є порівняно пізнім запозиченням із казахської мови [276, с. 398], відсутнє в слов'янських мовах, що не відповідає архаїчному типові самого інструменту. Більш того, ні в російській, ні в інших слов'янських мовах немає подібної словотвірної моделі: *куга* → *кугиклы*. Жодне звуконаслідувальне (або інше) дієслово на *-ікать* не має в російській мові похідних такого типу: тобто існують дієслова *пили́кать*, *тили́кать*, *чирі́кать*, *цвирі́кать*, *хихі́кать*, але не існує слів **пиликлы* (-ла, -ло), **тиликлы* і т. ін. Ю. В. Откупщиков стверджує, що за своїм характером *кувиклы* – давнє звуконаслідувальне слово, запозичене з балтійських мов. У кількох індоєвропейських мовах оноματοпоетична основа *kivi* має безліч похідних, пов'язаних із криком свині, сови, іноді – дитини: рос. діалектне *куви* – вигук

(крик свині), рос. *кувикать*, укр. *кувікати* «кричати (про поросся)», чес. *kuvikati* «видавати звуки подібно нічним птахам», *kuvik* «сич», польськ. *kuwikać* «кричати (про сову)», лит. *kūvū* – вигук (про крик поросяти), *kūviksėti* «кричати (про поросся або сову)», *kvūkti* «кричати (про поросся або дитину)», *kūvēklis* «плакса (про дитину)», *kvūklūs* «той, хто кричить (про поросся або дитину)», *kvūklyne* «глотка», лтс. *kvīka* «свиня, яка кричить», нім. *quieken* «пищати, кричати», д.-інд. *kuvī* «сова», д.-гр. *χο(F)ῖ* – вигук (про крик поросяти) та ін. Усі відомі утворення з кінцевим *-кл-* плюс флексія переважно мають балтійське походження в російській, білоруській та польській мовах, причому *-кл-* генетично відповідає польськ. *-dl-* та рос. *-л-* (лит. *árklas* = польськ. *radlo* = рос. *рало*). Наявність непитомого суфіксального *-кл-* у слові надійно свідчить про його балтійське походження: лит. *asiūklis* «хвощ» → польськ. діалектне *asiukla*, рос. діалектне *асюкля* «трава»; лит. *gūrklis* «кадик» → польськ. діалектне *gurklis idem*; лит. *karklūnas* «верболіз» → ст.-блр. *карклинъ idem* польськ. діалектне *korklina* «кущ верби»; лит. *zuklūs* «рибалка» → *жукль idem*. Цікавим є літуанізований славізм *zeniklis* «наречений», який потрапив з литовським суфіксом *-кл-* назад у діалекти польської мови (→ *zeniklis*) [135, с. 17].

Незважаючи на те, що слово **kūvūklai*, яке стало джерелом запозичення діалектної російської мови, у литовській не засвідчене, його реконструкція є цілком надійною: лит. *kūvu* (про крик поросяти) та *kūvikseti* дозволяють виокремити дієслівну основу *kūvu-* або *kūvuk-*, яка повинна дати **kūvūklas* (**kūvu-kl-as* або **kuvuk-kl-as*) множ. **kuvūklai* → рос. діалектне *кувиклы*. Реконструйована форма **kūvūklas* у словотвірному плані має відношення до реально засвідченого слова *kūvēklis* «плакса» таким же чином, як лтс. *mīstiklas* (множ.) – до *mīstēklis* «льоном’ялка».

Відсутність слова **kūvūklai* в литовській мові не виключає можливості його існування та подальшого запозичення в діалекти російської мови. Такі

випадки надійно засвідчені в історії балто-слов'янських лексичних відношень: блр. *лапікла*, *-ло* «заплата» етимологізується як похідне від дієслова, яке існує як у білоруській (*лапіць*), так і в литовській (*lópyti*) і мають значення «лагодити, латати». Проте словотвірна модель білоруського слова – цілком балтійська. Отже, незважаючи на те, що в латинській мові не засвідчене слово **lópukla(s)* «заплата», блр. *лапікла* обгрунтовано відноситься до білоруських балтизмів. Як і у випадку із **kūvūklas – kūvēklis*, поряд із реконструйованою формою **lópukla(s)* існує реальна: лтс. *lāpreklis* «латання, церування» [135, с. 18].

Підтвердження про балтійське походження слова дає й аналіз ареалу, у якому засвідчене слово *кувиклы* та відповідна реалія. Ареал цей є типовим для російських балтизмів (Брянська, Орловська та Курська області), тісно пов'язаний з ареалом балтійських запозичень у топоніміці та загальній лексиці. Ретельний аналіз ареалу використання слова свідчить про його запозичення не безпосередньо з литовської, але з якоїсь близькоспорідненої балтійської мови, чим, можливо, і можна пояснити відсутність слова **kūvūklai* в самій литовській мові [135, с. 19].

Ю. В. Откупщиков застерігає, що неправильний словотвірний аналіз або його відсутність спричиняються до помилкових етимологій. Так, у середньовічній латині від слова *Dominus* «господь» за допомогою суфікса *-ic-* було утворене *Dominicus* «господень», яке дало назву ордену святого Домініка *Dominicani*, де чітко виокремлюються суфікси *-ic-* та *-an-*. *Dominicani* – це люди, які належать до цього ордену. Таку словотвірну структуру не завжди розуміли правильно, надаючи перевагу тлумаченню *Domini* як родового відмінка від *Dominus* «Господь», а *canes* – лат. «пси». При такому тлумаченні виходило, що *Dominicani* (точніше було б *Dominicanes*) – це «пси Господа». Тобто замість реальної словотвірної структури дається явно надумане тлумачення [135, с. 20].

Ідеї Ю. В. Откупщикова знаходять підтвердження у працях С. А. Бурлак та С. А. Старостіна, які продовжують дослідження, ґрунтуючись на твердженні, що слово, для якого передбачають запозичений характер, не має порушувати прийнятих у мові правил граматичної адаптації запозичень. Якщо, наприклад, відомо, що всі незаперечні запозичення в певній мові відмінюються за класом 1, а слово, що досліджується – за класом 2, це зменшує вірогідність етимології. Слово, яке змінюється за непродуктивною моделлю, скоріше за все, запозиченим не є (хоча можливі винятки, загалом, при запозиченні з близькоспоріднених мов; так, у рос. різновідмінювані на *-мя*: *бремя, время, пламя* – запозичені з церковнослов'янської мови) [19, с. 71].

Учені зазначають, що припущення про похідний характер слова має бути обґрунтованим. Необхідно підтверджувати прикладами, що афікс, за допомогою якого утворено слово, існує (або колись існував) у певній мові та служить для утворення слів з таким значенням. Наприклад, висунута в «Етимологічному словнику російської мови» М. Фасмера гіпотеза про утворення слова *кувалда* від дієслова *валить*, не може вважатись вірогідною, адже в російській мові не існує віддієслівних іменників ні з префіксом *ку-*, ні з суфіксом *-д-*. Безумовно, цей критерій не може вважатись абсолютним, оскільки в будь-якій мові, у якій існують афікси, можна спостерігати унікальні словотвірні морфеми (префікс *ба-* у рос. *бахвалиться*, суфікс *-с-* у слові *пакса*), але вони існують рідко і їх постулювання зменшує ймовірність того, що етимологія надійна. Більш надійною для слова *кувалда* здається етимологія, яка розглядає це слово як запозичене від польського *kowad(l)o* «ковадло» [19, с. 71].

Багато які з афіксів мають обмеження на тип основ, до яких вони можуть приєднуватися. Новоутворення не мають порушувати цих обмежень, також як вони не мають порушувати правила чергування звуків. Так, у сучасній російській мові слова *делить* та *доля* видаються однокореневими (пор. *велеть* –

воля). Проте *-e-* в слові *делить* походить від $*(e^{\wedge})$, а чергування $*(e^{\wedge}) - *o$ у слов'янських мовах неможливе. Насправді *делить* споріднене з нім. *Teil* «частина», а *доля* – лит. *dal(i)s* «частина, доля» [19, с. 72].

Не тільки факт запозичення, але і його напрям може бути встановленим, за С. А. Бурлак та С. А. Старостіним, при аналізі морфонологічної структури слова. Так, германське слово $*handug$ «мудрий, дотепний» (пор. гот. *handugs* «мудрий», д.-ісл. *h(o)ndugr* «здібний, тямущий», д.-англ. *list-hendig* «вправний, з умілими руками») є питомим – воно утворене за продуктивною моделлю від слова $*handu-$ «рука»; а слов'янське слово *x(o)dogъ* «тямучий, досвідчений, вмілий» (звідки походить сучасне рос. *художник*) не членується, отже, є запозиченим із германської мови. Напрямок запозичення встановлюється на основі того, у якій з двох мов слово має зрозумілу морфологічну структуру. Пор. лат. *october* і д.-рус. *октябрь*: у латині це слово є похідним від «вісім» – восьмий місяць (від березня); у давньоруській мові неможливо виокремити будь-якого зрозумілого кореня, більш того, сполучення *-kt-* не зустрічалося в слов'янських словах того історичного періоду. Отже, можна говорити про напрямок запозичення з латині. Таким же чином встановлюється напрямок запозичення рос. *закуска* (де легко виокремлюються зрозумілі префікс, корінь і суфікс) → франц. *zakouski*. [19, с. 73].

Якщо контакти з мовою, яка вимерла і не мала писемності, були досить інтенсивними, що спричинило значну кількість запозичень, то можна спостерігати їхні системні відмінності як від питомої лексики, так і від інших шарів запозичень. Так, у шумерській мові вирізняють так званий «банановий субстрат»: група слів (головним чином, власних імен), які мають відмінну від звичайною шумерської лексики структуру $C(1)V(1)C(2)V(2)C(2)V(2)$ (на зразок *banana*, звідки й назва «банановий субстрат»): наприклад, такі імена богів, як *Zababa*, *Bunene*. До якої сім'ї належала мова, із якої прийшли у шумерську ці

слова, невідомо: жодної мови, у якій було б достатньо багато таких слів, наразі не знайдено. Та у деяких випадках системні фактори дозволяють реконструювати незасвідчене джерело запозичення, як у прикладі зі словом *хорей* див. 2.2.2 [там же].

Іноді запозичені слова внаслідок переосмислення набувають другорядного («помилкового» з точки зору етимології) морфологічного членування. Наприклад, слово *гамак*, запозичене з форми *hamac* мови таїно (Венесуела) через ісп. *hamaca*, у нідерландській перетворилося на *hangmat*, у німецькій – на *Ha:ngmatte*, у шведській – на *ha:ngmatta* (букв. «килимок, який висить; мат»). Найбільш відомий російський приклад такого слова – *зонтик*. Запозичене з нідерландської *zonnedeck* «верхня палуба, тент від сонця на верхній палубі», воно було переосмисленим як таке, що має зменшувальний суфікс *-ик*, і згодом виникла форма без суфікса – *зонт* [134, с. 106-107; 145, с. 28]. Не менш відомий приклад з англійської мови – *hamburger* «гамбурзький пиріжок» (власне, булка з котлетою всередині). У цьому слові англійці побачили англійське *ham* «шинка», і схожі булки з іншою начинкою отримали такі назви, як *cheeseburger* (булка з сиром, від англ. *cheese*), *fishburger* (булка з рибою, від англ. *fish*). Слід зазначити, що в цих словах неможливо пояснити, чому назва булки з котлетою походить від слова, яке має значення «шинка». Таке немотивоване відхилення свідчить на користь того, що це слово зазнало народно-етимологічного перетворення [19, с. 75].

Такі перетворення існують навіть у штучно створеній мові есперанто. Так, слово *fraulino* «дівчина» було запозичене з нім. *Fra:ulein* «дівчина» (із зменшувальним суфіксом *-lein*). Зрештою у ньому був виокремлений суфікс жіночого роду *-in*, який існував у есперанто, і окреме слово *fraulo* «холостяк». Після виокремлення в слові *lorneto* «лорнет» (із фр. *lorgnette*) зменшувального суфікса *-et* у есперанто з'явилося слово *lorno* «підзорна труба» [19, с. 76].

При зворотному словотворенні в запозиченнях можна спостерігати наявність фонем, які відрізняються від тих, які були в мові-джерелі. Наприклад, рос. слово *фляга* є запозиченим із нім. *Flasche* «пляшка» через польськ. *flaszka*. У рос. слові *фляшка* був виокремлений зменшувальний суфікс *-к-*, далі *фляшка* було перетворене на *фляжка* (як [ш] перед глухим приголосним вимовляється не тільки ш, але й ж), тобто зменшувальна форма від *фляга*. Тобто в цьому слові німецькому *sch* [ш] стало відповідати рос. *-г*. Таке явище, при якому фонема сприймається всупереч етимології як результат певного чергування, називається гіперкорекцією. Ще один приклад схожої гіперкорекції – рос. слово *юбка*, яке запозичене (ймовірно, через польську та німецьку мови) з французького *jupon*: існування в корені цього слова звука [б] не є історично закономірним [134, с. 107; 19, с. 76].

Не менш складним є аналіз штучно утворених слів, таких, як рос. *штушеватися*, придумане Ф. М. Достоевським, або англ. *Lilliputian* «ліліпут, дуже маленька людина», утворене Дж. Свіфтом. Особливо вагома частка штучних слів в угорській мові: наприкінці XVIII ст. – початку XIX ст. в Угорщині існував період «оновлення мови», коли було утворено багато нових слів – частково шляхом зворотного словотворення (*piros* «рум'янець» < *piros* «рум'яний»), частково з елементами переосмислення. Численна кількість таких слів мають корені фіно-угорського походження, але з порушенням регулярних фонетичних відповідностей (наприклад, не має бути довготи в *piros*). Інші, як, наприклад, слово *leveg* «повітря», утворене у 1813 р. Ф. Казинци як еквівалент словосполучення *leveg* «небо», не мають прототипів за межами угорської мови [19, с. 83].

Пошуки в інших мовах слів, споріднених штучно утвореним лексемам, не будуть успішними, проте довести штучність такого слова, за браком чітких даних про те, хто та коли вигадав це слово, не завжди є можливим. Так, форма й

значення рос. *итог* не викликають сумнівів у тому, що воно є штучним утворенням на основі виразу *и того* (хоча авторство цього слова невідоме), тоді як вищезазначене угорське *l{e}/g* «повітря» здається звичайним непохідним іменником [19, с. 83].

Особливу групу похідних слів складають так звані **кальки** – слова, утворені поморфемним перекладом слів іншої мови. Як правило, такі слова належать до сфери термінології та вводяться в мову спеціалістами (рос. *предмет* із лат. *ob-jectum* букв. «кинутий уперед» [134, с. 110]; складні слова з першим компонентом *благо-*, які передають грецькі слова з *{eu}*: *благородный* – гр. *{eugenE/s}* [эугенес] і т. ін.). При інтенсивних мовних контактах і розвиненій двомовності кальки можуть з'являтися і «природнім шляхом». Наприклад, фінські назви ягід: *mansikka* «суниця» (рос. *земляника*, фінськ. *maa* «земля»), *lunsikka* «костяниця» (рос. *костяника*, фінськ. *luu* «кістка»), *mustikka* «чорниця» (рос. *черника*, фінськ. *musta* «чорний»). У цих назвах корені були буквально перекладені з російської (точніше, з давньоруської) мови, словотвірний суфікс – *ян-* переданий суфіксом *-ns-*, а суфікс *-ик(a)* просто запозичений у вигляді *-ikka* [19, с. 84].

Також С. А. Бурлак та С. А. Старостін зазначають, що значну роль у зміні лексичного фонду мови відіграють слова, які виникли «помилково» – унаслідок неправильного морфологічного членування, гіперкоррекцій, контамінацій тощо. Яскравий приклад такого випадку має французька мова: лат. (із гр.) слово *malacia* «тиша, безвітря» було сприйнятим як пов'язане з фр. *mal* «поганий». Проте, оскільки саме явище «безвітря» має скоріше позитивне значення, така суперечність була усунена шляхом заміни *mal* на *bon* «хороший», що спричинило сучасне фр. *bonace* «мертвий штиль». Англійське слово *dormouse* «садова соня» виникло з фр. *dormeuse* «та, що любить спати» під впливом англ. *mouse* «миша». У російській мові зближення слова *христианин* зі словом

крест спричинилося до форми *крестьянин*, яка порушує як правила фонетичної адаптації запозичень (*к* замість очікуваного *х*, *е* замість очікуваного *и*), так і правила суфіксального словотворення в російській мові, і до того ж набула специфічного, не пов'язаного з релігійною сферою, значення [19, с. 84].

Отже, учені стверджують, що перш, ніж порівнювати лексику двох або декількох мов, необхідно ретельно дослідити морфологію та морфонологію цих мов, щоб уникнути зіставлення афіксу з частиною кореня, які не є спорідненими. Відповідність афікса (або його частини) однієї мови до частини кореня в іншій можлива лише у випадку морфологічного перерозкладу, що потребує спеціальних доказів. Проведення морфологічного членування тільки в надійних випадках дає можливість уникнути іншої крайності: отримання для порівняння занадто маленьких (дві-три фонем) коренів із дуже загальним значенням – порівняння таких коренів не має високої вірогідності [19, с. 84].

Визнає важливість словотвірного критерію та успішно використовує його у своїх дослідженнях на матеріалі осетинської мови В. А. Абаєв. Дослідник вказує, що морфологічний критерій вимагає, щоб при етимологічному аналізі враховувався не тільки збіг коренів або основ, але і єдність і закономірна відповідність словотвірних формантів та взагалі морфологічна історія слова. Так, зближення осет. *rast* «прямий» з лат. *rectus* або осет. *fyst* «написаний» з лат. *pictus* базується не тільки на спільності коренів, але й на тому, що в обох зазначених мовах ці слова представляють форми минулого дієприкметника; пор. осет. *a-raz-yn: a-roest* «направляти», *fyssyn/finsun: fyst/finst* «писати», у лат. *rego: rectus* «спрямовую», *pingo: pictus* «пишу фарбами» [1, с. 553; 3, с. 62; 4, с. 77-78].

Однією з важливіших причин безпідставних етимологій багатьох праслов'янських одиниць є невирішеність проблеми структури праслов'янського слова. Досвід роботи з етимологізацією лексики свідчить про те, що вирішити проблему структури праслов'янського слова можна не на

довільному виборві слів, об'єднаних тематично або за граматичними категоріями (частинами мови), а на лексичному матеріалі, який називають генетичним гніздом, тобто в тій генетичній мікросистемі, у якій слово формувалося як одиниця мови [83, с. 90].

3.3. Семантико-етимологічний критерій

О. М. Трубачов стверджував: «Важливість семантики слова для роботи етимолога цілком очевидна; це той випадок, коли істина не потребує доказів, а поле її застосування величезне» [212, с. 64]. Треба відзначити, що сучасні семантичні дослідження лексики, так само як і фонетичні та словотвірні, ґрунтуються на багатому досвіді, здобутому протягом довготривалої праці багатьох поколінь лінгвістів.

Р. Раск першим розмежував класи лексики, які мають значення для компаративістики. Він розробив свою методику лексико-семантичного аналізу, відмовившись від старого прийому порівняльного аналізу мов за перекладами одного того ж самого тексту (як це було зроблено у «Мітрідаті» Аделунга). Досліджуючи приналежність мови до певної групи мов, на думку Р. Раска, необхідно вивчати «найістотніші, матеріальні, необхідні й первинні слова, які складають основу мови», бо вони є найбільш показовими для встановлення спорідненості. Учений був переконаний у тому, що не можна досліджувати спорідненість мов на основі лексики, яка виникла «не природнім шляхом», тобто запозичувалась в результаті якоїсь спільної діяльності народів (освіта, наука, торгівля); формування цієї частини мови залежить від безлічі обставин, які можуть бути вивчені тільки історично. Тільки з їхньою допомогою можна встановити, чи запозичав народ такі елементи безпосередньо з іншої мови, чи сам створював їх. Р. Раск мав рацію, зазначаючи, що займенники та числівники зникають останніми при змішуванні з іншою неоднорідною мовою. Наявність у

двох мовах відповідностей саме в таких словах і в такій кількості, яка дозволяє вивести правила пересуву звуків, вказує на наявність споріднених зв'язків між цими мовами [162, с. 42; 148, с. 28]. Таке розмежування лексики й тепер використовується порівняльно-історичним мовознавством.

Р. Раск звертає увагу на те, як слова можуть змінювати своє значення. Як приклад учений описує, як змінювалось значення латинського слова *hostis* (яке мало нейтральне значення «чужа людина») у слов'янських мовах: рос. *гость*, польськ. *gość*, гот. *gast*, ісл. *gestr*, при збереженні в латинській мові значення «ворог». Досліджуючи розпізнавальні ознаки питомої та запозиченої лексики, Р. Раск зазначає, що коли одне й те ж слово зустрічається в багатьох мовах, то слід вважати, що воно належить тій мові, у якій воно має найбільш необхідне, матеріальне, загальне значення (див. приклад з *rojke* 2.2.1) [162, с. 45; 241, с. 49; 148, с. 29].

Власні дослідження надають Р. Раску можливість сформулювати правила, якими вчений пропонує керуватись у лексико-семантичному аналізі:

- Якщо одне й те ж саме слово існує в багатьох мовах, то воно належить до тієї мови, у якій воно має найбільш необхідне, матеріальне й загальне значення.
- Якщо слово зустрічається в межах однієї групи в одній або в кількох мовах, але в групі, що межує, зустрічається повсюдно, то слово запозичене з другої групи;
- Якщо слово виступає ізольовано в одній мові, а в іншій має чіткі зв'язки (словотвірні), то слово запозичене першою мовою [241, с. 49; 148, с. 29].

Ідеї засновників порівняльно-історичного мовознавства спричинилися до подальших розслідувань. Із того часу дослідження лексики тісно пов'язане з дослідженням семантики слів. На початку ХХ ст. виникає теорія «слів та речей», яка досліджує історію слова не тільки на лінгвістичному аналізі, але й на

вивченні історії самої речі. Слова запозичуються не окремо, а разом із речами, які вони позначають. На відміну від молодограматиків, які зосередили свої дослідження на вивченні фонетики та морфології, у представників школи «слів та речей» велику зацікавленість викликає семантика, дослідження зміни та розвитку значень. Започатковані Р. Мерінгером ідеї «слів та речей» найбільш повно втілилися в системі поглядів австрійського лінгвіста Г. Шухардта. Учений припускає, що етимологія слова може бути дослідженою семантично, навіть якщо його фонетична історія не з'ясована. Необхідно простежити шлях, який проходило слово, незалежно від того, веде він від предмета до людини або від людини до предмета. Досліджуючи історію слова, необхідно вивчати не тільки причину його проникнення в мову, але й подальше його розповсюдження.

Досліджуючи фонетику, граматику, лексику, Г. Шухардт зосереджується на семантиці лексики, намагається виявити закономірності розвитку семантичної будови мови, розвитку та зміни значень слів. Учений указує на доцільність вивчення історії слів разом з історією предметів, на паралелізм між історією мови та історією матеріальної культури: і слова, і речі можуть запозичуватися, засвоюватися і т. д. Зосередивши увагу на зв'язку історії слова з історією предмета, Г. Шухардт розмежував історію позначення та історію значення, тому що в кожен момент позначення збігається зі словом, а значення – з предметом [244, с. 315-319; 66, с. 120]. Проте в історичному розвитку ці збіги порушуються та утворюються нові. На розвиток слів та позначень мають вплив інші слова, свідомо чому є такі явища, як народна етимологія та змішання слів зі схожою вимовою. Рідшими є випадки впливу слова на розвиток речі. Так, німецьке слово *Pfeifenkopf* «трубка без мундштука» має буквально значення «головка трубки», і ця обставина спричинила до виготовлення таких трубок у формі чоловічої голови. Важливим у дослідженні слів і речей є вивчення внутрішньої форми слова, що дає можливість реконструювати давні назви

речей, які надають й інформацію про характер речі, яка уже не використовується [66, с. 319].

Традиції школи «слів та речей» продовжив Й. Трир у межах створеного ним учення про «ергологічну етимологію». Суть цієї концепції зводиться до використання методики семантичних полів для дослідження етимології позначень предметів традиційного селянського побуту в Німеччині в широкому культурному контексті середньовіччя та встановлення метафоричних зв'язків цих позначень з низкою абстрактних лексем.

Проблеми семасіології як вчення про чіткі закони семантичних зсувів, які можна розкрити, лише досліджуючи зв'язки слова з іншими словами тієї ж мови (синонімія, семантичне поле, морфологічне оформлення) та з історією суспільства, розвивають представники Московської лінгвістичної школи (П. Ф. Фортунатов, М. М. Покровський та ін.).

Ці ідеї продовжують у своїх дослідженнях представники неолінгвістичного напрямку. В. Пізані вбачав завдання етимології в тому, щоб визначити формальний матеріал, який був використаний тим, хто вперше створив слово, і те поняття, яке він хотів позначити цим словом. Тому одне із завдань етимології, на думку мовознавця, може полягати у виявленні зміни значення слова [155, с. 70; 149, с. 142].

Особливої уваги дослідження семантики слова в етимологічному аналізі набуває в середині ХХ ст. За твердженням Ю. В. Откупщикова, семантичний бік етимологічного дослідження, без сумніву, є найбільш складним і найменш розробленим. Довільність семантичних реконструкцій, яку допускали в практиці етимологізації, спричинилася до того, що семасіологічний аспект дослідження був узагалі оголошеним «ненауковим». О. М. Трубачов про семасіологічний бік етимологічного аналізу писав: «тут ми змушені ... ґрунтувати свої теорії цілком на здоровому глузді», що на відміну від фонетичного та словотвірного аспекту, у

семантичному аналізу відсутня можливість об'єктивної перевірки результатів аналізу [204, с. 100]. Г. Якобсон вважає, що такі труднощі мають навпаки сприяти азартів науковця, надихати його на пошуки нових підходів дослідження. На думку вченого, значну увагу слід приділяти семантичному боку етимологічної проблеми, адже вирішення цього питання часто усуває формальну ізоляцію досліджуваного слова у той час, як можливість усунути семантичну ізоляцію за допомогою вирішення формальної проблеми набагато менша [241, с. 32]. На думку Ю. В. Откупщикова, значна кількість надійних індоєвропейських етимологій ґрунтуються не тільки на фонетичному та словотвірному аналізі, але й на майстерному використанні тих закономірностей, які виявляються в результаті семантичного аналізу [133, с. 194-195].

О. М. Трубачова також цікавить питання, на його думку, навіть більш актуальне: що дає етимологія для семантики? Він впевнений, що «ніяка інша лінгвістична дисципліна не збирає такої повноти інформації про значення слова, як етимологія, яка поєднує в цілях свого дослідження сучасні дані, писемну історію, дописемну реконструкцію та семантичну типологію» [212, с. 65]. Знання еволюції значення слова значно полегшує розуміння його сучасної природи та структури. Тому етимологічне тлумачення повинно цікавити спеціалістів із сучасної лінгвістичної семантики.

Продуктивним методом використання семантичних паралелей є етимологічний аналіз лексики однієї мови або групи споріднених мов за семантичними полями. Такий аналіз, на думку Ж. Ж. Варбот, є «найбільш доказовим, оскільки забезпечується мовна та історико-культурна однорідність матеріалу» [23, с. 34].

Цю ідею поділяють Б. А. Ольховіков та Ю. В. Рождественський. Для вилучення запозичень у досліджуваних мовах відповідно до даних етимології, зазначають вони, залучають ті семантичні поля, які представлені словами,

характерними для відповідного рівня розвитку культури: родинні терміни (терміни спорідненості), назви частин тіла, імена богів, назви елементів ландшафту та явищ природи, назви тварин, назви рослин, назви господарчого інвентаря тощо. Особливу групу складають дієслова та прикметники – слова зі значенням ознак предметів і явищ. У цьому шарі лексики також існує певна ієрархія: дієслова, які позначають почуття, рух і дії, а також прикметники, які позначають найпростіші якості та основні назви кольорів, складають базисну частину слів. Відносні прикметники та складні за утворенням прикметники, також як і складні дієслова, які позначають тонко диференційовані дії, вважаються словами більш культурного рівня [10, с. 275-276].

Таким чином, встановлюється хронологічна ієрархія семантичних полів – фактор надзвичайно важливий для історичного порівняння. Так, родинні терміни, назви частин тіла, назви частин ландшафту – хронологічно більш ранні семантичні поля, ніж система числівників. Система числівників – хронологічно більш раннє семантичне поле, ніж назви злаків і господарчого інвентаря.

Отже, порівнюючи лексику різних мов з урахуванням хронологічної ієрархії семантичних полів, можливо скласти уявлення про характер дивергенції мов і сформулювати гіпотезу про можливий ступінь спорідненості досліджуваних мов, виявити кількість систем, які необхідно реконструювати, в їхньому відношенні до реальних мов за принципом: чим ближча й чим «новіша» спільність лексики в семантичних полях, тим більш близькими є мови» [там же].

Більшість слів, як відомо, багатозначні. При запозиченні слів із мови в мову вони, як правило, втрачають частину своїх значень або, навпаки, набувають нових значень, яких не мали в рідній мові. Більш типовим є втрата частини значення, а також звуження значення слова, яке зазвичай пов'язане із заміною абстрактного значення більш конкретним. Наприклад, слово *балык* в тюркських мовах має значення «риба», *изюм* (üzüm) – «виноград», а відповідні

російські запозичення означають ‘в’ялена спинка червоної риби’ і ‘сушений виноград’. Слово англійського походження *дог* у російській мові означає не собаку взагалі, а лише певну породу собак, слово *пенальти* – не покарання взагалі, а лише одинадцятиметровий штрафний удар у футболі. Слово *пижон*, яке походить від французького *pigeon* [пижон] – ‘голуб’, в рідній мові має переносне значення ‘бевзень, йолоп’, та навряд чи можна там знайти звичне для нас значення «франт» [135, с. 119; 134, с. 223].

Ю. В. Откупщиков вважає природнім, що в процесі запозичення кожне слово, відірвавшись від свого рідного ґрунту, втрачає в мові-реципієнті будь-які семантичні та етимологічні зв’язки. При запозиченні слів не запозичуються їхні семантичні зв’язки, слово в мові-реципієнті залишається семантично самотнім і не має внутрішніх зв’язків з іншими близькими словами» [135, с. 75]. Іноді доводиться враховувати можливість переосмислення слова під впливом народної етимології, але в цілому Ю. В. Откупщиков припускає можливість того, що наявність у слова близьких семантичних та етимологічних зв’язків у одній мові за відсутністю таких в іншій є важливим критерієм при визначенні того, у якому напрямі відбувався процес запозичення.

Чи є припустимим говорити про системний характер семантичних змін? Якщо ні, слід визнати, що семасіологія, на відміну від фонетики та словотвору, не володіє будь-якими закономірностями, а це значить, що ніякого семасіологічного критерію для перевірки якості етимологічного дослідження не існує. Подібна точка зору була досить поширеною в лінгвістичній літературі. Проте ще в 1896 р. М. М. Покровський висловив думку про типовий характер семантичних змін: «слова з подібним значенням проходять подібну семасіологічну історію» [135, с. 48].

Хибне розуміння значення слова спричиняється до неслухняних інтерпретацій його етимології. У імені святого *Христофора* другий компонент –

фор має значення «той, що несе» (рос. *семафор* «той, що несе знак», *светофор* «той, що несе світло»), тобто *Христофор* – це «той, хто несе Христа». На основі цієї правильної інтерпретації імені святого була складена легенда, за якою Христофор взяв на себе зобов'язання переносити через річку мандрівників на своїх руках та плечах і якось йому довелося перенести немовля Христа, за що був прозваний *Христофором*. При такому тлумаченні компоненти слова були виокремлені правильно, але значення слова насправді зовсім інше: *Христофор* – це, дійсно, «той, хто несе Христа», але не на плечах, а в серці своєму [135, с 21].

Теоретичне обґрунтування семантичного критерію в галузі етимологічних досліджень було подане в методі ізосемантичних рядів. Суть цього методу, запропонованого С. С. Майзелем, можна звести до наступного: 1) порівняння слів з коренями *A* та *B* можна вважати достатньо обґрунтованим, якщо інші слова з коренями *C* та *B* повторюють ту ж саму асоціацію понять (зв'язок значень), яка встановлена між коренями *A* та *B*; 2) порівняння слів із коренями *A* та *B* можна вважати цілком обґрунтованим, якщо інше слово з коренем *C* має два значення, пов'язані одне з одним як значення *A* та *B*. У практиці етимологічних досліджень цей метод уже давно застосовується багатьма етимологами. Типовий, системний характер численних семантичних змін був установлений із достатньою надійністю. Як приклад одного з ізосемантичних рядів можна навести ряди: *плести, зв'язувати* → *плім* → *стіна*, д.-рус. *оплот*, лит. *siena*; *жевати, кусати* – *вудила* (лат. *frēnum*, нім. *Gebiß*, італ. *torso*, серб. *жвѣле*; *молоти, товкти, роздрібнювати* – *мука* (лит. *miltai*, серб. *млѐво*, д.-інд. *pistám*) або *молоти* – *мука*: араб. *dak-ka* «товкти» – *dakūk* «мука», євр. *māhak* «розбити» – *кемах* (з метатезою приголосних) «мука», рос. *толочь* — *толокно*, лат. *terō* – *triticum*, нім. *mahlen* — *Mehl*, д.-інд. *jī rnás* «розтертий» — лат. *grānum*, нім. *Korn*, ст.-слов. *зрьно* «зерно».

Наявність досить значної кількості ізосемантичних рядів дозволяє внести певну упорядкованість в етимологічні дослідження, виявити закономірності, урахування яких може наблизити чіткість семасіологічного аналізу до рівня аналізу фонетичного та словотвірного [135, с. 48].

Позитивні сторони методу ізосемантичних рядів достатньо очевидні. Цей метод дозволяє з суворою ретельністю підходити до семасіологічного аспекту етимологічного аналізу. До семантичних рядів можуть бути залученими матеріали не тільки споріднених мов, хоча специфіка останніх і відома спільність їх історичного розвитку зазвичай роблять «внутрішні» порівняння більш переконливими.

Не заперечуючи вагомого значення методу ізосемантичних рядів, Ю. В. Откупщиков вважає необхідним зазначити, що надзвичайна складність семантичних змін, багатозначність більшості слів у мові, фонетичні ускладнення та інші причини далеко не завжди дозволяють звести реконструйовану семантичну зміну до якогось певного типу. Тому, на думку Ю. В. Откупщикова, метод ізосемантичних рядів не може бути прийнятим як головний метод будь-якого етимологічного дослідження. Використання цього методу як «відправного пункту» етимологічного аналізу може спричинитися до вагомих помилок, змусивши дослідника знехтувати фонетичним і словотвірним аналізом досліджуваних слів. Конструювання ізосемантичних рядів припускає певну частку суб'єктивізму, особливо якщо воно не супроводжується чітким фонетичним і словотвірним аналізом досліджуваного матеріалу [149, с. 143].

Із розглянутих аспектів етимологічного дослідження Ю. В. Откупщиков уважав найбільш об'єктивним аспект словотвірний. На думку вченого, фонетичний критерій являє собою необхідну умову будь-якого етимологічного дослідження. Семантичний критерій – один з найважливіших засобів перевірки правильності тієї чи іншої етимології. Але як відправний пункт ці два критерії

допускають значну частку суб'єктивізму: порівняльно з словотвірним критерієм зближення слів на базі фонетичної або семантичної схожості часто спричиняється до того, що дослідник мимоволі нав'язує те чи інше рішення етимологічного завдання. У цьому відношенні словотвірний аналіз дозволяє розглядати етимологію слова з більшою часткою вірогідності.

У другій половині ХХ ст. склався такий вид дослідження, як монографічний етимологічний аналіз певної тематичної групи лексики. Серед фундаментальних праць з етимології, якщо виключити етимологічні словники, найбільш широко використовуються дослідження, здійснені за принципом тематичних груп (назви птах, риб, термінів роду тощо). Вивчення лексики за окремими тематичними групами є одним із можливих і визнаних шляхів етимологічного дослідження. Етимологічне дослідження тематичних груп лексики є одним з можливих і визнаних шляхів етимологічного дослідження [55, с. 54], краще дозволяє зрозуміти переходи значень і використовувати спостереження над семантичними закономірностями в інших близьких випадках.

На думку О. М. Трубачова, який розробці семантичного аспекту дослідження етимології приділяв особливу увагу [11, с. 29], семасіологічні матеріали мають бути повніше та більш систематично застосованими в етимологічних дослідженнях для їх інтенсивного розвитку [212, с. 101]. Глибоке розуміння сучасного значення слова є його реконструкція, яка є основою компаративістики. Щоб бути дійсно реальною, реконструкція повнозначних елементів мови має бути не тільки реконструкцією форми, але й реконструкцією значення. Етимологічне значення слова важливе не тільки для розуміння історії слова, але і є ключовим для розуміння його сучасної семантики. Так, семема «птах» включає сему «летіти», що здається простим і логічним. Проте в різних мовах слова зі значенням «птах», як правило, не пов'язані своїм походженням зі словом «летіти»: слов. **pъtakъ* / **pъtica* – але **leteti*, нім. *Vogel* – але *fliegen*, англ.

bird – але *fly*, лат. *avis* – але *volare* (відповідно фр. *oiseau* – але *voler*), гр. *ὄρνις* – але *πέτομαι*, лит. *paukštis* – але *skristi*, угорськ. *madár* –але. *szállni*. Причина полягає в іншому, ніж наше, розумінні давніх людей птаха [212, с. 116]. Головне, що кидалося в очі давнім людям у птахів, – це, скоріше, спосіб виведення потомства (несення яєць, висиджування пташенят). Етимологізація основної германської назви птаха спричиняється до **flug-* (*fliegen*) і реконструкції **flig-la*. Архаїчним і вихідним є форма та значення ранньовісхіднонімецького *fugel* «зародкова пляма в яєчному білку». Германське похідне **fug-la*, імовірно, споріднене формально й семантично з рос. діал. *пуга* «тупий кінець яйця», гр. *πυη* «сідниця», пор. укр. *гузка* «тупий кінець яйця» – *гуз(но)* [212, с. 117].

Оригінальна англійська назва птаха *bird* визнається «*of uncertain origin*», незважаючи на те, що семантична й генетична еволюція слова відома: д.-англ. *bridd* «пташеня», *breed* «вирощувати», *brood* «висиджувати (яйця)», нім. *brüten* – те ж саме. Таким чином, давнім значенням лексеми «птах» було «дитинча, вигодованець», а не «літун, той, хто літає» [212, с. 118].

Сучасні мовознавці дотримуються думки, що етимологія та пов'язана з нею реконструкція давнього значення є важливою не тільки безпосередньо для дослідження історичного розвитку слова, але й для повного адекватного аналізу сучасного значення слова. Розуміння й використання багатств семантичної діяльності дозволить пояснити використання й значення слів у різні епохи.

І. В. Абаєв зазначав, що семантичний критерій вимагає від етимолога великої уваги не тільки до зовнішнього (фонетичного та морфологічного) боку порівнюваних слів, але й до смислового боку. Широке застосування історико-семасіологічного матеріалу з різних мов, не тільки споріднених, надає етимологічним поясненням таку ж переконливість, яку вони мають із боку формальних досліджень. Розглядаючи осет. *coesgom* (*coeskom*) «лице» як сполучення із *coest* «глаз» та *kom* «рот», слід виходити не тільки з того факту, що

воно не суперечить нормам осетинської фонетики та словотворення, але й спиратись на факти інших мов, де поняття «лице» виражене таким же способом, наприклад, аварське *berkal* «лице» із *ber* «глаз» і *kal* «рот» [1, с. 553; 3, с. 62; 4, с. 78].

На необхідність зважувати на «деякі особливі фактори лексичних змін» при етимологічному аналізі вказує П. Я. Черних, автор «Историко-этимологического словаря современного русского языка». По-перше, це роль експресивного фактора в процесі словотворення. У методологічних статтях із питань етимології звичайно стверджують відносно семантичної сторони, що значення порівнюваних слів можуть розрізнятись тільки в певних рамках: пор. рос. *gorod* «місто» із ст.-слов. **gordъ* при укр. *goród*, нім. *Garten* «сад». У дійсності ж це ствердження підлягає суттєвим випробуванням через те, що можливі зміни значень під впливом експресивних факторів. Наприклад, ст.-слов. **noga* «нога» є новоутворенням у старослов'янській прамові (пор. і.-євр. **pěd* «нога», лат. *pēs*, род. в. *pēdis*). Вірогідно, спочатку воно значило щось на зразок «копито» (пор. ст.-слов. **nogьть* при лит. **nagá* «копито», «ніготь») і як назва ноги (людини) було експресивним словом. Такі випадки вносять плутанину в етимологічні дослідження. П. Я. Черних наголошує, що значення експресивного моменту в словотворенні не слід перебільшувати, але було б нерозумним зовсім ігнорувати цей немаловажний фактор лексичних змін [279, с. 16].

Крім фактора експресії, яка затемнює етимологію багатьох слів і змушує шукати в інших мовах паралелі для слів, які знаходяться далеко за межами тієї фонетично й семантично пов'язаної групи певної мови, до якої належить досліджуване слово, П. Я. Черних вказує на інші «перешкоди», які ускладнюють встановлення первісного морфологічного складу того чи іншого слова, виокремлення його кореня, визначення вихідного значення. Сюди належить і таке явище, як «народна етимологія», під яку підлягають найчастіше запозичені

слова. Запозичені слова часто підлягають переосмисленню внаслідок зближення з співзвучними знайомими словами, набувають нового морфологічного вигляду й нового відтінку значення або навіть нового значення й виглядають як незапозичені слова, примикаючи до певного (питомого) кореневого гнізда (д.-рус. *верста* < нім. *Werkstatt* «майстерня», *палисад* (у говорах *полусад*) < фр. *palissade* «огорожа», «частокіл» [там же]).

Учений застерігає, що випадки «народної етимології» іноді складно відрізнити від випадків калькування іноземних слів: *влияние* «вплив» (< франц. *influence*, лат. *influere* «втікати», «впадати», «вливатись»). Крім народної етимології та калькування слід також пам'ятати про контамінацію або змішування, гібридизацію слів. Так, рос. *луг* виникло внаслідок контамінації ст.-слов. **lok* (пор. укр. *лукá*, польськ. *laka* та ін.), ст.-слов. *логъ* «лощина» (пор. д.-рус. *логъ*, корінь *лег-*: *лог-*), а пізніше (у XVII ст.) – утворення рос. *дюжина* на ґрунті схрещення фр. *douzaine* з рос. *дюжий* [м'яке *д* у *дюжий* (із *дужий*), напевне, також є результатом схрещення кореня *дуг-* (із **dog-*) з *дяг-* (із **deg-*); пор. діалектне *дяглый* «здоровий» [там же]).

Труднощі, які виникають при встановленні звукової та семантичної історії слів, викликають скептицизм до етимологічних досліджень узагалі. Але, якщо в етимологічному дослідженні залишається багато сумнівного та ненадійного, то це значить тільки, що методи цієї роботи не досконалі й потребують їх покращення. Як було показано вище, фонетичні, словотвірні та семантичні зміни слова часто входять у відповідні системні ряди. Проте в історії кожного окремого слова системні зміни переплітаються так складно, а іноді й так неочікувано, що дати якийсь універсальний «рецепт» для етимологічного дослідження неможливо. Етимологія кожного окремого слова вимагає індивідуального підходу. Виявити в слові сліди системних явищ зазвичай буває дуже складно. Перш ніж дати якість більш або менш надійне пояснення, іноді

доводиться відмовлятися від десятків майже закінчених етимологій. Якщо при доказі будь-якої етимології дослідник спирається на якийсь один критерій, він ніколи не має забувати про інші можливості, приймаючи до уваги не тільки ті, які вже висказані в літературі, але й потенційні контраргументи.

В. І. Абаєв писав: «Залишається незаперечним фактом, що все порівняльно-історичне мовознавство народилось з етимологій, росло на етимологіях, будується значною мірою на етимологіях» [1, с. 555; 3, с. 63; 4, с. 79]. Етимологічні дослідження положили початок мовознавству як науці. Успішний розвиток порівняльно-історичного мовознавства став можливим тому, що, при всій складності та різноманітності мовних явищ і процесів, виявились певні закономірності у звукових, морфологічних і семантичних відповідностях. Без таких відповідностей не існувало б і порівняльно-історичне мовознавство.

3.4. Екстралінгвальні критерії

Однією з важливих характерних рис сучасної лінгвістики є перехід від дослідження внутрішньосистемних мовних зв'язків до вивчення мовних явищ у більш широкому розумінні, тобто до аналізу зв'язку між мовою, людською свідомістю та оточуючим світом. Вивчаючи значення лексичної одиниці, дослідник отримує доступ до інформації, яка зберігається в пам'яті носіїв мови. Більш того, аналіз семантики окремого слова на різних часових етапах його існування дає можливість простежити еволюцію як самого значення, так і пов'язаних зі значенням екстралінгвальних аспектів [259259; 260260]. Етимологізація давніх шарів індоєвропейської лексики тісно пов'язана з такою важливою проблемою, як взаємозв'язок мови з давньою матеріальною і духовною культурою [133, с. 203]. При дослідженні етимології слова науковці мають враховувати екстралінгвальний аспект, досвід лінгвістичної географії [32, с. 49], звертатися до реалій, використовувати знання в різних галузях діяльності

та історії людства. Необхідно добре уявляти собі світ реалій, які стоять за словами, історію цих предметів, явищ і понять, які ці слова позначають. Таким чином, етимологія знаходиться в тісному зв'язку з іншими науками – історією, економікою, історією культури, природознавчими науками.

У сучасному мовознавстві основними критеріями, пов'язаними з вивченням екстралінгвальних факторів, більшість учених вважають **хронологічний, лінгво-географічний, історико-культурний** [155, с. 174-208; 133, с. 200-204; 135, с. 75-76; 150, с. 154]. Слід зазначити, що ці критерії так тісно переплітаються, що розглядати кожний з них окремо не видається доцільним. Адже для встановлення цілісної картини історичного розвитку слова необхідно здійснити комплексний аналіз змін форм та значення цього слова в часі та просторі, тобто дослідити, коли й у яких мовах або діалектах вживалося певне слово та які форми й значення воно мало в певний час на певному просторі.

Включення іншомовних слів у мову відбувається, перш за все, унаслідок певної необхідності. Тому мова найчастіше запозичує слова, які відповідають тим поняттям, які ще не мають назв у цій мові. На цей факт звернули свою увагу ще молодограматиками. Г. Пауль у праці «Принципи історії мови» писав, що поняття та його назва, як правило, запозичуються одночасно із одного джерела. Серед таких, які найчастіше запозичуються, учений виділяє географічні назви, а також назви товарів, які ввозяться з інших країн. Назви природних продуктів можуть переходити в мови з достатньо розвинутою культурою, у той же час ввезення готового товару – а відповідно, і запозичення його назв – свідчить про певну перевагу народу, який їх виготовляє [152, с. 462].

Це в ще більшій мірі, на думку вченого, стосується технічних наук, наукових, релігійних і політичних понять; для їхнього переходу в інші мови така перевага є необхідною умовою. Інтенсивний культурний вплив з боку іншого

народу майже завжди спричиняється до притоку іншомовних слів. Існує ще одна необхідність, яка може стати причиною запозичення із більш низької сфери: необхідність виразити словами побут іншого народу. Запозичення іншомовного матеріалу спостерігається у випадках, коли іноземна мова та культура поважаються більше, ніж рідні, унаслідок чого мова, багата на іншомовні слова та звороти, вважається ознакою світськості та витонченого смаку [152, с. 462].

Міркування молодограматиків щодо причин запозичень знаходили підтримку в усіх наступних поколіннях мовознавців. Б. А. Ольховіков додає, що особливе місце в процесі оновлення словника належить запозиченню політичної лексики, що обумовлено глобалізацією сучасного світу, розвитком інформаційно- комунікаційних систем, інтеграцією культур народів [10, с. 200].

Найбільш плідно ідея дослідження слів у їхньому зв'язку з відповідними реаліями вивчалася представниками школи слів та речей (Г. Шухардт, Р. Мерінгер). Дослідження слів та речей вимагало співтовариства лінгвістів з істориками, археологами, культурологами. У межах школи були отримані результати у вивченні історичної лексикології різних мов, більшою мірою в індоєвропейських. Проте школа не склала чіткої методики дослідження. Якщо молодограматика, звужуючи та схематизуючи свій об'єкт дослідження, розробили для його вивчення чітку методику, то вивчення слів та речей розпалося на дослідження окремих елементів лексичної системи, що спричинилося до ще більшої, ніж то було в молодограматиків, атомізації об'єкта лінгвістики.

Чіткого використання історико-культурного, географічного та хронологічного аспекту у своїх етимологічних дослідженнях дотримувалися неолінгвісти, які вказували на умовність та безпідставність чітких меж між мовами та етапами розвитку мов, зазначених лінгвістичною наукою. У центрі досліджень неолінгвістів – ареальні дослідження, лінгвістична географія,

вивчення мовних контактів і мовних союзів. В. Пізані вказував на необхідність комплексного застосування усіх критеріїв, які мають підтверджувати та доповнювати один одного. Для прикладу учений пропонує етимологічне тлумачення гр. *κάνναβις* «конопля». Отже, це слово відтворюється в латинській як *cannabis*, у англосаксонській як *hæper*, у давньоверхньонімецькій як *hanaf*. Із формального погляду ці слова могли б походити від і.-є. **kannabis*. Проте відомо, що про коноплю греки дізнались тільки наприкінці V ст. від скіфів; Геродот говорить про неї як про річ маловідому. Тому народності, які розмовляли на «індоєвропейській мові», не могли знати цієї рослини, яка разом зі своєю назвою прийшла з Греції в Рим і була занесена грецькими колоністами у південну Галію; її плантації на Роні були відомі ще в III ст. до н. е. Від галлів її отримали германці, це значить, що перехід *k>h*, *b>p* і (звідки, пізніше, нім. *f*) у германських діалектах мав місце після включення слова у вигляді *kannabis* «конопля», яке потім могло зазнати таких же змін, як й інші слова прямого індоєвропейського походження [155, с. 64; 150, с. 154].

Ще один приклад, подібний розглянутому: лат. *vīnum* «вино» відповідає в грецькій мові *οἶνος*, (*Φοῖνος*), у вірменській *gini*, в албанській *venë*, причому всі ці слова з формальної точки зору згідно з фонетичними законами могли б походити з праіндоєвропейської лексеми **uoino* (вірменське – **uoin-io-*, албанське – **uoinā*). Але вино є середземноморським продуктом, і на території, де ми собі уявляємо існування індоєвропейських діалектів, виноградна лоза не прививалася. В усякому разі можна думати, що й саме поняття, і відповідне слово проникли в ці діалекти з іншомовного півдня в дуже давні часи. Однак той факт, що з індоєвропейських мов це слово знають тільки ті з них, які дійшли до Середземного моря, а, з іншого боку, воно зустрічається й у семітських мовах (араб. і ефіоп. *wain*, давн.-євр. *jajin*, ассир. *inu*), демонструє, що вказане слово було засвоєно там цими індоєвропейськими мовами [155, с. 64-65].

Отже, в лінгвістиці ХХ ст. теза про необхідність усебічного аналізу (як лінгвістичного, так і такого, що виходить поза межі власне мовознавства) лексичного матеріалу визнається ключовою в етимологічних дослідженнях. Важливість урахування фактів лінгвогеографії в працях історико-лексикологічного та етимологічного характеру усвідомлена вже давно. Вихідним при цьому вважають твердження, відповідно до якого сучасний лінгвістичний ландшафт, представлений на діалектологічних картах, можна розглядати як аналог часової послідовності етапів розвитку певної системи [76, с. 79].

«Етимолог, який захотів би обмежитися вивченням тільки лише мови, безумовно, пішов би неправильним шляхом. Етимологія – комплексна наука, більш комплексна, ніж будь-яка інша галузь лінгвістики. Дослідження слова має завжди супроводжуватися вивченням відповідного поняття, а значить – і реалії; отже, необхідно враховувати досягнення археології, етнографії, фольклору, економічної та навіть політичної історії країни» [14, с. 63]. Із цим твердженням Г. Барци погоджуються всі сучасні мовознавці.

Г. Барци зазначає, що одним із найважливіших методологічних принципів є намагання досліджувати слово в невід'ємному зв'язку з його внутрішньою історією, не вдовольняючись його існуючою формою та сучасним значенням. Щоб установити всі фонетичні та семантичні варіанти, якими слово було представлено протягом історії, необхідно отримати із історичних пам'яток усі історичні дані щодо цього слова [14, с. 62].

Таких же міркувань дотримується В. І. Абаєв зазначаючи, що лексика відображає не тільки сучасні реалії, але й реалії минулого. Від етимології очікують розкриття цих забутих зв'язків. У проблемі «лексика та реалії», за твердженням науковця, етимологічна наука виходить за межі лінгвістики у

вужькому її розумінні та стає наукою історико-культурною, а здобуті нею результати отримують широкий загальнозначущий інтерес [2, с. 23].

Цю тезу В. І. Абаєв підтверджує етимологічною розвідкою лат. *cuprum* «мідь», яке витіснило давню назву міді *aes*, що було спричиненим, на переконання вченого, ввезенням продукту з Кипру (гр. *Κύπρος*). Із латинською назвою пов'язані спадкові ісп. *cobre*, фр. *cuivre*. Від латинського походить германська група: англ. *copper*, нім. *Kupfer* та ін. Слов. *мѣдь* походить від назви країни Мідії (гр. *Μηδία*) через те, що давні слов'яни отримували мідь звідти. Вірність цієї етимології повністю підтверджується археологічним матеріалом. Для давніх слов'ян, на території яких не існувало міднорудного видобутку, джерелом отримання мідної сировини був Південний Кавказ, тобто «Мідія». За утворенням слов. *мѣдь* належить до одного ряду з іншими характерними для давньослов'янської короткими етнографічними назвами жіночого роду на *-ь* як *Русь*, *чудь*, *водь*, *змудь*, *весь*, *емь*, *сумь*, *пермь*, *скуфь* (скіфи) та ін. За утворенням *Мѣдь* належить до пізнішого *Мідія*, як *Русь* до пізнішого *Россия*, *Скуфь* до пізнішого *Скифия* [2, с. 23-24].

Ю. В. Откупщиков зазначає, що першорядне значення при етимологізації запозичень має визначення часу й ареалу, у якому зустрічається слово, що етимологізується, або його фонетичні чи словотвірні ознаки. Це має особливе значення, якщо мова йде про запозичення в умовах двомовності. Зрозуміло, що такі запозичення могли бути тільки там і тоді, де й коли реально та гіпотетично існувала двомовність [135, с. 75].

Багатий досвід лінгвістичних учень та власні етимологічні дослідження матеріалу слов'янських мов дозволили О. І. Іліаді запропонувати схематичний план аналізу для дослідника-етимолога. Учений зазначає, що для встановлення генезису запозичених елементів слов'янського словника необхідно мати уяву про контакти слов'ян з іншими народами в різних ареалах різного часу. Ці

контакти засвідчені та підтверджені не тільки авторами середньовічних історичних хронік, посібників із географії або археологічними фактами, але й лінгвістично, тобто низкою обґрунтованих етимологій. Визначення певної групи іноземних елементів слов'янської лексики та їхнього джерела дає можливість окреслити коло давньої мовної взаємодії, що дозволяє зазначити орієнтири, на які слід звертати увагу в пошуках іноземної ідіоми, із якої прийшло певне слово [73, с. 179]. Підбір матеріалу для етимологічного дослідження кожної окремої лексеми передбачає як одну з обов'язкових умов вивчення території, на якій функціонує слово. При аналізі конкретного слова для початку О. І. Іліаді пропонує виконати таку послідовність дій.

- Установити коло його буквальних відповідностей у контактних діалектах у межах однієї мови.
- Перевірити на предмет наявності аналогічних форм в інших, віддалених, говорах і, зрештою, у говорах сусідніх і віддалених мов.
- Пошук етимологічно-тотожних основ у інших індоєвропейських мовах, що надалі дозволить точно встановити хронологію досліджуваного слова [73, с. 174].

Таку послідовність у дослідженні етимології слів визнають правильною й інші сучасні мовознавці. Так, Ю. В. Откупщиков наголошує, що використання географічного критерію при визначенні джерела та напрямку запозичення має кілька аспектів. По-перше, необхідно враховувати, у яких саме діалектах засвідчене слово, яке досліджується. Вузька регіональна обмеженість дозволяє вірогідно шукати джерело запозичення в мовах, із якими контактують (або контактували) певні діалекти. По-друге, за наявністю здогадно єдиного вихідного слова в різних мовах того чи іншого ареалу аналізу мають підлягати ареал цього слова в першій мові, а також ареал відповідного слова в другій мові та в споріднених із нею мовах. Зазвичай запозичення відбувається в напрямку із

мови, у якій воно широко розповсюджене (і навіть засвідчене в споріднених мовах), у мову, де воно зустрічається лише в прилеглих діалектах або не засвідчене в споріднених мовах [135, с. 75]. Ці ж ідеї були вже присутні в працях Р. Раска (див. 2.2.2).

Отже, етимологія несе чималу культурну інформацію. Структурно-етимологічні співпадиння фонетичного, морфологічного, лексико-семантичного та словотвірного рівнів мають важливе й навіть принципове значення для встановлення характеру та ступеню спорідненості між окремими ареалами індоєвропейської мовної області, а також для визначення довготривалості лінгвоетнічних контактів після розпаду первісної індоєвропейської етнолінгвістичної спільності [51, с. 50]. О. М. Трубачов стверджує, що співвідношення питомого й запозиченого в лексиці, яке виявляється унаслідок етимологічних досліджень, свідчать про міжмовні та етнічні контакти. Етимологічне розкриття внутрішньої форми запозичення завжди повчальне (пор. рос. *анекдот* і його грецьке першоджерело *ἀνέχδοτα* «невиданий, неопублікований»). Нові запозичення можуть мати незрозумілу етимологію. Наприклад, слово *нейлон* походить від англ. *nylon*, яке документально з'явилося у 30-х рр. ХХ ст., але походження його невідоме (припускається аббревіатура з різних компонентів) [212, с. 63; 150, с. 154].

На особливе значення врахування екстралінгвального аспекту при етимологізації слів, які були запозичені з мови в мову разом із відповідними реаліями в результаті виникнення та розповсюдження технічного прогресу, торгівлі, міжнаціональних контактів, вказував Ю. В. Откупщиков. Назви знарядь праці, виробів, металів, тварин, рослин, релігійних обрядів і звичаїв – далеко неповний перелік слів, які запозичуються разом із реаліями [135, с. 76].

Наприклад, чимало слів, пов'язаних із конярством, були запозичені в російську мову зі сходу, а точніше, – з тюрко-монгольських мов. Серед цих перш

за все можна назвати слово *лошадь*, а також деякі назви мастей (*буланный, мухортый, каурый* та ін.). Тому Ю. В. Откупщиков має сумніви щодо етимології слова *мерин* в етимологічному словнику О. Г. Преображенського як такого, що прийшло в російську мову з півночі – від варягів [272, с. 528]. На думку Ю. В. Откупщикова, слово *мерин* також проникло в російську мову зі сходу – із монгольських мов: монг. *морь*, д.-монг. *morin*, калм. *morin* ‘кінь’.

Потрапивши до іншої мови, такі слова можуть настільки адаптуватися за фонетичною та словотвірною структурами, що тільки ретельний аналіз історії культури може допомогти виділити такі запозичення зі словарного складу мови-реципієнта [135, с. 76].

Якщо запозичена лексика зазнає певних фонетичних змін, це дозволяє віднести їх до періоду після початку контактів. Наприклад, другу палаталізацію в слов'янських мовах слід датувати часом не раніше початку контактів із германцями, які прийняли християнство: ст.-слов. *цръкы*, д.-рус. *църкы*, польськ. *cerkiew* і т. д. *kirik(o)* або давньобаварського *kirk(o)* [278, с. 300].

Цю тезу підтверджують С. А. Бурлак та С. А. Старостін, відзначаючи, що хронологічну інформацію можуть надати лише ті фонетичні зміни, які не можна пояснити як фонетичну адаптацію запозичень. Так, різниця між тохарським словом *ptankat* «Будда (бог)» і його санскритським джерелом *Buddha* «Будда» не можуть свідчити про те, що перехід дзвінких та дзвінких придихових приголосних у глухі відбувся в тохарській досить пізно (після проникнення буддизму в Китайський Туркестан), оскільки дзвінких приголосних у тохарській мові не було й у більш пізню епоху. Відповідно, слово *Buddha* не могло бути переданим формою, яка включала дзвінкі приголосні [19, с. 81].

Отже, у практиці встановлення запозиченого характеру слова та визначення напрямку та конкретних шляхів запозичення, більшою мірою доводиться користуватись не одним певним критерієм, а їх сукупністю. При

цьому важливо пам'ятати, що ця сукупність не є простою сумою окремих критеріїв, адже вони, з одного боку, являють собою нерозривну єдність, а з другого – знаходяться між собою в складних суперечних відносинах. Ця обставина надзвичайно ускладнює комплексний етимологічний аналіз запозиченої лексики [135, с. 76; 149, с. 144]. Ж. Ж. Варбот зазначає, що особливістю етимології як галузі історичної лексикології є комплексний характер її методики, що вимагає від дослідника поєднання різних аспектів лінгвістичного аналізу (фонетичного, фонологічного, морфонологічного, словотвірного, синтаксичного, семантичного) і використання досвіду інших наук (перш за все соціальних: історії, етнографії, соціології та ін.) [24, с. 3] Наприкінці хочеться навести такі слова чеського лінгвіста Л. Кіша: «Загальна методика етимологічних досліджень не може бути панацеєю, яка б допомагала в усіх важких випадках і звільнила б дослідника від обов'язку всебічного аналізу фактів і самостійного судження» [75, с. 70].

На довершення всього, про що говорилося, розглянемо використання описаних критеріїв у їх практичному застосуванні, на прикладі етимологізації лит. *káušas* та рос. *ковш* «ківш», запропонованої Ю. В. Откупщиковим.

Ці два слова не можуть бути спорідненими, оскільки вони не відображають балто-слов'янських фонетичних відповідностей (литовському *káušas* закономірно в російській мові мало б відповідати слово **кус*). У той же час їх можна порівнювати, якщо припустити фонетичну субституцію в процесі запозичення. Тоді постає питання: хто в кого запозичував? Деякі етимологи вважають, що рос. *ковш* (як й укр. *ківш*, польськ. *kousz*) було запозиченим із литовської мови [276, с. 273]. Інші наполягають на тому, що процес запозичення відбувався у зворотному напрямі. Для вирішення цієї проблеми звернемося до розглянутих раніше критеріїв.

а) За своєю фонетичною структурою *káušas* є типовим литовським словом. Сполучення звуків *-auš-, kauš-, -rauš-, tauš-* або (дзвінкий варіант) *bauž-, -dauž-, gauž-* широко представлені в литовських коренях. У той же час у російській мові не є типовими кореневі слова на *-овш-, ковш-, повш-, товш-, бовш-* або *бовж-* і т. ін. Одне з небагатьох слів схожого типу – рос. діал. *ловж (ловжа)* – це запозичення з литовської мови [276, с. 509]. Отже, фонетична форма лит. *káušas* та рос. *ковш* свідчить про питомий характер першого слова й запозичений – другого [135, с. 77-80].

б) У семантичному плані слово *ковш* у східнослов'янських мовах (також як і в польській) ізольоване, тобто не має зв'язків. Навпаки, у балтійських мовах лит. *káušas* і лтс. *kaũss* – це не тільки «ківш», але й «череп». Давність останнього значення підтверджується тим, що й у литовській, і в латиській мові існують слова *káušas (kaũss)* зі значенням «череп»: лит. *pakáušis*, лтс. *pakausis* «потилиця» (букв. «при черепі»). По-друге, поряд з іменником *káušas* «ківш» у литовській мові існує дієслово *kaũšti* «п'янити». Усі ці факти свідчать про те, що лит. *káušas* має на балтійському ґрунті широкі семантичні зв'язки, яких немає в російського слова *ковш*. Це також важливий аргумент на користь того, що слово запозичене з литовської мови.

в) Спроби етимологізувати слово *ковш* на слов'янській основі М. Фасмер заперечує як безпідставні [276, с. 273]. У той же час лит. *káušas* має надійні відповідності в споріднених і.-євр. мовах (пор. лат. *saucum* «кубок», д.-гр. *χαυχιον* «чаша» та ін.). Очевидно, що до цих відповідностей не можна віднести рос. *ковш*. Етимологічно лит. *káušas* пов'язане з такими литовськими дієсловами, як *káuti* «рубити, вирубати» та *kaũšti* «видовбувати» й первісно це слово позначало видовбаний із дерева жбан (пор. рос. діал. *долбуша, долбленка*). Таким чином, і в цьому випадкові виявляється запозичений характер російського слова *ковш* [135, с. 77-80].

г) Словотворні (як і семантичні) зв'язки в рос. *ковш* відсутні. Спроба пов'язати його етимологічно з російським словом *ковать* не виправдала себе як за семантичним, так і за слововірним критерієм (відсутність моделі типу *ковать* → *ковш*). Не пояснюються на слов'янській основі й слововірні зв'язки між словами *ковш* та *кувшин* (із *ковшин, пор. *кувалда* із *ковалда). Проте в литовській мові існує досить поширена слововірна модель на *-inas*, яка робить зрозумілими відношення між словами *ковш* та *кувшин* (пор. лит. *vaikas* «дитина» та *vaikinas* «парубок», букв. «велика дитина»). Цей та наведені вище приклади (лит. *prakaušis* «потилиця», *kaušti* «п'яніти») свідчать про те, що лит. *kaušas* має в литовській мові широкі слововірні зв'язки, яких не має рос. *ковш* [135, с. 77-80].

д) Географічний критерій свідчить про питомий характер балтійської назви ковша, яка була запозичена в низку слов'янських мов. Наявність цього слова в обох сучасній балтійських мовах, а також наявність його відповідностей у латинській, грецькій і давньоіндійській свідчить про спільнобалтійське (і навіть індоєвропейське) походження лит. *kaušas*. Стосовно рос. *ковш*, то це слово не є спільнослов'янським. Воно засвідчене саме в тому ареалі, у якому поширеними є балтійські запозичення: польська, білоруська, російська і (у меншій мірі) українська. У писемних пам'ятках цих мов слово *ковш* (*kousz*) найчастіше зустрічається в документах так званої Литовсько-руської держави [135, с. 77-80].

е) Гіпотеза про запозичення лит. *kaušas* зі слов'янського джерела натикається на нездолані хронологічні труднощі. Якщо слово *ковш* дійсно було запозиченим зі сходу, то таке запозичення має бути порівняно пізнім, у всякому випадку не спільнослов'янським. Після цього це слово було запозиченим у балтійські мови, де воно набуло «нового» (а насправді дуже давнього) значення «череп», яке невідоме ні для слов'янських, ні для східних мов. Від запозиченого

слова в його «новому» значенні в литовській та латиській мовах утворилися похідні зі значенням «потилиця». У «новому» слові з'явилося давнє, яке вже втратило свою продуктивність, чергування **e/*o* (як то *везу/воз, пеку/опока*): *kiáušas/káušas* «череп», а також дуже архаїчна риса, яка виявляється в непослідовному відображенні індоєвропейського **k'*: *kauk-* та *kauš* (так як, наприклад, *piřkti* «купляти» й *piřšti* «сватати», букв. «купляти наречену»). Таким чином, ця гіпотеза не знаходить підтвердження й із погляду хронології мовних явищ. Усі ці ознаки, які свідчать про надзвичайно давню балтійську назву ковша, суперечать гіпотезі про запозичення в цьому випадку зі слов'янських мов у балтійські.

Поряд із виключним архаїзмом балтійського мовного матеріалу слід зазначити, що пізнє поширення слова *ковш* у низку діалектів російської мови підтверджене в писемних пам'ятках, записаних також і у ХХ ст. Так, в «Атласі руських народних говорів центральних областей на схід від Москви» зазначено, що в більшості досліджених пунктів слово *корець* вважається старим, а *ковш* – це «нове слово» [135, с. 77-80].

є) Нарешті, стосовно культурно-історичних реалій, необхідно зазначити, що слово *ковш* належить до тієї групи лексики, яка широко представлена серед слов'янських слів балтійського походження, поширених у тому ж ареалі (польський, білоруський, руський, частково – український). Це стосується слів, пов'язаних з працею тесляра, з різними процесами обробки дерева: блр. *дойліда* «тесляр», рос. (включаючи діалектні слова) *деготь, пакля, жлукто* «діжка для прання білизни», *шуло* «стовп», *склют* «тесло» та ін. – усі ці слова запозичені у російську мову та її діалекти з литовської мови. Треба зазначити, що слова *ковш, ендова, жлукто* належать одній семантичній групі слів, які позначають різні дерев'яні ємності.

Отже, відповідно до усіх без винятку критеріїв, можна стверджувати про напрям запозичення лит. *káušas* та рос. *ковш* «ківш» з литовської мови в російську. Слід думати, що ще до утворення Великого князівства Литовського в умовах двомовності литовське слово *káušas* у значенні «ківш» було запозиченим у діалекти давньопольської та давньоруської мов. У польській мові слово так і залишилося діалектним, а д.-рус. *ковшь* після розділу давньоруської на російську, білоруську та українську набуло в кожній із цих мов широке розповсюдження. Пізніше воно ввійшло у відповідні літературні мови, проте сліди порівняно пізнього розповсюдження цього слова до цього часу можна знайти в діалектах російської мови [135, с. 77-80].

3.5. Висновки

Упродовж тривалого часу методику етимологічного дослідження запозичених слів удосконалювали й уточнювали вчені-індоевропейці багатьох поколінь. Незважаючи на певні розбіжності в поглядах щодо розглядуваної проблеми, практика лінгвістів, які займалися її вивченням, дозволяє чітко визначити критерії та окреслити процедуру етимологічного аналізу. Віддаючи пріоритет різним критеріям, всі етимологи визнавали важливість формальних ознак і змін, яких зазнало слово у своєму розвитку. Саме нетиповість фонетичних і морфологічних рис слова вказує насамперед на його запозичений характер. Проте лише комплексний аналіз слова у його історичному розвитку з урахуванням того, яким чином змінювалися його форма й значення, із залученням екстралінгвальних фактів географічного та хронологічного аспекту, із ретельним вивченням історичних довідок про культуру народів, у чиїх мовах вживалося це слово, може надати певні гарантії надійності етимологічного рішення.

Основними доцільно вважати такі критерії етимологічного дослідження запозичень: 1) фонетичний; 2) словотвірний; 3) семантико-етимологічний; 4) екстралінгвальні критерії (хронологічний, лінгво-географічний, історико-культурний). Ці критерії визнаються як надійними засобами перевірки вірогідності встановленої етимології, так і відправним пунктом у дослідженні лексичного матеріалу.

Науковий досвід демонструє успішне застосування цих критеріїв у лінгвістичній практиці. Відкриття фонетичних законів засновниками порівняльно-історичного мовознавства стало поштовхом до значних досліджень у галузі мовознавства та спричинилося до наукового вивчення мови, встановлення твердих закономірностей та принципів, які діють в етимології. Під впливом досягнень Р. Раска, Я. Грімма, Я. Бредсдорфа, О. Х. Востокова, А. Ф. Потта, Г. Курціуса, А. Шлейхера, Г. Грассмана цілий ряд лінгвістів XIX ст. – початку XX ст. (К. Вернер, Г. Шухардт, О. О. Потебня, П. Ф. Фортунатов, І. О. Бодуен де Куртене та ін.) присвятили свої дослідження вивченню та встановленню чітких фонетичних відповідностей в індоєвропейських мовах, які відтоді лежать в основі будь-якого етимологічного дослідження. Твердження про чітке дотримання системи фонетичних відповідностей як обов'язкової умови етимологічних досліджень, які виходять за межі однієї мови, визнають усі мовознавці XX ст. – початку XXI ст. (В. Пізані, О. Семереньї, О. М. Трубачов, В. М. Топоров, Ю. В. Откупщиков, В. К. Журавльов, Ж. Ж. Варбот, В. І. Абаєв та ін.).

Формальний бік дослідження етимології слова, крім фонетичних досліджень, передбачає вивчення словотвірних системних рядів, що також є запорукою доказовості встановленої реконструкції. Значну увагу аналізу історичної мінливості морфологічної структури слова приділяли вчені Казанської та Московської лінгвістичних шкіл.

Ю. В. Откупщиков вважав, що саме словотвірний критерій відрізняється найбільшою об'єктивністю. Віддаючи перевагу різним критеріям, сучасні мовознавці визнають необхідність використання словотвірного критерія як гаранту вірогідності встановленого етимологічного тлумачення слова.

Проте вивчення лише формального боку лексики не може гарантувати повністю надійного результату в етимологічних дослідженнях. Важливість семантичного аспекту для встановлення етимології слова відзначав ще Р. Раск, що першим розмежував класи слів, які мають значення для компаративістики. Ідеї засновників порівняльно-історичного мовознавства спричинилися до подальших досліджень. Вивчення лексики тісно пов'язується з дослідженням семантики слів. На початку ХХ ст. виникла теорія «слів та речей» (Р. Мерінгер, Г. Шухардт, Й. Трир), яка була вдосконалена в працях представників неолінгвістики. У російському мовознавстві особливої ваги дослідження семантики слова в етимологічному аспекті набуло в другій половині ХХ ст. (О. М. Трубачов, В. М. Топоров, Ю. В. Откупщиков, Ж. Ж. Варбот, Б. А. Ольховіков, Ю. В. Рождественський та ін.). Особливе значення мало дослідження системного характеру семантичних змін.

Теоретичне обґрунтування семантичного критерію в царині етимологічних досліджень було подано в «методі ізосемантичних рядів», запропонованому С. С. Майзелем. Не заперечуючи великого значення цього методу, Ю. В. Откупщиков не визнає метод ізосемантичних рядів головним методом будь-якого етимологічного дослідження, вказує на необхідність фонетичного та словотвірного аналізу під час таких досліджень.

У другій половині ХХ ст. склався такий різновид дослідження, як монографічний етимологічний аналіз певної тематичної групи лексики, що успішно застосовується й у сучасній етимології.

Етимологи встановили, що успішне етимологічне дослідження не є можливим без урахування реалій, знання яких виступає важливою передумовою наукової етимології. Вищого ступеню досягає етимологія, якщо вона стає наукою не тільки про слова, але й про сховані за ними реалії. Жоден лінгвіст не має бути так озброєний найрізноманітнішими знаннями з історії, етнографії, фольклору, археології та ін., як лінгвіст-етимолог. У царині етимології особливо бажаною є плідна співпраця мовознавця з представниками суміжних суспільних наук. Дослідження лексичного матеріалу тісно пов'язане з вивченням історії окремих слів.

Кожний з аспектів етимологічного дослідження, розглянутий у цьому розділі, є невід'ємною органічною частиною дійсно наукового аналізу. Тільки комплексне використання всіх основних аспектів дослідження може гарантувати надійні результати в етимологічній роботі. Етимологічному дослідженню властива множинність можливих рішень (слова у більшості випадків мають по декілька етимологій); вибір рішень і знаходження нових можливостей значною мірою залежать від знань та інтуїції етимолога (О. М. Трубачов, В. М. Топоров, Ю. В. Откупщиков, В. І. Абаєв, С. А. Бурлак, С. А. Старостін, В. В. Левицький та ін.). У вдосконаленні методики етимологічних досліджень полягають резерви подальшого розвитку етимології.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Етимологізація лексики значно ускладнюється, якщо слово, що досліджується, вживається в декількох мовах. Проблемі етимологізації лексики, виявленої в іншомовному оточенні, приділялося багато уваги як в українському, так і в зарубіжному мовознавстві. Проте в сучасній лінгвістиці немає спеціальних лінгвістично-історичних праць, у яких було б представлено комплексне вивчення цієї проблеми. Брак глибинних комплексних досліджень етимологічних студій XIX ст. – початку XXI ст. з висвітленням еволюції концепцій учених, які зберегли свою значущість для сучасного мовознавства, недостатня вивченість досягнень етимологів минулого зумовлюють актуальність досліджуваної проблеми.

Складність і специфічність завдань, поставлених у роботі, викликали необхідність застосування в ній актуалістичного методу як методу студій з лінгвістичної історіографії. Саме цей метод дає можливість дослідити еволюцію принципів і критеріїв етимологізації лексичних запозичень.

Термінологія основних категорій етимології потребує певного упорядкування. Це стосується 1) терміна *лексичне запозичення*, 2) термінів *принцип* і *критерій*.

Термін *лексичне запозичення* в історії мовознавства трактувався по-різному. Сутність розбіжності поглядів полягає у визначенні понять *запозичення*, *запозичене слово*, *іншомовне слово*, у причинах запозичень. У мовознавстві початку XXI ст. іншомовне слово вважається запозиченим певною лексичною системою, якщо йому властиві такі ознаки: а) графемно-фонетична передача іншомовного слова засобами мови-реципієнта; б) співвіднесення його з певними граматичними класами та категоріями; в) семантична самостійність

слова; г) використання слова не менш ніж у двох різних мовленнєвих жанрах або в певній термінологічній галузі.

Аналіз літератури, присвяченої етимологічному аналізу лексики, свідчить, що деякі науковці не проводять чіткої межі між термінами *принцип* та *критерій*, існує тенденція ототожнювати ці феномени. З таким підходом погодитися важко. Вважаємо перспективним таке трактування цих термінів, згідно з яким *принцип* є методологічним засобом організації пізнавального процесу, засобом пізнання, теоретико-методологічною основою методу, а *критерій* виступає як методична категорія, яка охоплює певні ознаки, засади, правила для прийняття рішень щодо оцінки, визначення або класифікації чогось і для перевірки правильності тієї чи іншої теорії. Таке розмежування підвищує експланаторність лінгвоісторіографічного дослідження.

Систематизація та аналіз опрацьованого матеріалу дає змогу визначити основоположні принципи та критерії етимологічного аналізу запозиченої лексики в різноструктурних мовах. Є підстави стверджувати, що в етимології застосовуються принципи порівняльно-історичного дослідження, до яких відносять принципи історизму, причиновості та системності, що є конкретизацією та виявом принципу загального зв'язку явищ. Ці принципи лежать в основі будь-якого етимологічного дослідження та мають бути застосованими разом з принципами відокремлення запозиченої лексики, до яких доцільно відносити принцип самобутності, принцип кінцевого джерела та принцип неединичності мови.

Основні принципи та критерії етимологічного аналізу імпліцитно застосовувалися вже у працях перших компаративістів (Р. Раск). Їхній аналіз було здійснено значно пізніше. Формулювання основних принципів етимологічного дослідження (на матеріалі індоєвропейських мов) належить О. Семерньї. На цій базі й було визначено такі принципи етимологізації

запозиченої лексики, як принцип самобутності, принцип кінцевого джерела, принцип неединичності мови (Л. Кіш, О. І. Іліаді). З погляду С. А. Бурлак та С. А. Старостіна, успішному цілісному етимологічному дослідженню запозиченої лексики мають сприяти також принцип контактування мов, принцип семантичної схожості, принцип дії регулярних фонетичних відповідностей, принцип граматичної адаптації.

Упродовж тривалого часу методику етимологічного дослідження запозичених слів удосконалювали й уточнювали вчені-індоєвропейці багатьох поколінь. Незважаючи на певні розбіжності в поглядах щодо розглядуваної проблеми, практика лінгвістів, які займалися її вивченням, дозволяє чітко визначити критерії та окреслити процедуру етимологічного аналізу. Віддаючи пріоритет різним критеріям, всі етимологи визнавали важливість формальних ознак і змін, яких зазнало слово у своєму розвитку. Саме нетиповість фонетичних і морфологічних рис слова вказує насамперед на його запозичений характер.

Основними доцільно вважати такі критерії етимологічного дослідження запозичень: 1) фонетичний; 2) словотвірний; 3) семантико-етимологічний; 4) екстралінгвальні критерії (хронологічний; лінгво-географічний; історико-культурний). Треба зазначити, що жоден з критеріїв не має переваги порівняно з іншими; тільки комплексний характер застосування цих критеріїв може гарантувати високий ступінь вірогідності тієї чи тієї етимології. Множинності етимологічних висновків можна уникнути, якщо проводити аналіз на матеріалах пам'яток давньої писемності, із залученням сучасної лексики, як загальноживаної, так і діалектної; слово має досліджуватися в усіх його зв'язках; у необхідних випадках ураховуються історичні, археологічні та інші факти. Етимологічний аналіз слова, здійснений ізольовано, без контексту, без

урахування реалії, для позначення якої воно виникнуло, не можна вважати достатньо надійним.

Намагання знайти семантичне мотивування тих чи інших слів можна відшукати в текстах далекої давнини. Проте, безперечно, наукова етимологія могла виникнути тільки після появи порівняльно-історичного мовознавства, коли була встановлена система звукових відповідностей між спорідненими мовами (перша чверть XIX ст.).

Епохальним явищем можна назвати відкриття порівняльно-історичного методу. До XIX ст. у мовознавстві був накопичений багатий фактичний матеріал, який спричинив виникнення ідеї спорідненості мов. Відкриття перших фонетичних законів (Р. Раск, Я. Бредсдорф, Я. Грімм, О. Х. Востоков) стало науковою засадою, яка сприяла історичному порівнянню мовного матеріалу. Подальше дослідження історичних фонетичних змін, встановлення їх закономірного характеру (А. Ф. Потт, Г. Курціус та ін.) стало надійним підґрунтям для створення наукової етимології.

У XIX ст. – XX ст. у мовознавстві закріплюється трактування мови як динамічної системи. Ретельно вивчений історичний фонетичний матеріал індоєвропейських мов сприяв установленню фонетичних відповідностей між ними з достатньою мірою точності. Принцип дії регулярних фонетичних відповідностей у споріднених мовах (індоєвропейських, а згодом і мов інших сімей) стає основною засадою для успішних етимологічних досліджень. Фонетичний критерій активно використовується як надійний критерій для перевірки вірогідності етимологічних тлумачень. Наукові засади у фонетиці сприяли ретельному вивченню морфології та семантики, що стало причиною створення відповідних словотвірних і семантичних рядів. Нетиповий характер фонетичних і морфологічних рис інтерпретується як ознака запозиченого походження слова. Набуває значення твердження про необхідність застосування

екстралінгвального аспекта в дослідженні запозичених слів. Урахування культурно-історичних чинників і фактів, досвіду лінгвістичної географії при будь-якому етимологічному дослідженні є обов'язковим у процесі встановлення етимології слова. Визнання значущості діалектів та оволодіння прийомами лінгвістичної географії (Г. Шухардт, Ж. Жильєрон, Й. Трир, Р. Мерінгер, К. Фослер, Дж. Бонфанте, В. Пізані та ін.) дозволило значно вдосконалити процедуру етимологічного дослідження запозиченого лексичного матеріалу.

Ідеї лінгвістичної географії та ареального мовознавства знайшли подальший розвиток у працях дослідників другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. (О. Семереньї, Л. Кіш, А. О. Білецький, М. М. Маковський, О. М. Трубачов, В. М. Топоров, В'яч. Вс. Іванов, Ю. В. Откупщиков, В. І. Абаєв, В. К. Журавльов, Ж. Ж. Варбот, Б. А. Ольховіков, Ю. В. Рождественський, В. В. Левицький, О. С. Мельничук, В. Г. Склярєнко, В. Г. Таранець, С. А. Бурлак, С. А. Старостін та ін.); було наголошено на особливому зв'язку етимології з історико-культурним контекстом.

У другій половині ХХ ст. зароджується ідея переосмислення «традиційних» принципів, застосування синхронічного підходу в етимології. Актуальним стає створення моделі етимологізування, в основі якої лежать структурні та статистичні прийоми. Така модель стала основою дослідження й запозиченої лексики і створила тверде підґрунтя для розробки принципів, необхідних для етимологізування запозичень.

Необхідно пам'ятати, що етимологічному дослідженню властива множинність можливих рішень, які залежать від знань, а часом від інтуїції етимолога. Визначити чітку модель акту етимологізування надзвичайно складно. Використання прийомів етимології спричиняється до висновків, які мають відношення тільки до етимології. Моделювання семантичної сторони певної етимології визначається й коректується знанням відповідних культурно-

історичних реалій, і це свідчить про те, що етимологія не може повністю укластися в межі лише мовознавства. Вона певною мірою залежить і від екстралінгвальних даних, у зв'язку з чим її висновки є корисними і для інших галузей науки.

Використання лінгвістами комплексного підходу дозволило вийти на якісно вищий рівень узагальнень для пояснення походження слова, вдосконалило процедуру відмежування запозиченої лексики. Новітні теорії та залучення великої кількості даних уможливили отримання надійних етимологій у дослідженнях запозиченої лексики.

Очевидно, вирішальним у лінгвістиці XXI ст. стане, з одного боку, збереження найкращих, найпродуктивніших наукових парадигм, а з іншого – розробка та розвиток нових підходів до мови. В основі взаємовідносин традицій та інновацій у сучасному мовознавстві надійно закріпився принцип, який не припускає переважного домінування будь-якого одного напрямку або підходу. Сьогодні всі лінгвісти визнають факт, що комплексний підхід до дослідження мови є найбільш перспективним. В основі такого підходу – ідея множинності лінгвістичних інтерпретацій, що зумовлено багатоаспектною природою мови.

Ця ідея бере початок уже в перших наукових етимологічних дослідженнях, що виникли в межах порівняльно-історичного мовознавства в першій чверті XIX ст. (Р. Раск, А. Ф. Потт, Г. Курціус). Висунуті етимологами XIX ст. – початку XXI ст. твердження зберегли свою значущість для сучасної етимології. Це стосується не тільки індоєвропейських мов, а й мов інших сімей. Перспективи подальших лінгвістично-історіографічних досліджень ми й убачаємо в широкому залученні до лінгвістично-історіографічного аналізу матеріалу неіндоєвропейських мов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. И. Избранные труды : в 4 т. / В. И. Абаев. – Владикавказ, 1995. – Т. 2: Общее и сравнительное языкознание. – 1995. – 724 с.
2. Абаев В. И. Как можно улучшить этимологические словари / В. И. Абаев // Этимология 1984. – 1986. – С. 7-27.
3. Абаев В. И. О принципах этимологического словаря / В. И. Абаев // Вопросы языкознания. – 1952. – № 5. – С. 56-70.
4. Абаев В. И. Статьи по теории и истории языкознания / В. И. Абаев. – М. : Наука, 2006. – 150 с.
5. Абрамичева О. М. Теорія і практика молодогораматизму в українському і російському мовознавстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Олена Миколаївна Абрамичева. – Донецьк, 2005. – 20 с.
6. Абрамичева О. М. Теорія і практика молодогораматизму в українському і російському мовознавстві : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.15 / Абрамичева Олена Миколаївна. — Донецьк, 2005. — 227 с.
7. Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Скляренка : [зб. наук. праць / наук. ред. Півторак Г. П. та ін.] – К. : Наукова думка, 2012. – 774 с.
8. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке : учебное пособие / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта : Наука, 2005. – 416 с.
9. Алпатов В. М. История лингвистических учений : учеб. пособие / В. М. Алпатов. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 368 с.
10. Амирова Т. А. История языкознания : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т. А. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский ; под ред.

- С. Ф. Гончаренко. – 2-е изд., стер. – М. :Издательский центр „Академия”, 2005. – 672 с.
11. Аникин А. Е. Некоторые теоретические аспекты этимологизации омонимов в связи с реконструкцией праславянского лексического фонда / А. Е. Аникин // Этимология 1984. – 1986. – С. 27-33.
  12. Арапов М. В. Метаматические методы в исторической лингвистике / М. В. Арапов, М. М. Херц. – М. : Наука, 1974. – 168 с.
  13. Артемюк Н. Д. К вопросу о сравнительном исследовании словарного состава родственных языков / Н. Д. Артемюк // Вопросы языкознания. – 1959. – № 2. – С. 108-113.
  14. Барци Г. Современное состояние исследований лексики венгерского языка / Г. Барци // Вопросы Языкознания. – 1967. – № 4. – С. 60-66.
  15. Белецкий А. А. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка) / А. А. Белецкий. – К., 1950. – 267 с.
  16. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М., 1963. – 383 с.
  17. Бонфанте Дж. Позиция неолингвистики / Дж. Бонфанте // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 336-357.
  18. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К. : Радянська школа, 1955. – 248 с.
  19. Бурлак С. А. Сравнительно-историческое языкознание : учебник для студ. высш. учеб. заведений / С. А. Бурлак, С. А. Старостин. – М. : Издательский центр «Академия», 2005. – 432 с.
  20. Варбот Ж. Ж. О словообразовательной структуре этимологических гнезд / Ж. Ж. Варбот // Вопросы Языкознания. – 1967. – № 4. – С. 67-74.
  21. Варбот Ж. Ж. К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен / Ж. Ж. Варбот // Этимология 1972. – 1974. – С. 42-59.

22. Варбот Ж. Ж. Нерегулярные изменения в славянских языках и славянская этимология / Ж. Ж. Варбот // Этимология 2006–2008. – 2010. – С. 37-51.
23. Варбот Ж. Ж. О возможностях реконструкции этимологического гнезда на семантических основаниях / Ж. Ж. Варбот // Этимология 1984. – 1986. – С. 33-40.
24. Варбот Ж. Ж. Праславянская морфонология словообразование и этимология / Ж. Ж. Варбот. – М. : Наука, 1984. – 255 с.
25. Введенская Л. А. Этимология : учеб. пос. / Л. А. Введенская, Н. П. Колесников. – СПб. : Питер, 2004. – 221 с.
26. Володарская Э. Ф. Заимствование как отражение русско-английских контактов / Э. Ф. Володарская // Вопросы языкознания. – 2002. – № 4. – С. 96-118.
27. Востоков О. Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составяемой по древнейшим оного письменным памятникам // Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – Ч. 1, 3-е изд., доп. – М. : Просвещение, 1964. – С. 52-55.
28. Востоков А. Х. Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная / А. Х. Востоков. – 12-е изд. – СПб., 1874. – XII 216 с.
29. Вусик Г. Л. Вступ до мовознавства : навчальний посібник / Ганна Вусик. – Донецьк : Ноулідж (донецьке відділення), 2010. – 358 с.
30. Вусык Г. Л. Формирование культурно-языковой компетенции студента / Г. Л. Вусык // Вестник Северо-Кавказского гуманитарного института. – Ставрополь, 2012. – № 1 – С. 200-203.
31. Габдреева Н. В. Иноязычная лексика в русском языке новейшего периода Электронный ресурс: монография / Н. В. Габдреева, А. В. Агеева, А. Р. Тимиргалиева. – 2-е изд., стер. – М. : ФЛИНТА, 2014. – 328 с.
32. Гаджиева Н. З. Проблемы ареальной лингвистики (на материале языков народов СССР) / Н. З. Гаджиева // Вопросы языкознания. – 1984. – № 2. – С. 47-61.
33. Герценберг Л. Г. Краткое введение в индоевропеистику / Л. Г. Герценберг. – СПб. : Нестор-История, 2010. – 315 с.

34. Глухман М. М. Понятие системы в синхронии и диахронии / М. М. Глухман // Вопросы языкознания. – 1962. – № 4. – С. 25-35.
35. Глущенко В. А. Внешние причины языковых изменений в концепции ученых Московской школы / В. А. Глущенко // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : Научно-методич. сб. / Отв. за вып. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПИ, 2000. – Вып. VII. – С. 3 – 10.
36. Глущенко В. А. Закономірності розвитку мови : навч. посібник для студентів філологічних факультетів / В. А. Глущенко, В. М. Овчаренко. – Донецьк : Либідь, 2002. – 36 с : ил. – Бібліогр.: с. 28-33.
37. Глущенко В. А. Историзм и возникновение компаративистики / В. А. Глущенко // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : Научно-методич. сб. / Отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2002. – Вып. X. Ч. 1. – С. 25 – 36.
38. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура / В. А. Глущенко // Мовознавство, 2010. – № 6. – С. 32–44.
39. Глущенко В. А. А. С. Мельничук о принципе историзма в языкознании / В. А. Глущенко // Проблемы русского языка, русской литературы и методики их преподавания в школе и вузе (для студентов пединституты и учителей школ). – Славянск : СГПИ, 1997. – Вып. 4. – С. 4 – 8.
40. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії мовознавства. Московська лінгвістична школа: Навч. посібник для студентів філол. спеціальностей пед. ін-тів і університетів / В. А. Глущенко. – Донецьк, 1996. – 137 с. – Бібліогр. : с. 114 – 135.
41. Глущенко В. А. Об узкой и широкой трактовках лингвистического метода / В. А. Глущенко // Образ мира в зеркале языка. – М. : ФЛИНТА, 2011. – Вып. 1. – С. 71–77.

42. Глущенко В. А. Принцип историзма в трудах ученых Московской лингвистической школы / В. А. Глущенко // Проблемы русского языка, русской литературы и методики их преподавания в школе и вузе : (для студентов пединститутов и учителей школ). — Славянск : СГПИ, 1995. — Вып. 2. — С. 16-21.
43. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії українського і російського мовознавства. Харківська лінгвістична школа : навч. посібник / В. А. Глущенко. — Слов'янськ, 1994. — 69 с.
44. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.) / В. А. Глущенко / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред О. Б. Ткаченко. — Донецьк, 1998. — 222 с. — Бібліогр.: с. 183–216.
45. Глущенко В. А. Принцип причинности в русском и украинском языкознании (70-е гг. XIX ст. — 20-е гг. XX ст.) / В. А. Глущенко // Вопросы совершенствования учебно-воспитательной работы в школе и вузе : Сб. научных статей. — Славянск : СГПИ, 1995. — Вып. 2. — С. 16 – 21.
46. Глущенко В. А. Сравнительно-исторический метод исследования в курсах лингвистических дисциплин / В. А. Глущенко // Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные вопросы их исследования : Материалы докладов Первых Ганических чтений 13-14 октября 1993 г. — Полтава, 1993. — Т. 1. — С. 95-96.
47. Глущенко В. А. Про онтологічний компонент лінгвістичного методу / В. А. Глущенко // Життя — у слові : зб. наук. праць на пошану академіка В. М. Русанівського / відп. ред. В. Г. Скляренкою. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — С. 454-458.

48. Голуб О. М. Лінгвістична спадщина П. О. Бузука в сучасному контексті: автореф. дис. на наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О. М. Голуб. – Донецьк, 2006. – 22 с
49. Горнунг Б. В. Место лингвистики в системе наук и использование в ней методов других наук / Б. В. Горнунг // Вопросы языкознания. – 1960. – № 4. – С. 31-37.
50. Grimm Я. Из предисловия к «Немецкой грамматике» / Я. Grimm // Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – Ч. 1, 3-е изд., доп. – М. : Просвещение, 1964. – С. 56-68.
51. Дадашев М. П. О некоторых словообразовательных этимологических изоглоссах западноиранских и европейских языков / М. П. Дадашев // Этимология 1984. – 1986. – С. 49-54.
52. Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков (Извлечения) / Б. Дельбрюк // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 218 – 232.
53. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство / С. І. Дорошенко. – К., 2006. – 283 с.
54. Дульзон А. П. Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения / А. П. Дульзон // Вопросы языкознания. – 1959. – № 4. – С. 35-47.
55. Жаримбетов А. Некоторые вопросы этимологии и истории тюркских элементов в русских названиях растений / А. Жаримбетов // Этимология 1984. – 1986. – С. 54-60.
56. Жихарєва О. Л. Проблема походження східнослов'янських мов у мовознавстві XIX ст. – 20–30-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Ольга Леонідівна Жихарєва. – Донецьк, 2004. – 22 с.
57. Журавлев В. К. Диахроническая фонология. Состояние и перспективы / В. К. Журавлев // Вопросы языкознания. – 1984. – № 5. – С. 39-49.

58. Журавлев В. К. Внутренняя реконструкция / В. К. Журавлев // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 68-90.
59. Журавлев В. К. Интуиция этимолога / В. К. Журавлев // Этимология 2006-2008. – 2010 – С. 3-23.
60. Журавлев В. К. Принцип иерархичности звуковых изменений в этимологии / В. К. Журавлев // Этимология, 1984. – 1986 – С. 60-66.
61. Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – 1964. – 465 с.
62. Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1965. – Ч. 2. – 1965. – 479 с.
63. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию / В. А. Звегинцев. – М. : Издательство Моск. ун-та, 1962. – 384 с.
64. Звегинцев В. А. Современные направления в типологическом изучении языков / В. А. Звегинцев // Новое в лингвистике. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – Вып. 3. – Т. 1. – С. 9–18.
65. Зеленько А. С. До питання про предмет загального мовознавства / А. С. Зеленько // Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство : міжвуз. зб. наук. ст. / відп. ред. В. А. Зарва. – Бердянськ: БДПУ, 2010. – Вип. V. – Ч. 1. – С. 5–13.
66. Зеленько А. С. Загальне мовознавство : навч. посіб. – 2-е вид., стер. – К. : Знання, 2011. – 380 с.
67. Зеленько А. Методи й аспекти дослідження мови / А. Зеленько // Вісник Луганського державного педагогічного університету. – Луганськ : ЛДПУ, 1999. – № 5. – С. 5–14.
68. Зиндер Л. Р. О звуковых изменениях / Л. Р. Зиндер // Вопросы языкознания. – 1957. – № 1. – С. 69-78.

- 69.Зубенко К. В. Принципи класифікації частин мови у європейському мовознавстві XIX – XX ст. : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Катерина В'ячеславівна Зубенко. – Донецьк, 2014. – 20 с.
- 70.Иванов В. В. Лингвистика третьего тысячелетия : вопросы к будущему / В. В. Иванов. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 208 с.
- 71.Иванов В. В. К этимологии некоторых миграционных культурных терминов / В. В. Иванов // Этимология 1980. – 1982. – С. 157-167.
- 72.Иванова Л. П. Курс лекций по общему языкознанию : науч. пособие / Л. П. Иванова. – К. : Освіта України, 2006. – 312 с.
- 73.Илиади А. И. Основы славянской этимологии / А. И. Илиади. – К. : Довіра, 2005. – 270 с.
- 74.Індоєвропейська спадщина в лексиці слов'янських, балтійських, германських і романських мов: семантичні та словотворчі зв'язки і процеси / відп. ред. В. П. Пономаренко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 604 с.
- 75.Киш Л. О некоторых принципах этимологизирования заимствованных слов / Л. Киш // Этимология 1967. – 1969. – С. 68–71.
- 76.Клепикова Г. П. К проблеме использования данных лингвистической географии в историко-этимологических исследованиях / Г. П. Клепикова // Этимология 1984. – М. : Наука, 1986. – С. 79-85.
- 77.Клець О. О. Проблема мовних союзів: лінгвоісторіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Ольга Олексіївна Клець. – Донецьк, 2010. – 22 с.
- 78.Клычков Г. С. Об основных приемах лингвистической реконструкции / Г. С. Клычков // Вопросы языкознания. – М. : Наука, 1961. – № 6. – С. 30-40.
- 79.Клычков Г. С. Типологическая гипотеза реконструкции индоевропейского языка / Г. С. Клычков // Вопросы языкознания. – 1963. – № 5. – С. 3-14.
- 80.Кнабе Г. С. Словарные заимствования и этногенез / Г. С. Кнабе // Вопросы языкознания. – 1962. – № 1. – С. 65-76.

- 81.Ковалик І. І. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки : навч. посіб. / І. І. Ковалик, С. П. Самійленко. – К. : Вища школа, 1985. – 216 с.
- 82.Кодухов В. И. Общее языкознание : учебник для студентов филол. специальностей ун-тов и пед. ин-тов / В. И. Кодухов. – М. : Высшая школа, 1974. – 303 с. – Библиогр.: с. 281-289.
- 83.Козлова Р. М. Реконструкция и этимологизация праславянской лексики и проблема структуры праславянского слова / Р. М. Козлова // Этимология 1984 – 1986. – С. 89-95.
- 84.Колесов В. В. Ударение в древнерусском сочетании с «еровым» предлогом / В. В. Колесов // Вопросы языкознания. – 1966. – № 6. – С. 81-92.
- 85.Конецкая В. П. О системности лексики / В. П. Конецкая // Вопросы языкознания. – 1984. – № 1. – С. 26-36.
- 86.Конюс Е. А Опыт применения статистического метода в области исторической лексикологии / Е. А. Конюс // Вопросы языкознания. – 1964. – № 2. – С. 89-98.
- 87.Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : підручник / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 424 с.
- 88.Красухин К. Г. Введение в индоевропейское языкознание : курс лекций : учеб. пособие / К. Г. Красухин. – М. : Академия, 2004. – 320 с.
- 89.Красухин К. Г. Акцентология в предыстории индоевропейских языков / К. Г. Красухин // Вопросы языкознания. – 1998. – № 6. – С. 11-39.
- 90.Крупаткин Я. Б. К истории древнеанглийской системы гласных / Я. Б. Крупаткин // Вопросы языкознания. – 1962. – № 6. – С. 54-60.
- 91.Крушевский Н. В. Предмет, деление и метод науки о языке /Н. В. Крушевский // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 284-289.

92. Крушевский Н. В. Очерк науки о языке / Н. В. Крушевский // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 289-295.
93. Крысин Л. П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий / Л. П. Крысин // Вопросы языкознания. – 2002. – № 6. – С. 27-35.
94. Крысин Л. П. Русское слово, свое и чужое: Исследования по современному русскому языку и социолингвистике / Л. П. Крысин. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 888 с.
95. Купина Н. А. Л. П. Крысин. Русское слово, свое и чужое: исследования по современному русскому языку и социолингвистике / Н. А. Купина, О. А. Михайлова // Вопросы языкознания. – 2005. – № 5. – С. 117-123.
96. Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание : избранные работы / Б. А. Ларин. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.
97. Лаучюте Ю. А. Роль экстралингвистических факторов в этимологизации географической терминологии / Ю. А. Лаучюте // Этимология 1984 – 1986. – С. 115-119.
98. Левковская К. А. О принципах структурно-семантического анализа языковых единиц (На материале немецкого языка) / К. А. Левковская // Вопросы языкознания. – 1957. – № 1. – С. 41-56.
99. Лоя Я. В. История лингвистических учений : матер. к курсу лекций / Я. В. Лоя. – М. : Высш. шк., 1968. – 308 с.
100. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания / Э. А. Макаев. – М. : Наука, 1977. – 201 с.
101. Макаев Э. А. Проблемы и методы современного сравнительно-исторического индоевропейского языкознания / Э. А. Макаев // Вопросы языкознания. – 1965. – № 4. – С. 3-20.
102. Макаев Э. А. Реконструкция индоевропейского этимона / Э. А. Макаев // Вопросы языкознания. – 1967. – № 4. – С. 26-34.

103. Макаев Э. А. Сравнительная, сопоставительная и типологическая грамматика / Э. А. Макаев // Вопросы языкознания. – 1964. – № 1. – С. 3-13.
104. Макаев Э. А. Структура слова в индоевропейских и германских языках / Э. А. Макаев. – М. : Наука, 1970. – 288 с.
105. Маковский М. М. Индоевропейский корень. Форма и значение / М. М. Маковский // Вопросы языкознания. – 2002. – № 3. – С. 120-125.
106. Маковский М. М. Проблема «географии слов» в древнеанглийских диалектах / М. М. Маковский // Вопросы языкознания. – 1962. – № 2. – С. 63-71.
107. Маринова Е. В. Иноязычная лексика современного русского языка [Электронный ресурс]: учеб. пособие / Е. В. Маринова. – 2-е изд., стер. – М. : ФЛИНТА, 2013. – 296 с.
108. Мартынов В. В. Прусско-славянские эксклюзивные изолексы / В. В. Мартынов // Этимология 1982. – 1985. – С. 3-13.
109. Мартынов В. В. О. Н. Трубачев. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя / В. В. Мартынов // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С. 140-144.
110. Марченко О. Ю. Фонемна дистрибуція: історія вивчення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Олена Юріївна Марченко. – Донецьк, 2013. – 20 с.
111. Матвеев А. К. Значение принципа семантической мотивированности для этимологизации субстратных топонимов / А. К. Матвеев // Этимология 1967. – 1969. – С. 192-201.
112. Матвеев А. К. Финно-угорские заимствования в говорах русского Севера / А. К. Матвеев // Этимология 1994-1996. – 1997. – С. 125-135.
113. Матвеев А. К. Этимологизация субстратных топонимов и апеллятивные заимствования / А. К. Матвеев // Этимология 1971. – 1973. – С. 332-356

114. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе ; пер. с франц. Д. Кудрявского ; под ред. Р. Шор. – М. : 1938. – 511 с.
115. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе // Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – Ч. 1, 3-е изд., доп. – М. : Просвещение, 1964. – С. 416 – 439.
116. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе ; пер. с франц. П. С. Кузнецова. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 2001. – 500 с.
117. Мельников Г. П. Системная типология языков : Принципы, методы, модели / Г. П. Мельников. – М. : Наука, 2003. – 395 с.
118. Мельничук О. С. Методологічні пошуки в нових підходах до висвітлення мови / О. С. Мельничук // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 3 – 11.
119. Мельничук А. С. Методологические поиски в современных подходах к исследованию языка / А. С. Мельничук // Методологические основы новых направлений в мировом языкознании / отв. ред. А. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 3 – 15.
120. Мельничук А. С. Об одном из важных видов этимологических исследований / А. С. Мельничук // Этимология 1967. – 1969. – С. 57-68.
121. Миронов С. А. Некоторые вопросы сравнительной морфологии немецких диалектов (Система склонения) / С. А. Миронов // Вопросы языкознания. – 1957. – № 3. – С. 20-30.
122. Монич Ю. В. Проблемы этимологии и семантика ритуализованных действий / Ю. В. Монич // Вопросы языкознания. – 1998. – № 1. – С. 97-121.
123. Мошинский Л. Готские этимологии Копитара 1836 г. В сопоставлении с взглядами современных этимологов / Л. Мошинский // Этимология 1997-1999. – 2000. – С. 115-123.

124. Надель Б. И. О хронологических и стилистических поправках в диахронических исследованиях / Б. И. Надель, Р. Г. Пиотровский // Вопросы языкознания. – 1959. – № 3. – С. 66-73.
125. Немченко В. Н. Введение в языкознание : учебник для вузов / В. Н. Немченко. – М. : Дрофа, 2008. – 703 с.
126. Ніколайчук А. С. Паратакис і гіпотакис у складному реченні: історія вивчення : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Анна Сергіївна Ніколайчук. – Донецьк, 2014. – 20 с.
127. Овчаренко В. М. Теорія «родовідного дерева» та «хвильова теорія» в українському мовознавстві (XIX ст. – 20-х–30-х рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Вадим Миколайович Овчаренко. – Донецьк, 2003. – 20 с.
128. Орел А. С. Історія фонологічних систем східнослов'янських мов: лінгвістичноісторіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / А. С. Орел – Донецьк, 2009. – 20 с.
129. Орел В. Э. Лексика неславянских языков Балкан как источник праславянской реконструкции. Славянские заимствования в албанский и восточнороманский / В. Э. Орел // Этимология 1984. – 1986. – С. 181-186.
130. Остгоф Г. Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков» / Г. Остгоф, К. Бругман // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 187-198.
131. Откупщиков Ю. В. Диалектный материал и этимология / Ю. В. Откупщиков // Этимология 1984. – 1986. – С. 191-197.
132. Откупщиков Ю. В. Закон Лахмана в свете индоевропейских данных / Ю. В. Откупщиков // Вопросы языкознания. – 1984. – № 2. – С. 83-90.

133. Откупщиков Ю. В. Из истории индоевропейского словообразования / Ю. В. Откупщиков. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд. центр «Академия», 2005. – 320 с.
134. Откупщиков Ю. В. К истокам слова: рассказы о науке этимологии : кн. для учащихся / Ю. В. Откупщиков. – 3-е изд., испр. – М. : Просвещение, 1986. – 176 с.
135. Откупщиков Ю. В. Очерки по этимологии / Ю. В. Откупщиков. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. – 480 с.
136. Откупщиков Ю. В. Словообразовательные модели и этимология / Ю. В. Откупщиков // Этимология 1967. – 1969. – С. 80-88.
137. Пампура С. Ю. К вопросу о методах лингвистических исследований / С. Ю. Пампура // Современная филология: теория и практика : материалы X Международной научно-практической конференции. – М. : Спецкнига, 2012. – С. 163-166.
138. Пампура С. Ю. Про методику етимологічних досліджень / С. Ю. Пампура // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник / отв. ред. В. А. Глуценко. – Славянск, 2012. – Вып. XXIII. – С. 116-121.
139. Пампура С. Ю. До питання про критерії етимологізації запозичень / С. Ю. Пампура // Актуальні питання сучасної науки та освіти : матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної та науково-методичної конференції викладачів і студентів / відп. ред. Н. М. Маторіна. – Слов'янськ, 2012. – Вип. 4. – С. 220-225.
140. Пампура С. Ю. Про лінгвістичні методи дослідження в етимології / С. Ю. Пампура // Актуальні проблеми розвитку української мови у науковій ретроспекції та перспективі : матеріали круглого столу до Дня української писемності та мови. – Миколаїв : МНУ, 2012. – С. 135-137.
141. Пампура С. Ю. Фонетичний критерій етимологізації запозичень у працях В. Пізані / С. Ю. Пампура // Актуальні питання сучасної науки і освіти :

- матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / відп. ред. Н. М. Маторіна. – Слов'янськ : ДДПУ, 2014. – Вип. 6. – С. 354-356.
142. Пампура С. Ю. Этимологические исследования в античном языкознании / С. Ю. Пампура // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках : материалы VI Международной научной конференции. – Днепропетровск : Нова ідеологія, 2013. – С. 226-228.
143. Пампура С. Ю. Етимологізація лексичних запозичень у студіях учених Лейпцизької школи (фонетичний критерій) / С. Ю. Пампура // Мова, література і культура: актуальні питання взаємодії : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : ГО ЛОГОС, 2013. – С. 24-28.
144. Пампура С. Ю. К вопросу о семантическом критерии этимологизации заимствований / С. Ю. Пампура // Северное Причерноморье: к истокам славянской культуры. VIII Чтения памяти О. Н. Трубачева : материалы Международной конференции. – Феодосия, 2014. – С. 59-62.
145. Пампура С. Ю. Ю. В. Откупщиков про словотвірний критерій етимологізації запозичених слів / С. Ю. Пампура // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць / відп. ред. В. І. Гончаров – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 7. – С. 27-32.
146. Пампура С. Ю. Проблеми етимології в давньоіндійському та античному мовознавстві: лінгвоісторіографічний аспект / С. Ю. Пампура // Вісник Дніпропетровського університету. Серія мовознавство : наук. журнал / відп. ред. Т. С. Пристайко. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2013. – Вип. 19. – Т. 3. – С. 142-147.
147. Пампура С. Ю. Р. Раск і проблеми етимології індоєвропейських мов / С. Ю. Пампура //Лінгвістика : зб. наук. праць / відп. ред. К. Д. Глуховцева. – Луганськ : ДЗ ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – № 2 (29). – С. 27-32.
148. Пампура С. Ю. Проблеми етимології в студіях О. Х. Востокова / С. Ю. Пампура // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов : зб. наук.

- праць / гол. ред. В. П. Андрущенко. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 10. – С. 195-199.
149. Пампура С. Ю. Критерії етимологічного дослідження запозиченої лексики (лінгвоісторіографічний аспект) / С. Ю. Пампура // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: філологія : зб. наук. праць / гол. ред. І. В. Ступак. – Одеса, 2014. – Вип. 9. – С. 142-144.
150. Пампура С. Ю. Экстралингвистический аспект этимологизирования заимствований / С. Ю. Пампура // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2014. – № 11 (41). Ч. 1. – С. 153-155.
151. Пасхалов А. П. Удивительная этимология / А. П. Пасхалов. – М. : НЦ ЭНАС, 2007. – 118 с.
152. Пауль Г. Принципы истории языка : пер. с нем. / Г. Пауль ; под ред. А. А. Холодовича. – М. : Издательство иностранной литературы, 1960. – 500 с.
153. Петлева И. П. О важности учета в этимологии редких лингвистических явлений формального характера / И. П. Петлева // Этимология 1984. – М. : Наука, 1986. – С. 198-201.
154. Петлева И. П. Этимологические заметки по славянской лексике / И. П. Петлева // Этимология 1972. – 1974. – С. 81-100.
155. Пизани В. Этимология / В. Пизани. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1956. – 188 с.
156. Подкорытов Г. А. О природе научного метода / Г. А. Подкорытов. – Л. : Издательство ленингр. ун-та, 1988. – 224 с.
157. Попов А. И. О возможностях совершенствования приемов этимологического исследования / А. И. Попов // Этимология 1967. – 1969. – С. 119-129.
158. Потебня А. Из записок по русской грамматике : в 4-х т. / А. Потебня. – Т. 1. – Воронеж, 1874. – 161 с.
159. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – М. : Лабиринт, 1999. – 269 с.

160. Потт А. Ф. Введение в общее языкознание / А. Ф. Потт ; пер. с нем. Г. Генкель и А. Васильев. – СПб. : В. Эриксон и К^о, 1885.
161. Приступа Т. І. Історія морфологічних явищ східнослов'янських мов в українському і російському мовознавстві 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Тетяна Іванівна Приступа. – Донецьк, 2013. – 20 с.
162. Раск. Р. Исследование в области древнесеверного языка, или происхождение исландского языка / Р. Раск // Звегинцев В. А. История языкознания ХІХ-ХХ веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – Ч. 1, 3-е изд., доп. – М. : Просвещение, 1964. – С. 40-51.
163. Ревзин И. И. Структуральная лингвистика, семантика и проблемы изучения слова / И. И. Ревзин // Вопросы языкознания. – 1957. – № 2. – С. 31-42.
164. Розенцвейг В. Ю. О языковых контактах / В. Ю. Розенцвейг // Вопросы языкознания. – 1963. – № 1. – С. 57-66.
165. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Ірина Миколаївна Рябініна. – Донецьк, 2007. – 20 с.
166. Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков : учеб. пособие / А. Н. Савченко. – М. : Высшая школа, 1974. – 412 с.
167. Самарин Д. А. Проблема смешения языков в концепции Г. Шухардта / Д. А. Самарин // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – № 2. – Иркутск, 2010. – С. 75-79.
168. Седакова И. А. Заимствованное слово и его этнокультурное содержание (болг. КЪСМЕТ) / И. А. Седакова // Вопросы языкознания. – 2005. – № 3. – С. 44-53.
169. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание / О. Семереньи ; пер. с нем. Б. А. Абрамова. – 2-е изд. – М. : УРСС, 2012. – 406 с.

170. Семереньи О. Славянская этимология на индоевропейском фоне / О. Семереньи // Вопросы языкознания. – 1967. – № 4. – С. 3-26.
171. Серебренников Б. А. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований / Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1973. – 597 с.
172. Серебренников Б. А. О технике сравнительно-генетических исследований / Б. А. Серебренников // Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. – 1973. – С. 34-106.
173. Серебренников Б. А. Реконструкция по косвенным данным / Б. А. Серебренников // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 138-145.
174. Серебренников Б. А. О некоторых спорных вопросах сравнительно-исторической фонетики тюркских языков / Б. А. Серебренников // Вопросы языкознания. – 1960. – № 4. – С. 62-72.
175. Серебренников Б. А. О взаимосвязи языковых явлений и их исторических изменений / Б. А. Серебренников // Вопросы языкознания. – 1964. – № 3. – С. 19-31.
176. Славский Ф. Из опыта над этимологическим словарем польского языка / Ф. Славский // Вопросы языкознания. – 1967. – № 4. – С. 55-60.
177. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка / А. И. Смирницкий. – М. : Изд. лит. на иностр. яз., 1956. – 260 с.
178. Соссюр Ф. Труды по языкознанию / Ф. Соссюр ; пер. с фр. А. А. Холодовича. – М. : Прогресс, 1977. – 693 с.
179. Сравнительная грамматика германских языков : в 5-ти т. / [Гухман М. М., Жирмунский В. М., Макаев Э. А., Ярцева В. И.]. – М. : Изд-во академии наук СССР, 1962. – Т. 1. Германские языки и вопросы индоевропейской ареальной лингвистики. – 204 с.

180. Сравнительная грамматика германских языков : в 5-ти т. / [Гухман М. М., Жирмунский В. М., Макаев Э. А., Ярцева В. И.]. – М. : Изд-во академии наук СССР, 1962. – Т. 2. Фонология. – 402 с.
181. Сравнительная грамматика германских языков : в 5-ти т. / [Гухман М. М., Жирмунский В. М., Макаев Э. А., Ярцева В. И.]. – М. : Наука, 1966. – Т. 4. Морфология. – 496 с.
182. Срезневский И. Обзорение научных трудов А. Х. Востокова, между прочим и неизданных / И. Срезневский. – СПб., 1865. – 53 с.
183. Стаховский Ст. Заметки о методологии этимологических исследований турецких заимствований в сербско-хорватском языке / Ст. Стаховский // Этимология: принципы реконструкции и методика исследования. – М. : Наука, 1965. – С. 56-71
184. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю. С. Степанов. – 4-е изд. – М. : УРСС, 2003. – 310 с.
185. Супрун А. Е. Системность лексики и этимология / А. Е. Супрун // Этимология 1967. – 1969. – С. 88-98.
186. Сусов И. П. История языкознания : учеб. пособие для ст-в старших курсов и аспирантов / И. П. Сусов. – Тверь : Тверской гос. ун-т, 1999. – 292 с.
187. Таранець В. Г. Діахронія мови : збірка статей / В. Г. Таранець. – Одеса : Друкарський дім, 2008. – 232 с.
188. Теуш О. А. Этимологизация финно-угорских заимствований в русском языке и семантический анализ / О. А. Теуш // Вопросы языкознания. – 2003. – № 1. – С. 99-109.
189. Тищенко К. А. Історія української мови в науковій концепції А. Ю. Кримського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / К. А. Тищенко. – Донецьк, 2006 – 20 с.
190. Тищенко О. В. Культурні стереотипи предметів побуту та їх типологія: польсько-український контекст (на матеріалі фразеологізмів, прислів'їв,

- приказок, повір'їв, пісенного фольклору) / О. В. Тищенко // Актуальні проблеми прикладної лінгвістики: матеріали міжнародної Інтернет-конференції, 6-7 червня 2014 р. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 73-98.
191. Тищенко О. В. Слов'янська етнолінгвістика на порівняльному тлі : навч. посібник / О. В. Тищенко. – Рівне : РІСКСУ, 2011. – 65 с.
192. Тищенко О. В. Елементи народної етимології: магічна семантика й обрядова символіка (на матеріалі текстів польських, українських, білоруських і російських вірувань та народних прикмет) / О. В. Тищенко // *Studia Linguistica* : зб. наук. праць / відп. ред. І. О. Голубовська – К. : ВПЦ «Київський університет», 2008. – Вип. 1. – С. 122-130.
193. Ткаченко О. Б. Проблемы и принципы реконструкции лексики дославянских субстратных языков. Источники и критерии (на материале мерянского языка) / О. Б. Ткаченко // *Этимология* 1984. – 1986. – С. 202-204.
194. Томсен В. История языковедения до конца XIX века (краткий обзор основных моментов) / В. Томсен. – М., 1938. – 160 с.
195. Топоров В. Н. Исследования по этимологии и семантике / В. Н. Топоров. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1 : Теория и некоторые частные ее приложения. – 2004. – 816 с.
196. Топоров В. Н. Исследования по этимологии и семантике / В. Н. Топоров. – М. : Языки славянских культур, 2009. – Т. 3 : Индийские и иранские языки. – 2009. – 376 с.
197. Топоров В. Н. Наблюдения по этимологии лексических локализмов (славянские этимологии 48-52*) / В. Н. Топоров // *Этимология* 1972. – 1974. – С. 20-41.
198. Топоров В. Н. О некоторых теоретических аспектах этимологии / В. Н. Топоров // *Этимология* 1984. – 1986. – С. 205-210.
199. Топоров В. Н. О некоторых теоретических основаниях этимологического анализа / В. Н. Топоров // *Вопросы языкознания*. – 1960. – № 3. – С. 44-60.
200. Топоров В. Н. Славянские комментарии к нескольким латинским архаизмам / В. Н. Топоров // *Этимология* 1972. – 1974. – С. 3-19.

201. Трубачев О. Н. Заметки по этимологии и сравнительной грамматике / О. Н. Трубачев // Этимология 1970. – 1972. – С. 3- 20
202. Трубачев О. Н. История славянских терминов родства / О. Н. Трубачев. – М., 1959. – 212 с.
203. Трубачев О. Н. Лингвистическая география и этимологические исследования / О. Н. Трубачев // Вопросы языкознания. – 1959. – № 1. – С. 16-33.
204. Трубачев О. Н. „Молчать” и „Гаять” / О. Н. Трубачев // Проблемы индоевропейского языкознания. – 1964. – С. 100-105.
205. Трубачев О. Н. К этимологии некоторых древнейших славянских терминов родства / О. Н. Трубачев // Вопросы языкознания. – 1957. – № 2. – С. 86-96.
206. Трубачев О. Н. Об этимологическом словаре русского языка / О. Н. Трубачев // Вопросы языкознания. – 1960. – № 3. – С. 60-69.
207. Трубачев О. Н. O. Szemerényi. Principles of etymological research in the Indo-European languages. – «II. Fachtagung für indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft. Innsbruck, 1962, стр. 175–212» / О. Н. Трубачев // .Этимология. Принципы реконструкции и методика исследования – 1965. – С. 344-345.
208. Трубачев О. Н. Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода / О. Н. Трубачев // Этимология 1991-1993. – 1994. – С. 3-23.
209. Трубачев О. Н. Приемы семантической реконструкции / О. Н. Трубачев // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 197-223.
210. Трубачев О. Н. Принципы построения этимологических словарей славянских языков / О. Н. Трубачев // Вопросы языкознания. – 1957. – № 5. – С. 58-73.

211. Трубачев О. Н. Славянские и балтийские этимологии / О. Н. Трубачев // Этимология 1975. – 1977. – С. 3-12.
212. Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура : в 4 т. / О. Н. Трубачев. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1. – 2004. – 800 с.
213. Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура : в 4 т. / О. Н. Трубачев. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. 2. – 2005. – 664 с.
214. Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура : в 4 т. / О. Н. Трубачев. – М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2008. – Т. 3. – 2008. – 800 с.
215. Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура : в 4 т. / О. Н. Трубачев. – М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – Т. 4. – 2009. – 696 с.
216. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1991. – 271 с.
217. Трубачев О. Н. Из истории и лингвистической географии восточнославянского освоения / О. Н. Трубачев // Вопросы Языкознания. – 2000. – № 5. – С. 4-28.
218. Трусман Ю. Ю. Этимология местных названий Витебской губернии / Ю. Ю. Трусман. – Ревель, 1897. – 331 с.
219. Тяпко Г. Г. Теоретические и методологические проблемы сопоставительного изучения славянских языков / Г. Г. Тяпко // Вопросы языкознания. – 1998. – № 3. – С. 170-177.
220. Фадеев В.И. Этимологические дублиеты общего происхождения в английском и русском языках : автореф. дис. на соиск. степени канд. филол. наук. сп. 10.02.04 «Германские языки» – М., 2003. – 17 с.
221. Фельчак О. О. Питання походження української мови: лінгвоісторіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

- філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Олександра Олександрівна Фельчак. – Донецьк, 2011. – 20 с.
222. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение : общий курс / Ф. Ф. Фортунатов. – М. : КРАСАНД, 2010. – 184 с.
223. Французова Н. П. Исторический метод в научном познании / Н. П. Французова– М. : Мысль, 1972. – 303 с.
224. Фрумкина Р. М. Применение статистических методов в языкознании / Р. М. Фрумкина // Вопросы языкознания. – 1960. – № 4. – С. 129-133.
225. Хамм Й. Некоторые замечания к диахроническим исследованиям / Й. Хамм // Вопросы языкознания. – 1965. – № 1. – С. 22-37.
226. Херberman К.-П. Компаративные конструкции в сравнении. К вопросу об отношениях грамматики к этимологии и языковой типологии / К.-П. Херberman // Вопросы языкознания. – 1999. – № 2. – С. 92-108.
227. Холодов О. В. Теоретичні проблеми дослідження субстрату в європейському мовознавстві XIX – XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Олексій Вікторович Холодов. – Донецьк, 2008. – 20 с.
228. Холодова Н. В. Морфологічна класифікація мов у лінгвістиці XIX – XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Наталя Вікторівна Холодова. – Донецьк, 2010. – 20 с.
229. Хрестоматия по истории русского языкознания [учеб. пос. / сост. Березин Ф. М.; ред. Филин Ф. П.]. – М., Высшая школа, 1973. – 504 с.
230. Чернышева М. И. Историко-лексикологическое (тематическое) исследование: экспериментальный опыт на основе информационной технологии / М. И. Чернышева, Ю. Н. Филиппович // Вопросы Языкознания. – 1999. – № 1. – С. 56-84.

231. Шанский Н. М. Принципы построения русского этимологического словаря словообразовательно-исторического характера // Вопросы языкознания. – 1959. – № 5. – С. 32–42.
232. Шапир М. И. «Тебе числа и меры нет». О возможности и границах «точных методов» в гуманитарных науках / М. И. Шапир // Вопросы языкознания. – 2005. – № 1. – С. 43-63.
233. Шарафутдинова Н. С. Теория и история лингвистической науки : учебник / Н. С. Шарафутдинова. – Ульяновск : УлГТУ, 2012. – 346 с.
234. Шахрай О. Б. К проблеме классификации заимствованной лексики / О. Б. Шахрай // Вопросы языкознания. – 1961. – № 2. – С. 53-59.
235. Швед Е. В. Історія лінгвістичної думки давнього світу : Індія, Китай, Греція / Е. В. Швед. – Ужгород : Ліра, 2005. – 100 с.
236. Шилов А. Л. Географические реалии и топонимические этимологии (на примере Русского Севера) / А. Л. Шилов // Вопросы языкознания. – 2003. – № 1. – С. 109-119.
237. Шилов А. Л. Прибалтийско-финская лексика и восточнославянское языкознание / А. Л. Шилов // Вопросы языкознания. – 2005. – № 2. – С. 7-29.
238. Шилов А. Л. Топонимические модели и этимологизация субстратных топонимов Русского Севера / А. Л. Шилов // Вопросы языкознания. – 2003. – № 4. – С. 29-43.
239. Широков О. С. Языковедение: введение в науку о языках / О. С. Широков. – М. : Добросвет, 2003. – 736 с.
240. Шлейхер А. Сравнительная грамматика индоевропейских языков : Звукоучение / Август Шлейхер. – Воронеж, 1866. – 28 с.
241. Шулежкова С. Г. История лингвистических учений : учеб. пособие / С. Г. Шулежкова. – М. : Флинта : Наука, 2004. – 400 с.
242. Шустер-Шевц Х. Место и проблематика этимологического исследования / Х. Шустер-Шевц // Этимология 1967. – 1969. – С. 71-80.

243. Шухардт Г. О фонетических законах (против младограмматиков) / Г. Шухардт // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 304-312.
244. Шухардт Г. Вещи и слова / Г. Шухардт // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 312-320.
245. Якобсон Г. Цели и методы этимологизации слов, выражающих некоторые абстрактные понятия / Г. Якобсон // Этимология 1967. – 1969. – С. 32-35.
246. Bloomfield L. Language / L. Bloomfield. – London : George Allen & Unwin LTD, 1933. – 566 p.
247. Bonfante G. The Neolinguistic Position / G. Bonfante // Language. – vol. 23. – 1947. – № 4.
248. Bopp F. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Griechischen, Lateinischen, Gothischen und Deutschen / Franz Bop. – Berlin : Ferd. Dümmler's Verlagsbuchhandlung, 1856. – Zweite Auflage. – Band I. – S. 307. – Bibliogr. : S. 304 – 307 p.
249. Brugmann K. Elements of the Comparative Grammar of the Indo-Germanic languages / Karl Brugmann – New York, 1888. – Vol. I. – 562 p.
250. Brugmann K. Vergleichende Grammatik der Indogermanischen Sprachen / Karl Brugmann. – Stradburg : Verlag von J. Trübner, 1904. – 774 p.
251. Delbrück B. Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen / B. Delbrück. – Leipzig, 1919.
252. Delbrück B. Introduction to the study of language: a critical survey of the history and methods of comparative philology of the Indo-European languages / B. Delbruck. – London : Trübner and Co., 1882. – 142 p.
253. Haugen E. The analysis of linguistic borrowing / E. Haugen. – 1950. – Vol. 26. – № 2.
254. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte / H. Paul. – Halle, 1886.

255. Pott A. F. Die wissenschaftliche Gliederung der Sprachwissenschaft: eine Skizze / August Fridrich Pott // Jahrbuch der freien deutschen Akademie. – Leipzig, 1848. – P. 185-190.
256. Pott A. F. Einleitung in die allgemeine Sprachwissenschaft / A. F. Pott // Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft, Band I, Heft 1. – Leipzig : J. A. Barth, 1884. – P. 1-68.
257. Rask R. Undersögelse om det gamie Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse / R. Rask. – Kjobenhavn, 1818.
258. Schleicher A. Die Sprachen Europas in szstematischer Übersicht : linguistische Untersuchungen / August Schleicher – Berlin, 1850. – 71 p.
259. Sweetser E. V. From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure / E. V. Sweetser.– Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1991. – 174 p.
260. Thagard P. Concepts and Conceptual Change / P. Thagard // Synthese. – 1990. – Vol. 82. – № 2. – P. 255-274.

СЛОВНИКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

261. Аникин А. Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков / А. Е. Аникин. – М., Новосибирск : Наука, 2000. – 772 с.
262. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – [2-е изд., стереотип.] – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 576 с.
263. Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды : библиографический словарь / М. Г. Булахов. – Минск : Изд-во Белорусского ун-та, 1976–78. – Т. 1. – 319 с.; Т. 2. – 350 с.; Т. 3. – 384 с.

264. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1 : А – Г / Уклад. : Р. В. Болдирєв та ін. – 631 с.
265. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 2 : Д – КОПЦІ / Уклад. : Р. В. Болдирєв та ін. – 1985. – 570 с.
266. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 3 : Кора – М / Уклад. : Р. В. Болдирєв та ін. – 1989. – 549 с.
267. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 4 : Н – П / Уклад. : Р. В. Болдирєв та ін. – 2003. – 656 с.
268. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 5 : Р – Т / Уклад. : Р. В. Болдирєв та ін. – 2006. – 704 с.
269. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков / В. В. Левицкий. – Винница : Нова Книга, 2010. – Т. 1. – 616 с.
270. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков / В. В. Левицкий. – Винница : Нова Книга, 2010. – Т. 2. – 368 с.
271. Маковский М. М. Историко-этимологический словарь английского языка / М. М. Маковский. – М. : Диалог, 1999. – 416 с.
272. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка : в 2-х т. / А. Преображенский. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Совко, 1910 – 1914. – Т. 1. – 679 с.
273. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов : пособие для учителей / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1976. – 543 с.

274. Трубачев О. Н. Этимологический словарь славянских языков Г. А. Ильинского / О. Н. Трубачев // Вопросы Языкознания. – М. : Наука, 1957. – № 6. – С. 91-96.
275. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. О. Н. Трубачева : под ред. Б. А. Ларина. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1. – 573 с.
276. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. О. Н. Трубачева. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 2. – 672 с.
277. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. О. Н. Трубачева. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 3. – 832 с.
278. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. О. Н. Трубачева. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 4. – 864 с.
279. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2-х т. / П. Я. Черных. – 2-е изд. – М. : Русский язык, 1999. – Т. 1. – 624 с.
280. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2-х т. / П. Я. Черных. – 2-е изд. – М. : Русский язык, 1999. – Т. 2. – 560 с.
281. Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка / Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. ; под ред. С. Г. Бархударова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1971. – 542 с.
282. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
283. Partridge E. Origins. A short etymological dictionary of modern English / E. Partridge. – 4 ed. – L., Routledge and K. Paul, 1966. – 972 p.
284. Skeat W. The Etymological Dictionary of the English Language / W. Skeat. – Oxford, Clarendon press, 1956. – 780 p.